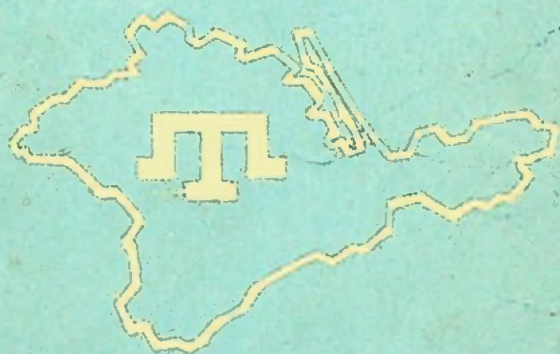

ИЫЛДЫЗ

ISSN 0207-6212 X

№ 2

1994

2

1994

Март
Апрель

Он бешинджи
сене чыкъувы

Айдер ОСМАН
(баш муаррир),

Закыр КЪУРТНЕЗИР
(баш муаррир муавини),

Айше КОКИЕВА
(болжук мудири),

Медиха МАМБЕТОВА
(эдебий хадим).

МУНДЕРИДЖЕ

Иджретте догъгъан къримтатар эдебияты

Джыпгыз Дагъджы. Олар да инсан эди. Роман. Девамы.....	3
Мемет Севдияр. Эки тамчы козьяш. Икяе.....	34

Хатырлавлар. Корюшювлер. Субет.

Шевкий Бекторе. Волга кызыл акъаркен. Сонъу.....	60
--	----

Эдебий асабалыгъымыздан

Бекир Чобан-заде. Узакъ тавлар. Весселям. Яш бала, дольбер бала. Шиирлер.....	75
--	----

Улу медениет абидеси

Къуръан-ы Керим.....	79
----------------------	----

Назм эсерлер

Сентумер Эмин. Джевиз тереги. Къузгъунлар. Сефер- лер ёлунда. Шиирлер.....	100
Азизе Эмируллаева. Хаял. Шиир.....	106

х х х

Айдер Осман. Агентиниъ изинден. Повесть. Сонъу.....	107
Наджие Баталова. Эр гедженниъ сабасы бар. Очерк.....	165

Америка теэссуратлары

Риза Халид. Узакъ месафелерге бакъмадан.....	172
--	-----

Тилинаслыкъ

Эшвер Акъмоллаев. «Дже» ве «джек» аффикслери- ниниъ ишлетюв хусусиетлери.....	194
Ремзие Берберова. Муреккеп сёзлериниъ бельгиленю- вине бир назар.....	200

Тарих саифелери

Денис Золотарев, Виктор Ганкевич. Кърымтатар муад- жерети ве Гаспринский.....	205
К. Ф. Линев, В. Ф. Шарапа. Сулькевичиниъ Кърым ульке укюмети.....	215

Джынгъыз Дагъджы

ОЛАР ДА ИНСАН ЭДИ

Роман

— Даа не айтты, я? Байырларны тарлаларгъа авдараджакълармы, сорамадынъмы?

— Сорамаммы мен, сорадым.

— Айт, айса!

— Ёкъ, деди.

— Ай, яша торун! Корьдинъми, Энвер, насыл, сен девирирлер дей эдинъ. Сен даа яшсынъ, акъытынъ даа кереги киби пишмеген, менден, чуфут Левиден яхшы бильмейсинъ.

Бекир Энвернинъ ялына джылышып, юмругъыны Энвернинъ тизине эндирди, башыны Къушкъая тарафкъа чевирди:

— Бакъ, о насыл тура, анда арслан киби, валлайы, бинъ адам бинъ еринден зынджырнен багълап чекселер де бир дане ташчыгъыны къопарып оламазлар.

Энвер кулюмсиреп башыны саллады:

— Алла берсин де, ойле олсун, Бекир агъа!

— Баникъаджа олур деп беллейсинъми? Баникъаджа

Джынгъыз Дагъджы омюр аркъадашы Регина ханым иле

олабильмез, кьардашым. Къушкъаяны койлюнинъ тарласына, баба-деде мирасы олгъан топракъкъа ким авдарыр?

Экиси де ерлеринден турдылар. Бекирининъ козьлеринде шенъ ышыкълар яна, Къушкъаягъа сыкъ-сыкъ бакъа, озъ башына кулюмсирей.

— Билесинъми, Энвер, бугунъ саба ичимде бир къурт бар эди. Тарланынъ армутлардан юкъары тарафыны бугунъ сачып чыкъармыз, я да эки айдан сонъ руслар келир, Къушкъаяны тарлагъа...

Сёзюни битирмейип, элини саллады:

— Э-э-э, ким авдараджакъ?

Индемейип Бекирининъ эсджанлы бетини ссейр этип отургъан Селим еринден турды. Эсли-башлы бир адам киби лафкъа къарышмакъ истеди:

— Догърусыны айткъанда мен руслар Къушкъаяны авдарырлар деп беллеген эдим. Ялтада аз тепе девир-мегендирлер.

Бекир Селимге лаф бермеди.

— Тилинъни алтын тишинъе багъла, джаным, сабийчик! Буюклернинъ лафына къарышма. — Къарардан зияде джиддий бакъышларнен Селимни баштан-аякъ сюзди: — Анавы яшъы штанынънынъ дёгмелерини дёгмеле! Айды, бар кет бабанънынъ яшъна, сенинъ еринъ анда!

Селим кедерли бир ссснен:

Яшларгъа агъыз ачтыртмайсынъ, Бекир агъа! Бабам да тыпкъы сен киби. Лаф этмеге бильмейсинъ, дей манъа. Тюръмеге кенеп деп, аз къалдынъ йигирми беш адамнынъ бойнуны урмагъа, дегени четте турсын, бир де котек ашадым. Лаф этмеге бильмей экенмиз, къабаат кимде, биздеми? Эдем, сизде!

— Охо-хо, лафкъа бакъ, лафкъа!

— Озюнъиз окъумадышъыз, бизни де окъутмадышъыз. Бабама, мени Ялта мектебине бер, деп риджа эттим. Улан, сен топракъ адамысынъ, инсан топракъны быракъып мектепте отурырмы? — деди, Бекир дайы! Сиз молла Эреджепнинъ «Эллезий»сини папагъан киби текрарлап отургъан адамгъа окъумыш адам дейсинъиз, ойлеми? Амма менимдже ойле дегиль! Асылында, лафны мектепте окъугъан билир. Сиз эвельдже окъуп, бизни де окъуткъан олсанъыз бугунъ о ёлны руслар дегиль де, биз япар эдик. Асфальтны да биз тёшер эдик, афтанабиле де биз мишер эдик. Эм де дюмен башында биз отургъан олсакъ, къаза да олмаз эди. Шоссеге асфальтны биз тёшесейдик, койлюнинъ тарласына топракъ да девирмез эдик. Догърумы, Энвер агъа?

— Догъру!

— Эх! Шимди биз неге яраймыз? Таш ташымагъа, Иван кибилернинъ эмирлерини динълемеге! — деп Селим сусты. Бекир яваштан:

— Ташымайджакъмыз, дедиң де? — деди.

— Къызылташлылар ташымайджакълар, амма дегирменкойлюлер ташыйджакълар. Мен бу хаберни сизи е айтмаздан эвель, барып бабама айттым. Санки Дегирменкой Къызылташнынъ янынъда дегиль де Москвада олгъандай къуванды. Эх, дегирменкойлюлернинъ арабаларыны алсалар яхшы, бу къызылташлыларнынъ файдасыналыр, деди. Иште, сизинъ тасилинъиз! Сиз къувана беринъиз, мен кеттим, барып бу хаберни дегирменкойлюлерге айтаджам.

Селим атына минип Дегирменкойге ёл алды.

Бекирнен Энвер индемейип отуралар, агъызларыны ачып бир сёз айтмайлар. Дерсинъ, Селимнинъ сёзлери юреклерине окъ киби саплангъан. Экисининъ де сарылтым черелеринде кузь япракъларынынъ хафиф аллыгъы бар эди. Бекирнинъ юрегиндеки яныкъ Энвернинъкинден даа терси, даа гъарип олмалы: Бекир не тарлагъа, не Къушкъаягъа, не Энверге бакъа. Башы яваш-яваш коксюне эне, козьлери думанлана. Аякълары арасындан топракъкъа бакъып, озь-озюне айткъандай: «Бала догърусыны айтты!» — деди. Селимнинъ догъру айткъаныны янынъда индемейип тургъан Энверге дегиль де, аякълары астындаки топракъкъа эшиттирмек истер киби, текрарлады:

— Догъру- у-у!

Озюнден исфретленген киби Бекир юмрукъларыны сыкъты, козьлерини юмды, ачты, чапасыны алып, Энвернинъ бетине бакъмайып, тарласына барды, тютюн фиделерини сувармакъ ичюн арыкъ ачмагъа башлады.

2.

Мемишининъ дереси устюнде, шоссесе иш керчектен де шу кушо башлады. Селимнинъ кетирген хаберни йылдырым тезлигинде Къызылташкъа, Дегирменкойге, о бир койлерге яйылды. Къызылташлылардан ат-араба алынмайджагъына кимсе инанмай эди. Мемишининъ дереси Къызылташкъа якъын олгъанындан «ильк къабакъ кене бизим башымызгъа патлар», деп койлюлер геджелейин турып, яваштап, гизлиден атларыны, арабаларыны койден къачырдылар, дагъ ёлларына тырмаштылар, сыкъ орманларда, чалылыкъларда, дерелерде арабаларыны гизледилер.

Бекир эппейи вакъыткъадже софада турды, узакъта ёлларгъа тырмашкъан арабаларнынъ гъычырдысына динъленди, янып-якъылды: «Олмаса бир беля, олса эки беля»

— деп тюшюнди. Сеслер кесилип, кой терен бир сукюнетке комюлир экен: «Менде де олсайды, мен де сакълар эдим», деп терен кокюс кечирди.

Эртеси куню кой энди арабасыз эди. Койлюлер саба танъда, даа йылдызлар сёнмеген маальде тешектеринден турдылар, балабан тарпилерини аркъаларына урып, тарлаларына тютюн фиделери ташыдылар. Тарла тарда иш яваш кете. Балалар экиде бир койге чапышып кетелер, текрар тарлаларга къайтыш келелер, «койде къазакъ даа ёкъ», деп хабер кетирелер. Кунъ шойлеликле кечти. Койлюлер тарлаларда сабырсызлыкънен хабер бекледилер, факъат койде рус-пус корюнемеди. Эртеси куню де бекледилер. Мемишнинъ дереси устюнден кимсе келип, кызылташлылардан ат, араба сорамады.

Учюцджи кушнинъ сабасы Чиленгир джесарет этти, арабасыны койге эндирди, бутюн кунъ тарласына фиде ташыды, акъшам устю арабасына чалы-чырпы юклеп, ыслыкъ чала-чала эвине къайтты. Сабасына руслар койден араба алмайджакъларына, Селимден эшиткен шейлери керчек олгъанына инанмакъ ичюн арабасыны айдап Мемишнинъ дересине тараф кетти.

Ёл четинде сыра-сыра тургъан къара сельбилерни кечкенинен Аювагънынъ артындан кунеш котерильди, алтын нурларыны асфальт шоссенинъ устюне септи. Гурзуфкъа эйген ёлнынъ агъызында, топракъ обалары артында балабан чадыр тура, чадыр огюнде учъ-беш адам долаша эди.

«Иште, мельунар! Селим бир лаф айтты ама, бакъайыкъ, керчек экенми? Янларындан кечеркеним, бириси арабама, я да атыма козь тикер исе, демек Селим ялан айтты! Эх, гуняхы бойнуна! Ялан айткъаны ичюн эвге баргъаным-нец къайыш къушагъымнен янбашларыны бираз «къумакъ» керек олур. Амма руслар атыма, арабама козь тикмеселер, демек Селим догъру айткъан. Эх, онъа беш кумюш беририм, барсын Ялтагъа, янъы урбасынынъ туююнде бир къафтан аладжакъ экен, алсын, истегеши къадар долансын!»

Чиленгир эм атына, эм русларга бакъа, эм де огълу Селимни тюшюне.

«Амма руслар барып да арабама козь тикмесинлер, вай-вай, Селимчикнинъ алына, вай-вай! Котек ашайджакъсынъ, бу акъшам сенинъ къабургъаларынъны ананъ соба башында тизинен чубукъ къыргъаны киби къыраджагъым.

Ёл кенарындаки юксек, сессиз къара сельбилер артта къалдылар. О Мемишнинъ дересине якъынлашмакъта. Чадырынынъ янындаки адамларны, учъ дане автомобилъни энди даа да яхшы коръмекте. Токъталды.

«Анавы ерчикте туралар джинабетлер, дерсинъ бабаларынынъ багъчасындалар. Бизим миллетке кене бир ке-неф-тюрьме къуралар деп беллемем. Алла баба озъ зель-зелесинен явур къафаларынынъ «ичине бираз акъыл къой-гъандыр бельки».

Атыны айдайджакъ олды, лякин мсрамындан вазгечти. «Турайым бу ерчикте бираз, бакъайым, келеджеклерми манъа тараф. Токъта Акътабан, ашыкъма. Сенинъ джанынъ комолизма ёлуна чекеми, ёкъса? Комолизма ёлуны Къызылташ я да Мемиш байырынынъ ёлундан арткъач севсенъ аякъларынынъ кырарым, сени румгъа сатарым. Токъта, бир тютюн сарайым, бакъайым, бир де-бири меним яныма келир экенми?»

Ат башыны саллап токътады. Чиленгир атнынъ югенини тизлери асгына къойды, джебинден кисесини чыкъарды, козьлери русларда, башыны кыбырдатмайып яваш-яваш бир тютюн сарды. Хайли вакъыткъадже тютюнни дудакъларынынъ бир кошесинден о бир кошесине кечирип, чадыр янында тургъан адамларны сейир этти. «Вай, анасыны! Мени корьмейлер, гъалиба», деп тютюнни якъты, русларнынъ дикъкъатышы джелъп этмеге истеди. Тютюнни якъса да, Чиленгир ичмеди, атнынъ югенини сагъ элине алып, тютю-нини чарыгынынъ табанынен басып сёндюрди. «Козьлери-не илишмедим, гъалиба?», деп атыны айдады.

Мемишнинъ дереси устюндеки топракъ обаларына якъынлашмакъта эди. Адамлар обаларнынъ артындан чыкъып, автомобиллернинъ янында токътадылар. Чилен-гирнинъ ичинден хафиф бир титреме кечти, руслар оны, атыны, арабасыны корьмемелери мумкюн дегиль эди.

«Эр шейде биз биринджимиз, огълум! Тарла ишини битирмеде, комолизма тюрьмесине кирмеде биринджи-миз! Энди де бизим араба биринджи кетеджек, гъалиба, Аллахым, сен сабыр... Рабби есир. Мен матювим. Огълум, барып да, ялан айткъан олсанъ... Явурлар арабаны алгъан-дай олсалар... Арабанынъ окъушы, тахтасыны, хамутыны сеинъ о индже белинъде кырарым, Селим!»

Адамларгъа он адым къадар къалгъанда токътады. Чиленгир оларнынъ сеслерини эшите, бетлерини, аркет-лерини яхшыджа корьмекте эди.

«Тр-р-р, айван, тр-р-р, иште, комолизма ёлундасынъ, даа къайда ашыкъасынъ? Тр-р-р!»

Ат токътады, эки баджагыны керди, сыртыны энди-рди. Чиленгир дудакъларындаки кулькюни мыйыкълары астында гизлемек истер киби, мыйыкъ уджларыны бургъу-члады. «Сий, сий! Комолизма ёлуна сие бер!»

Атнынъ думанлы сийдик къокъусы бурнуна ургъаны-
нен даа зияде куле, амма кулькюсини руслардан гизлемск
ичюн мыйыкъ уджларыны чске, дудакълары арасына ала.
Бираздан агъызыны ачты, мыйыгындаки сылакъ тютюн
къалымтыгыны быджагынынъ енъинен тилинден, дуда-
къларындан сильди. «Ай, машшалла! Энди бираз раатлан,
мен де бир тютюн сарайым!»

Козълери кене анавы адамларда, даа демин сѣндюрген
тютюнини бозды, тютюнини сол авучына тѣкти, джебинден
яны тютюн кягыты алды, кыбырдамадан, русларгъа
дикъкъатнен бакъа-бакъа тютюнини сарды. Руслар Чиленги-
рнен аслы да меракъланмайлар. Эллериндеки ачыкъ бир
кягыткъа бакъмакъталар. Базылары артта къалып кеткен
къара сельбилерни косътерип, бир шейлер айталар, барып
дереге козь ташлайлар. Олар ичюн шосседе тургъан Чилен-
гирнинъ аты, арабасы, кендиси ѳкъ киби эди.

Чиленгир хайли вакъыткъадже турды, арабасындан
тюшмеди, адамларны буюк меракънен сейир этти. Сонъра
тютюнини якъты, эки-учъ кере терен-терен чекти. Руслар
топракъ обалары артындаки чадыргъа кеткенлеринен тю-
тюнини чарыгынынъ табанына басып сѣндюрди.

«Анълашылгъанына коре, бизим огълан керчек айт-
къан. Языкъ! Бизим беш кумюшимиз кетеджектир даа. Эх,
сѣз бердинъ, энди параны да эшек киби береджексинъ!»

Чиленгир атыны айдады. Шимди о озюнден пек мем-
нюн, рум коюнедже кетеджек, анда арабасыны бураджакъ,
Кызылташкъа къайтып бараджакъ, бутюн корьген шей-
лерни койлюлерге айтып анълатаджакъ эди.

Кунеш Аювдагъ устюнде учъ сырыкъ бою котерильген
эди. Мемишнинъ дересинде акъкъан джошкъун сувлар-
нынъ гурюльтиси чокътан эшитильмей, ѳл бом-бош, багъ-
лар-багъчалар терен сукюнет ичинде эди.

Чиленгир месут эди. Тер-тегиз ве темиз асфальт шос-
седе сес-солукъ чыкъармайып кеткен арабасында озюнинъ
ве атынынъ раатлыгыны бозмакъ истемегендай Роман-
къошнынъ къуршун ренкли къаяларына бакъаракъ, тар-
ласыны тюшюне эди. Бираздан сонъ къуш сеслериинден
сескенип башыны котерди, эснеди, керильди, козълерини
аякълары арасындан корюнген ѳлгъа тикти. «Бу асфальт
фена бир шей дегиль, яни, Динге де терс дегиль. Бизим
койде де асфальт оладжакъ!»

Чиленгирнинъ ичинде татлы, джыллы дуйгъулар уя-
нды. Дерсинъ ильк кере ѳлда асфальтнинъ яхшы бир
шей олгъаныны коре, бунъа инана. Атынынъ тельбе-
влерини чекти.

— Тр-р-р! Акътабан, токътa!

Араба устюнде отургъан Чиленгир башыны котерди, артына бакъты. Огде, артта асфальт шоссе сим-сия олып узанмакъта, кунснинъ кумюш нурларында парылдамакъта. «Не де гузель япкъанлар, динсизлер! Яхшы! Яхшы шейге ярамай, деп айталмам!»

Атыны айдады. «Араба яхшы кете. Бакъайым руснынъ асфальтында адам насыл кетер экен?» деп арабадан тюшти, эппейи адымлагъан сонъ кене арабасына минди.

«Яхшы амма, чарыкъсыз даа яхшы адымламакъ мумкюн. Татарнынъ акъылы чарыгында, не десенъ де! Чарыкъны тарла ичюн япты, асфальт ичюн дегиль! Языкъ, руслар бу асфальтны бизим яшлыгъымызда япкъан олсалар, устюнде ашыкъ да ойнар эдик...»

Къаршыда, байыр артында рум коюннинъ къырмызы тенске дамлары корюнип башлады. Бу срден арабасышы Къызылташкъа бураджакъ эди, амма, къаршыдаки айланма артындан ёлгъа беш-алты адам чыкъты. Сакъаллы, омузлары чёкюк, кокюслери батыкъ, чокъусы ялынкаякъ, чокъусынынъ да аякъларына чул-чубур сарылгъан. Беденлери сув, бетлери тыраш корьмеген, дудакъларыны яра бийлеген, сачлары, сакъаллары къарышкъан, ченгелерине япышкъан. Санки дерсинъ олар бу дюньянынъ адамлары дегиль эдилер.

Чиленгир оларны деръал таныды: руслар! Олар айланма артындан къарынджалар киби учер-бешер чыкъалар, ёргъун аякъларыны сюйрей-сюйрей бири-бирлерине къарышып Чиленгирге тараф келелер. Кеткен сайын руслар чокълашалар.

Чиленгир буиъа чокъ меракъланды, атынынъ тельбевлерини баджакълары арасына алды, Мемишнинъ дереси устюнде сёндюрген сигарыны бозды, учюнджи кере сарды: «Бизим тютюн бугунъ берекетли олды!», деп оны туташтырды.

Къаршыдан кельген инсан далгъасы кет-кете кеишлей, ёлдан таша: руслар омузларында курсклери, юзюм багълары ичинден Мемишнинъ дересине догъру кетмекте эдилер.

Бираздан айланма артындан машиналар корюнди. Машиналарнынъ устюнде асфальт толу къазанлар, джезшем оджакълары киби тютей-тютей Чиленгирге якъышламакъталар. Машиналар къаплыбакъалар киби яваш-яваш йылышмакъталар, чюнки ёл йине атсанъ ерге тюшмейджек къадар къалабалыкъ эди. Огде кеткен машина кяде бир токътaй, айдавджы дюменини йиберип, басамакъкъа чы-

къа, эллерини саллай-саллай огде кеткен адамларны сёге, ёлдан чекильмелерини, машинагъа ёл бермелерини талап эте.

Чиленгир арабасында сагъдан, солдан кечкен адамларны сейир эте, айдавджынынъ куфюрлери арткъан сайын мыйыкъларыны бурып куле:

«Амма да балландыра агъызыны, джинабет! Бу миллетнинъ къанында эр алда бираз эшек къаны бар. Бизимкилер башкъадыр, бир де-бири къадынгъа куфюр сёзлер айтаджакъ олса валлайи-билляйи, бир-бирлерининъ тишлерини уфатырлар. Буларгъа исе мот келе. Джанынъ истегени къадар сёг, огълум, сёг!» — деркен, машина Чиленгирден секиз-он адым авлакъта токътады. Гъырылдап, хорулдап, сопа ашагъан копек киби, борусындан гъырт-гъырт этип мутхиш бир гурюльти савурды. Чиленгирнинъ аты бирден джанланды, къулакъларыны тикти, башыны саллады, сыртыны эндиререк асабийленип, арабаны арткъа итерди.

«Эй,эй! Бар кенди бабанънынъ эвинде осур, динсиз, джинабет! Атымны урькюттинъ! Тр-р-р, тр-р-р! Къоркъма джаным. Комолизма ёлундасынъ, джезннемде дегиль...»

Машинанынъ борусы текрар даа кескин, даа да мудхиш патырды къопарды. Ат ятыштырылмаз шекильде къуйсузланды, кишнеди, арт аякъларынен арабаны тепти, сурьатпен огде атылды. Машинанынъ къоркъусында тим-тик турды, солгъа айланды, ёл чстинде, байырда ог аякъларыны топракъкъа батырып тынчланды.

Араба ёлны бир тамам кести. Этрафындаки руслар Чиленгирге ве аткъа бакъып кулюштилер. Айдавджы машинадан атлап тюшти, эллерини саллай-саллай русча къычырды:

— Арабанъны ёлдан чек! Ёкъса сени де, арабанъны да...

Чиленгир де арабасында атлап тюшти, ёл ортасында тим-тик турды. Бети сакин амма, ичи къайнамакътан-къайнай эди. Эллерини артына сакълады, юмрукъларыны сыжъты: «Аллахым, сен озюнь манъа сабыр бер! — деди ичинден. — Койге хайырлы хабер алып бараджам, деп фелякет алып бармайым!»

Рус бар сесинен къычыра. Амма Чиленгир Аллаху таала келип оны ве арабасыны ёл четине чекер, деп беллер киби дуа окъуй, къырылмагъан инаты иле ёл ортасында насыл тургъан олса, ойле де тура.

— Арабанъны чекеджексинъми, ёкъса...

— Чекмейджегим!

— Ёл бер, дейим санъа!

— Сен бер!

Шу арада арттаки машиналарнынъ биринден орта бойлу, эсмери бир адам тюшти. Онынъ бсяз кольмегининъ енълери тирсеклеринедже чърмеленген, башында шапкеси, омузында быджагы бар эди. О шерлиге бенъзей эди. Чиленгирни дикъкъатнен козьден кечирди, сонъра айдавджынынъ янына барды, онъа яваштан бир шейлер айтты. Айдавджы шу анъ сусты. Эсмери адам агъыр-агъыр адымларнен Чиленгирге тараф адымлады, узакътан элини котерди. Эки пармагынен шапкесини тутыл. кулюмсиреди:

— Мераба!

— Я, мераба!

Чиленгир уфачыкъ козьлерини юмуп ачты, эсмери адамнынъ бетине исарнен бакъты.

— Нерелисинъиз?

— Буралы.

— Яни, анги койден?

— Къызылташтан.

Ябанджы Чиленгирни бир даа дикъкъатнен сюзди. Шапкесининъ огюни котерди, элини джебине сокъты, явлугъыны чыкъарып, манълайындаки тер тамчыларыны сюртти. Чиленгирнинъ козьлерине бакъып кулюмсиреди. Чиленгир: «Я эрмени, я да рус бозмасы», деп тюшюнди.

— Не инатланасынъ? Арабанъны кенаргъа чек, ёл бер адамгъа кетсин! Асфальт ташый да, коръмейсинъми?

— Кёрыммы, ёкъса?

— Даа не?

— О манъа ёл берсин! Асфальт эмиш! Татарнынъ топрагында, татарнынъ ёлундалар, мен дегиль де, о манъа ёл берсин. Ёл бизим...

Эсмери кишининъ бети джиддийлешти:

— Амма асфальт...

Шапкели адам сёзюни айтып битиралмады, Чиленгир атына тараф кетти, барып атынынъ тельбевлерини элине алды:

— Алсын асфальтыны да джоюлсын мемлекетинс, — деп къычырды. Атыны Къызылташкъа бурды, арабасына атлап минди. Арабаны энди айдайджакъта эсмери адам онынъ ялына келип:

— Къызылташлыйым, дединъми? — деп сорады.

— Эбет!

— Сизинъ кой бу ерден узакъмы?

— Алты-еди верст я келир, я ёкъ.

— Коюнъиз буюкми?

Чиленгир асабийлене-асабийлене онынъ ябанджы шап-
кесине, сувукъ бенъзине бакъты.

— Санъа не бизим койден?

— Чюнки мен сизинъ койге кетем.

— Ана санъа бир шей даа!

— Арабанъда ер бармы?

— Кёрсынъмы?

— Ё-о-о!

— Араба! бош!

Шапкели адам арабагъа бакъты:

— Минмеге мумкюнми?

Чиленгир омузларыны сыкъты:

— Истесенъ мин! Амма бизим койде мусафирхане
ёкътыр. Ашагъыда, Гурзуфта бар.

Шапкели адам къурназлыкънен Чиленгирге бакъты:

— Мен Къызылташкъа кетем. Гурзуфкъа дегиль. Му-
сафирхане олмагъаныны билем.

— Олмаса олур! Эм де пек гузель бир мусафирхане
олур сизинъ койде. Минейимми?

— Эх, минъсенъ миш даа!

— Амма артта бир чантам бар, чокъ дегиль бир чанта.
Башкъа шейим ёкъ, алып келийимми?

Чиленгир омузларыны сыкъты:

— Эх, истесенъ, ал да кель!

Шапкели адам Чиленгирнинъ бетинден ичини окъур,
кендисинден пек хошнут олгъаныны анълар киби ку-
люмсирей:

— Чокъ дегиль! Аتكъа агъырлыкъ этмез. Къарым ёкъ,
балам ёкъ, оларны шеэрде къалдырдым. Олгъаны-олад-
жагъы бир чанта, бир къач китап. Сизинъ койде рус бармы?

— Ёкъ!

— Мен шимди келирим, бекле!

Чиленгир тютюнени сарып битирмеден шапкели къай-
тып кельди, чантасыны арабагъа атты, сонъ озю миңди:

— Айды, кеттик!

Чиленгир ашыкъмайып тютюнини сарды, уджуны къо-
парды, шоссеге тюкюрди, якъты. Тек бундан сонъ атнынъ
тельбевлерини элине алды.

— Айды, балам, кеттик!

Олар хайли вакъыткъадже индемейип кеттилер. Чилен-
гир бу шапкелининъ ким олгъанынен мсракъланса да,
айланып бетине бакъмай эди. Гизлиден бакъкъан вакъы-
тында биле не айтаджагъыны, не сораиджагъыны биль-
мей. Шапкели адам индемейип отура, ёл устюнде
къат-къат дагъларгъа чыкъкъан, ёлдан ашагъыда къод-

жаман басамакълар киби денъиз яныша къадар энген ешилъ багъларны, Гурзуфнынъ хаял киби безъ эвлериши, тютюн тарлаларыны меракънен, дикъкъатнен сейир этмекте эди.

Мемишнинъ дересине етип кельдилер. Сёгюнген, айкъыргъан, топракъ къызгъан, топракъ девирген ёл кенарында хамыр текнелери киби кучюк арабаларнен таш, къум, иритилъген асфальт ташыгъан русларынынъ арасындан чыкар-чыкъмаз эсмери адам тютюн къутусыны ачты, омузы устюнден Чиленгирге узатты:

— Якъ бир тютюн!

Чиленгир онынъ элини къайтармады. Шапкели: «Сизде яшайыш насыл?», деп сорады.

— Яшайышмы?

— Эбет, яшайыш. Яни койлюлер насыл яшайлар?

— Яшайлар, иште. Язда таже бакъла ашайлар, къышта къуру бакъла. Тарлада чалышырлар, джамиге барырлар.

— Джамиде бармы?

Чиленгир онынъ бу суалине джевап бермеди. Ялынъыз, чевирилип, онынъ бетине бир къарыш юкъарыдан бакъты, атыны айдады.

— Къызылташкъа къайдан келесинъ?

— Москвадан.

Чиленгир отургъан еринде сычрады:

— Къайдан?

— Москвадан.

Чиленгир атнынъ тельбевлерини чекти:

— Тр-р-р! Токъта, сени айван, бир дакъкъа токъта!

Араба тарс токътады. Чиленгир эсмери адамгъа тикилип бакъты:

— Яни руснынъ Москвасынданмы?

— Эбет!

— Я, сен татар дегильсинъми?

Шапкели адам джевап бермеди.

— Я, бизим койге не ишнен кетесинъ?

— Догърусыны айтсам, сизинъ койде ишим ёкъ. Мен газетаджым. Кърымнынъ ялы бою койлерини кезем, койлюлернен лаф этем, корип эшиткен шейлеримни язам.

— Кимге керек бу?

— О-о-о, пек керек! Москвада сизлерни чокъ тюшюнелер! Кърым пек гузель, пек мешур бир ерди. Сизлерни чокъ тюшюнелер...

Лакъырды бойледже битти. Араба асфальт шосседен эски ёлгъа авушты. Ёл четинде оськен къара сельбилер артта къалдылар, он-он беш дакъкъадан сонъ Къызылташ

мезарлыгъы янында токътадылар. Шапкели адам арабадан тюшти, чантасыны алды, ёл четине къойды, Ниязийчикниъ къазагъа огърагъан еринде дивар ташлары устюне отурды.

Койде Чиленгирнинъ ильк расткетирген адамы Бекир олды. Чиленгир арабасынен мезарлыкъ четинде токътагъан вакъытта Бекир эвнинъ дамында булуна эди. Узакъта, тютюн тарласында сонъки фиделерни отурткъан Земи-ненен Эсманы сейир эте эди. Чиленгирни корьгенинен шоссеге энди. Чиленгир узакътан сесленди:

— Бекир агъа! Русларнынъ янындан келем, буюклери-ни де корьдим, бир кимсе арабама козь ташламады. Койлюлер арабаларыны койге эндирсинлер.

Бекир кокъус кечирди.

— Ойле, я! Арабасы олгъан эндирсин! Бизде не ат, не араба — Яныкълама, Бекир агъа! Ал меним атымшы, тарлашынъ ишини битир. Селимни де ал, бираз чокъ лаф эте амма, ишкирдир.

— Сагъ ол, бар ол! Энвернинъ ярдымынен ишни къолайладыкъ.

Мезарлыкъ дивары устюнде отургъан адамгъа бакъты, Бекир яваштан сорады:

— Койге мусафир кетирдинъ, гъалиба, ким экен о?

— Ёкъ, мусафир дегиль.

— Я, ким?

— Бильмейим. Бизим миллет джамиге бара, десем, бетиме тик-тик бакъты. Эр алда, эрмсни олса керек. Татарджа бульбуль киби лаф эте джинабет!

— Къайдан келе, къайда кете экен?

— Къайда кетейткъаныны бильмейим, амма Москвадан келе экен.

— Я-а-а?

— Эбет, Москвадан.

— Насыл ишнен?

— Насыл ишнен олсун? Тарла, топракъ...ич бири дегиль, лафазаңлыкъ. «Не ишнен келесинъ?» — деп соралым. «Келем, иште, сизинъ койни корьмек истейим, — дей. — Сизинъ кой мешур бир койдир, ады Москвада чыкъты», — дей.

Экиси де огде мезарлыкънынъ исарына отургъан, тизлери устюнде ачылгъан къагъытны козьден кечирген, ара-сыра башыны котерип кой эвлерине козь ташлагъан ят кишиге бакътылар. Бекир араба устюнде отургъан Чиленгирге якъылашты. «Комолизма адамына бенъзей», деди. Яваштан Чиленгир де айны тавурнен джевап берди:

— Олардан олмалы. Рум кою янында бир дане русны котеклейим дегенимде кьаршыма чыкьты!

Бскир де, Чиленгир де эви-эвине кеттилер. Чиленгир арабасыны эвинде кьалдырып, атына минди, шу куню атыны тарладан-тарлагьа айдап койлюлерге: «руслар араба алмайлар», деген хаберни айтып чыкьты.

Койлюлер бу хаберге инандылар, бир чокьу шу куню акьшам, бир чокьу эртеси куню геджеси арабаларыны сакьлагьан ерлеринден чыкьарып, койге эндирдилер.

Руслар койден араба алмай эдилер. Эм де бу акьикьат эди. Тарлаларгьа, юзюм багьларына таш, топракь девир-мегенлери акькьындаки хабер Бекирни кьувандыра, Рем-зиини олюминден, ат арабасы телсф олгьанындан до-гьгьан яныкьлары куш-куньден ятыша эди. Энверниш, Земинсиниш ярдымынен тарлада тютюн отуртылды, ичи раат. Амма эвеллери олгьаны киби сыкь-сыкь армут тереклери астына барып, салкьынларында отуруп, тарласына бакьа-бакьа кьуванмагьа кучю кьалмагьан эди. Кьышыныш сувугьы Бекирни эки керс тешекке яткьызды. Вакьыт кьарт бир атны чектирген киби оны зайыфлата, ипрандыра эди.

Бекир шоссеге энди, артына кьайткьанда тизлери кесиле, аркьасыны исаргьа берип, кьалтырагьан эллерише бакьа, тюшюнджеге дала:

«Эх-х-эй, Бекир, Бекир! Кьартлыкь кельди, элишьи алды, мсраба, деди де, ссиниш хабериниш биле олмады. Саньа энди тарла дегиль, пуф миндер керек. Бар, отур бир-эки йыл даа, сонь...»

Кьуру дудакьларындан зайыф бир тебессюм кечти, башыны кьаршыдаки мезарлыкьныш агьыр мешслерине, арадан корюнген мезар ташларына, эски, сессиз тюрбелерге котерип: «Аллахым, берген шейлеринье чокь шукюр», деп эвине тараф бурулды, кестирме сырыкьлары яшында бир кере даа токьтады, кьапысы ачыкь ахыргьа бакьты, ахырда Мачикниш янында долангьан, ахырны сипирген Эсманы корил, терен кокюс кечирди:

«Мен ольсем языкь оладжакь кьадынгьа! Шакьагьа кетирип, Энверге айтайым, кьабирим янында Эсма ичюн де бир парча ер айырсын. Дженаземде шакьамны бельки хатырлар да Эсмагьа бир кьабирлик ер айыртыр яшымда!»

Бекир бойле тюшюнджелеринен эвине кире, амма, ичериде чокь эгленмеди, чюнки кунеш кокте экен, эвде отурмакь оныш адетинде дегиль эди.

«Эй, оджа киби кирип, купе-куньдюз дёрт дивар арасында отуруп оламам...»

Эв артына кечти, дамгъа чыкты, тарласыны сейир этти. Тарла да чокъ гузель эди. Шоссенен дере башы арасында кенъ бир софра киби яйылгъан. Сыра-сыра тютюн фиделери къадифе нагъышлы бир орьтю киби сюсю, без чечеклери иле балабан дсметни анъдыргъан армутлар юрекни хошландырып тарланынъ ортасында туралар.

Бекир аля даа дамда эди. Хайли вакъыт тарласына бакъып, тютюн ичти. Кунеш де тамам эвнинъ устюне кельген эди. Денъизден эскен серин бир рюзгяр мезарлыкъ-таки мешелернинъ башларыны сыйпамакъта.

Сабалейин Чилсигирнинъ арабасынен Мемишнинъ дереси устюнден кельген шапкели адам, мезарлыкъ мешелери арасындан чыкты, шоссе устюнде токътады, элини манълайына къююп Бекирнинъ эвине баягъы бакъып турды, сонъра къаршыдаки маалсенинъ дамланыны козьден кечирди.

— Эсма!

Эсманынъ сеси къую тюбюнден келир киби ахырдан эшитильди.

— Не бар, я?

— Мында кель!

Эллериши оглюгине силе-силе Эсма кестирме сырыкълары янына келип турды.

— Мезарлыкънынъ янындаки анавы эрифни корссинъми? — деп сорады Бекир.

— Корем.

— Москвадан келе экен.

— Э-э-э?

— Янына барып бираз лаф этсем...не дейсинъ?

— Москвалынен не акъта лаф этеджень?

— Бизим тильде лаф эте экен.

— Лаф этсе этсин!

— Къайдан билесинъ, бельки мусульмандыр.

— Сен ойле эр корьген сакъаллыгъа баба десенъ, атсыз, арабасыз къалгъанынъ киби топракъсыз, эвсиз де къалырсынъ! Отур отургъан еринъде. Ишинъ олмаса бар Сейд-Алилерге Айшеден хабер ал!

Шапкели адам эппейи вакъыт мезарлыкъ янында турды. Денъизге, Аювдагъгъа, Къызылтапкъа, Къызылташнынъ устюндски тютюн аранларына бакъты, элиндеки къагъыткъа бир шейлер къайд этти. Акъшам устю койге индемейип насыл кельген олса, шай да кимсеге корюнмейип койден чыктып кетти.

Куньлер кечмекте, янъы кельген куньлер бирини эзе, дигерини кѣувандыра, Къызылташта аят ве вакъыт сес-солукъ чыкъармайып кечелер. Киразлар пишмеге башлагъанынен койде руслар пейда олып башладылар.

Бир акъшам устю Батталнынъ Энвери арабасынен тарладан къайта эди. Ашагъыда багъчасынынъ алчакъ исары янында козьлерине учъ адам илишти. Энвер токътады! Ичинден хафиф бир титреме кечти, козьлери парылдады. «Сасыкъ руслар бизим кумеснинъ къорасыны кеселер гъалиба», деп тюшюнди. Атыны эвге бурмакъ ерине сагъгъа бурды. Бекирининъ эвине кеткен ёлгъа тырмашты, кестирме сырыкълары огюне келип токътады:

— Бекир дайы! Эй, Бекир дайы!

Софагъа Эсма чыкъты.

— Къычырма! Не олды?

— Дайым къайда?

— Ичериде. Миндерге кутюк киби авдарылып, юкълай. Уятайммы?

— Ёкъ! Аты сизинъ кестирменъизге багълайым. Ишим чыкъты, огюне бираз пичен ташланъыз. Мен ярым саагтен келирим.

— Яхшы, мен атынъа мукъайт олурым.

Энвер арабасындан атлап тюшти, адымларыны кенъ ташлап, шоссеге энди, башыны котерди, бир даа эвине бакъты. Руслар тургъан ерлеринде тура эдилер.

Энвер шоссенинъ сол тарафына кечти, эгилип тикенлернинъ, ешилъ чалыларнынъ янындан чапып кетти, эвине чыкъкъан ёкъушкъа тырмашмагъа башлады. Энвер эм чапа, эм де ара-сыра чалыларнынъ артына гизленип русларны козете. Копегининъ сесини эшитмесенинден ачувлана: «Урумчыкъ, Урумчыкъ! Русларны корип де пысып отурасынъ, къабургъаларынъны къырарым», деп эвине тараф чапмакъны девам этти.

Инает, багъча исарына барып етти, тиз чёкти. Русларнынъ бири исаргъа якъынлашкъан, эки эли исарда, башышы арткъа чевирип, яваш бир сеснен аркъадашларына бир шейлер айта эди. Энвер: «Атла рус, атла азбаргъа!», деп мырылданды, дёрт аякълап исар бойлап кетти. Эппейи юксекте, тавукъ кумеси янында токътады. Аля даа пысып отура, башыны котерди, исар артында копегини къыдырды.

Кумеске багълангъан копек къурсагъы устюне узангъан, башыны ог аякълары арасына комген, татлы-татлы

юкхламакъта. Земине орталыкъта корюнмей, учь рус на-
сыл тургъан олсалар, шай да туралар. Ахырнынъ артынад-
же ачыкъ къапысына бакъалар. Азбар бош, орталыкъ
чым-чырт.

Энвер: «Явурнынъ копеги!» — деп мыдырданды.
— Мен сени юкхласын, деп бакътыммы? Токъта сен,
токъта! Уятырым мен сени! Косътерирум санъа дюнья-
нынъ къач буджакъ олгъаныны».

Шу анъ русларнынъ бири алчакъ исардан ичери атлады,
бостан четинде турды, орталыкъны козьден кечирди. Ко-
зьлери юкхлагъан копекте, аякъ уджларына баса-баса
ахыргъа тараф адымлады.

Энвер бирден исардан атлап азбаргъа тюшти.

— Урумчыкъ! Сени къафир копеги!

Урумчыкъ тюшюнде хырсыз коре эди, гъалиба, аджд-
жы-аджджы афырып еринден атылып турды, русларны
абайламады. Энверни корип ерине отурды, афыраракъ
къуйругъыны салламагъа башлады.

— Урумчыкъ, тут! Тут! Тут русны!!!

Урумчыкъ русларны анджакъ шу вакъыт абайлады,
бир анъде огге атылды, демир зынджырны шакъырдатты,
авада яй киби узанды.

Огде бостаннынъ ортасында тургъан узун бойлу, кеми-
кли, къазакъ къалпакълы рус шашмалады, неге огърагъа-
ныны анъламады. Энвер афырып къутургъан копегининъ
зынджырыны чекеркен рус бирден къачмагъа башлады,
амма узакъкъа кетип оламады. Аягъы хыяр орькенине
илишти, гурс этип ерге йыкъылды.

Зынджырындан къуртулгъан Урумчыкъ ойле де бир
сурьатнен чапа эди ки, сурьатыны эксилъталмайыш, руснынъ
устюнден учып кечти, кокрегининъ астына къатлангъан
аякълары ерге тийип етишмеди башы устюне йыкъылды,
аджджы афырып юварланды, еринден атылып турды, бир
анъ арт аякъларынен ер тырмалады, авагъа топракъ, япракъ
ве от савурды, бар къуветинен энди аякъкъа тургъан руснынъ
устюне атлады. Рус сюрюнип сюйрекленип, дёрт аякълап
анджакъ исаргъа якъынлаша бильди. Кене аякъкъа турды,
салланды, кубре толугъа бир чувал киби ерге серильди.

Урумчыкъ семиз тенинде энъ этли, энъ лезетли ерни
булгъан киби, кесик-къопукъ сеслер чыкъараракъ, руснынъ
баджакъларыны чайнай эди.

Балконда Земине кеди киби топланаракъ пысып отура,
Энвер кумеснинъ янында айлар девамында огреткен рум
копегининъ афырмасына къуваныр киби динълей эди.
Къулакъларына копекнинъ сесинен берабер руснынъ «Къу-

ртар! Къуртар!» деген сеси илишкенинен Энвер чапып барып копейки къапкъачлады. Рус тизлери устюнде туруп башыны котерди. Копек аля даа серт-серт афыра, саибининъ эллеринден къуртулмакъ истей. Руснынъ эллери авада, сыкъ-сыкъ нефес алып-алып эп ялвара:

— Теслим олдым! Теслим олдым! Истегенини яп, истесенъ ольдюр.

Тек копейкинъ йиберме, копейкинъ йиберме!

— Ну, bravo, ты, казак, герой!

— Нет, нет, ради бога!

— Тур еринъден!

Рус еринден турды. Энвер серт бир сеснен эмир бере:

— Деф ол! Марш!

Рус башыны саллап тешеккюр бильдирди, топаллай-топаллай исаргъа тырмашты, исарнынъ о бир тарафына келип, саллана-саллана кетти. Чалылар арасында козьден гъайып олды.

Земине балкондан тюшти, Энвер башыны котермейип сорады:

— Юкълай эдинъми?

— Ёкъ! Эв артында багъчада эдим.

Энвер копейки тавукъ кумесине багълады, къарысына бакъмайып кетти.

— Аш азыр, Энвер!

— Быракъ шимди бу емекни, джашым къозгъады, — токътап, Земинеге айланып: — Бугунъден сонъ тарлада ишинъ ёкъ, эвде отур, анъладынымъ?

— Анъладым.

— Мен Бекирнинъ эвине кетем, ат араба анда, чокъ эгленем.

Энвер дос- догъру Бекирнинъ эвине кетти.

Кунеш Романкъошнынъ устюне кокнинъ четини къою къырмызыгъа бояп, яйла артына чекилип, батты.

Узакъ тарлалар башына эсмери кольгелерге бюрюне, кой исе кеткен сайын эп джанлана.

Чиленгир де тарласындан эвине къайтмакъта. Арабаны Селим айдай, Чиленгир тазе ве къокъулы отларнынъ устюнде аркъа устю яткъан. Селимнинъ Ялта мектебинде окъумакъ истегенини тюшюне эди.

Чиленгир бу акъта сабадан берли тюшюне эди. Селим бу истекни бабасына айткъан вакъытта Чиленгир бир шей айтмады. Буцдан долайы ичи шимди раат дегиль эди.

— Селим! — деди Чиленгир.

Селим эшитмеди.

— Селим!

— Не бар, баба?

— Токъта.

Селим атнынъ тельбевлерини чекти. Араба токътады. Селим чевирилип бабасына бакъты.

— Сенде шейтан тую бар, джинабет! Бир ерде ич де отурмайсынъ, — деди Чиленгир.

—Отурдым да!

— Айда атны, дыр-дырлап отурма! Еримден турсам башынъы парларым.

— Не ичюн баба?

— Улан, тилинъ сувурыым. Айда, дедим, атны.

— Яхшы, баба.

Селим сесини чыкъармайып тельбевлерини котерди, атнынъ сыртына урды. Ат огге узанды, копчеклер астында, къуру ёлда ташчыкълар тишлер арасында кырылгъан фышчыкълар киби гыгычырадылар, араба арскет этти.

Чиленгир оксюрди, тютеп тургъан тютюннини чарыгына басып сёндюрди, текрар аркъасы устуне ятты.

«Алтын киби бала, я! Ким бильсин, бельки догъру айтадыр. Молла Эреджеп де окъумыш, эжлезийлерини динълеп, дудакъларымызны ялап еримизде отурамыз. Окъумыш адам гъалиба, керек бизге. Атнынъ бириши сатар да баланы окъутсам...»

Селим арабаны къаршы мааллеге чыкъкъан ёлгъа чеви-рмеден эвель, атнынъ тельбевлерини чекти, араба токътады. Селим бабасына чевирилип эджанлы бир сеснен: «Эй, баба, Бекир эмдженинъ эвине бакъсанъыз!» — деди.

Чиленгир кыбырдамады.

— Эй, баба!

— Дыр-дырлап отурма! Бекирининъ эвини ич де корь-мединъми, ёкъса? Керчектен де Бекирининъ азбарында ат ве араба бар эди. «Ох-хо, Бекир ат алгъан, бакъса! Кимден алды экен, аджеба? Бу къадар вакъыттан берли тилиши тишине багълап бир шей айтмады. Бельки мен сатар эдим...»

Чиленгир еринден турды, арабадан атлап тюшти:

— Сен, догъру, эвге кет! Мен барып бакъайым, насыл ат экен о? — деди ве Бекирининъ эвине догъру кетти. Факъат, даа кестирмеге барып егмеген эди, ат ве араба Энвернинъ ат-арабасы олгъанышы анылады ве ёкъушкъа тырмашкъан огълуна бакъты. «Мен де Селимнинъ сёзуне къандым, эки юз адым авлакътаки атны танымагъан бала мектепте окъуя билirmi?» — деп тюшюнди. Селимнинъ зекасындан шубеленди.

Чиленгир кестирмеге багълы аткъа бир даа бакъты, сагъда, солда Энверни кыдырды, Энвер ёкъ эди.

«Эсма Энверге къаве пишире, гъалиба. Кестирмеге Насреддин оджа киби якъынлашайым, бельки эвден бирев чыкъар да мени де давет этер. Агъызымны къавенен бираз сылатырым.»

Дудакъларыны ялап, кестирме сырыкълары янында токътады:

— Бекир, къайдасынъ шу?

Ахырдан Эсма чыкъты:

— Хош кельдинъ, буюр Чиленгир агъа!

— Узакътан арабаны корьдим де...

— Бизим ат-арабамыз Мемишнинъ дересине ярады, ат бизде не джойгъан я? Экиси де Энвернинъ...

— Бекир къайда?

— Миндер устюнде кутюк киби ята. Ичериге кирмейсишъми?

Эсма сёзюни битирмеден софада Бекир корюнди:

— Апа! Анда эйкель киби турма! Бизге къаве пишир.

Бекир софадан энип, кестирме сырыкъларыша тараф адымлады.

— Хош ссфа кельдинъ, буюр! — деп эп адымлады ве — Къаве пишир дедим! — деп текрарлады.

Чиленгир азбаргъа кирди:

— Быракъ, джаным, къавснинъ сырасымы? Узакътан атны корип, сатын алгъандырсынъ, деп белледим, бакъ-магъа кельдим.

— Мен сатын алгъаныммы? Энвернинъки.

Бекир явашлады, агъыр бир сессен: «Экиси де Энвернинъ! Ат да, араба да. Кечкен ай Энвернен Ялтагъа бардыкъ. Бир къач ат бар эди. Бир-эки данесине минип бакътым, айванлар фена дегиль эдилер. Бир данесини бегендим, алты яшында бир ат, тамам Ремзининъ Чалдюльбери. Фиятыны сорадым, ойле бир фият айтты ки, эриф, ерге йыкъылаяздым, — деди.

— Паалымы?

— Насреддин оджанынъ фияты! Эх-х-х, аткъа мингениме шукюр этип, къайттым.

Чиленгир мыйыкъларыны бурды, козьлери парылдады:

— Паалы десе!

— Яныша барылмай. Кеченде Энвер кельди. Георгийнишъ яхшы бир айгъыры бар, сатлыкъ, деди...

— Рум Георгийнинъми?

— Эбет! Эх, бугъасы яхшы, айгъыры да яхшыдыр, деп

бардым. Не яхшы, не де ярамай! Айваннын агъызына бакътым, тизлерины сыкътым, минип бакътым. Э-э-эй, ксмиклери еринде, эксиги ёкъ, не яхшы, не де ярамай. Биз де атнен дженкке кетеджек дегилъмиз, я! Тарлагъа кубре ташымакъ, дагъдан одун эндирмек ичюн истермиз атны. Георгийнин аты бизим рахметли атларнын тырнагъына ярамаз амма, ишиме ярар, деп тюшюндим. Фиятыны сорадым, фелякет!

— Паалымы?

Бекир элини саллады:

— Сорама! Аттан вазгечтим, эшек тапсам къуйругъыны опеджем. Аллама шукюр этеджем.

Чиленгир мыйыкъларыны бурды, дудакъларында псйда олгъан къуванчны Бекирден гизлемек ичюн шоссеге бакъты.

Ашада Энвер адымларыны кенъ ташлап Бекирнинъ эвине тараф келе эди.

— Иште, Энвер! Къайдан келе?

— Бильмейим! Ишим бар, деп кеткен эди демин. Энвер инджир тереклери астындан чыкъар-чыкъмаз Бекир сесленди:

— Къайдан келесинъ я, Энвер?

Энвер джевап бермеди:

— Сенинъ копегинъ демин пек афырды, адамны юкъ-латмады. Сенинъ эвинъде не бар, я?

Энвер азбаргъа кирди:

— Бир шей олмады.

— Нечюн ойле дейсинъ? Копегинъ койни ютаджакъ киби афырды, мени де уяндырды.

— Бербер Асашынъ гогерджинлери келип бизим азбаргъа къоналар, тавукъларынынъ емини ашайлар. Урум-чыкъ да, иште, бунъа афыра.

— Десене, тавукъларны къоруй. Лякин гогерджинге о къадар адджы афырмагъа не аджет бар?

— Бильмейим. Акъшам шерифлеринъиз мубарек олсун, Чиленгир агъа!

— Айды, Эсма тизенъ къаве пиширди, ичериге кирейик.

Энвер атнынъ башы уджундаки отларны топлады, арабагъа атты, тельбевлерни элине алды.

— Эшитмединъми айткъанларымны?

— Сагъ ол, вар ол, Бекир дайы! Вакъыт...

— Улан, быракъса шуны, ачувлатма мени!

Учу де эвге кирдилер. Къаве ичеркен Чиленгир эм Бекирни динълей, эм де тюшюне эди: «Ярын ара тапып бир къач адамгъа парагъа ихтияджым бар, атларымнынъ би-

рини сатмасам олмайджакъ», деп айтырым. Бу лаф Бекирнинъ къулагъына келип тиер. Бельки менимнен аялашып олур! Меним атым Георгийнинъ атындан яхшыдыр.

Иван Бскирнинъ эвинден кеткенине бар ай олды, къайда кеткенини кимсе бильмей эди.

Бубир ай ичинде Эсма эр кунъ Айшени бекледи. Факъат Айше бабасынынъ эвине кельмеди. Эсма бир къач кере Сейд-Алининъ эвине барып, Айшени кенаргъа чекип, агълай-агълай ялваргъан эди.

Айше анасыны динълей, анасынынъ бетине бакъа амма, онынъ янакъларындан тыгъырып тюшкен козьяшларны коръмей, онынъ: «Кель къызым, кель!», деп ялварувларына джевап бермей эди. «Бабанъ сени беклей, Мачик бугунъ-ярын бузавлайджакъ. Иван кетти», деп ялвара эди анасы.

Иваннынъ адыны эшитир-эшитмез Айшенинъ бети, козълери бирден булутлана, бетини эллеринен къапатып анасындан, къайнатасынынъ эвинден, койден къача, бутюн кунъ Келинкъаянынъ янында долана, къаранлыкъ чёккенде сараргъан, сюзюльген, сачлары дагъыныкъ, мезардан чыкъкъан сыма киби, Сейд-Алининъ эвине къайта, одасына къапана, пенджере янында сет устюнде отурып, тышарыдаки тильсиз къаранлыкъларгъа бакъа.

Айше чокъгандыр янып-куе, амма, япыгъышы энди юрегинде сакълап оламай эди. Яныкъны ичинде сакъла-ябильмек ичюн бир къувет керек эди. Айшеде исе бу къувет яваш-яваш бите. Айше Ремзини биле унута эди. Ичи къуруй, бети сарара, Айше кунъ-кунъден сёне эди.

Бир кунъ уйле маалинде Эсма эвден чыкъып кетти. Акъшам устю Бекир ахырны темизлеяткъанда къайтып кельди, Бекирнинъ янындан индемейип кетти. Бекир даргъын-даргъын сомурданды:

— Къара шалынъа сарылып гедже къушу киби ким бильсин къайдаларда кезип юресинъ. Эвде атеш ёкъ, къурсагъым давул чала, даа къайдаларгъа барып кельдинъ.

Эсма токътады, къоджасына айланып биле бакъмады, къарыкъ бир сеснен:

— Сейд-Алилерде эдим, — деп джевап берди.

— Авджы авына, ёлджы ёлуна ярашыр. Бинъ кере айттым санъа — барма, барма, деп. Эй, къары, башынъа такъ этип бир юмрукъ урсам да акъыл кирмейджек къафанъа.

— Айше къыз бизни бильмек истемей, джаным, танымакъ истемей.

— Эр бир кѳуш озь ювасыны бегенир. Мадам ки, бизни бегенмей, быракъ! Мен барып айттым, динълемеди, сен барып айттынъ динълемеди, Сейд-Али айтты динълемеди. Э-э-э, даа не барасынъ анда? Пейгъамбере быракъ бу ишни!

Эсманынъ эгильген башы бираз даа ашагъы саркъты. Артыны кѳоджасына чевирип софа огюнде эйкель киби тура эди. Бекир ахыргъа кирмезден эвель бир анъ токъталды, къарысына бакъты, онынъ юрегиндеки, бетиндеки истирапны анъламагъа тырышты: «Ай, анасыны! Инсан акъыллы лаф этмек истедим, амма, чолладжасына чыкъты агъызымдан. Къарыны ынжыттым гъалиба!» деп тюшюнди. Элиндеки курекни ахырнынъ ачыкъ къапысындан ичериге фырлатты, догъру къарысынынъ янына барды, Эсманынъ къаршысына келип турды, яваштан сорады:

— Шей...Сейд-Алилерге бардым дединъми? Айше насыл?

Эсма джевап бермеди. Агъламай, яныгъыны ичинде тутмагъа, кѳоджасына косътермемеге тырыша. Башы аля даа эгик. Элини котерди, омузларындан саркъкъан къара шалынынъ яваш-яваш уджуны тутты, топлады, айланып яваш-яваш кѳоджасынынъ бетине бакъты. Балабан козьлерининъ кошелеринде эки тамчы яш бар эди. Бир шей айтмакъ истеди, айтып оламады. Тарлада чальшкъан койлю пармакълары ренкиндеки кѳуру, чатлакъ дудакълары гъарип-гъарип къалтырады:

— Акъ сют эмизген бир ана дегилимми мен, насыл яшмайым, насыл? Къызымны коръдим бугунъ, къызылчыкъ далы киби ип-индже. Иван ёкъ, эвге кель, дедим. — Ялан айтма ана, деди, билем, Иван эвде. Анам бабам экинъиз де мени алдамакъ истейсинъиз, не билейим. Бельки бабам мени Ивангъа бермек истейдир, деди.

Бекир къалтырады, салланды, йыкъылладжакъ киби олды, софанынъ тахталарыны тутып къалды, озюни чар-чабик эльге алды.

— Ай, анасыны! Дегирмен аты киби доланып юрем эвде. Къабаат менде, мен кетмек керек эдим.

Эсма агъламсырап девам этти:

— Эха-а, шай дегенде...валлайи-билляйи санки дерсинъ кемиклерим устюнден араба кечти. Эвни зорнен таптым,— деди ве кокрегини юмрукълады: — Бурамда бир шей бар, Бекир! Башыма ура, валлайи, мен оледжем. Я оледжем, я да делиреджем. Дарылма, бакъ, санъа айтам, чокъкъа даянып оламайджагъым, оледжем.

Эсма софагъа тараф адымлады, басамакъларгъа юзю-

кьоюн йыктылды, къара шалы омузларындан тайды, ерге тюшти, бутюн вуджудынен кълтырап агъламагъа башлады.

4.

Эр дертнинъ бир давасы, эр агъламакънынъ бир куль-меси бар, дейлер. Учъ кунъден сонъ Сейд-Али безъ ор-тосине бурюнген къарысы, кийинген-къушангъан огъул-лары Сабри Бекирнинъ кестирмеси огюне келип токъ-тадылар.

Эсма бостанда бакъла сырыкълары арасында от юл-къа, Бекир исе софада, къулланылмагъаны ичюн къуруп, чатламасынлар деп, ольген атыннынъ тельбевлерини, хаму-тын, эгерини ягълай, темизлей эди.

Чобан- Сейд-Али къорантасынен берабер кестирме сырыкълары огюнде баягъы турдылар, Бекир ве Эс-манынъ чалышкъанларыны сейир этти, сонъра безъ са-къалыны сыйпалады, кулюмсиреди, таягъыны котерип, кычырды:

— Улан, къалпазан эриф! Сен мусафирлеринъни бойле къаршылайсынъмы?

Бекир сачмалады, неге огърагъаныны анълап оламады. Сейд-Алининъ сесини эшиткенинен башта Айшеге бир шей олды, деп белледи ве кълтырады. Амма мусафирлернинъ чересиндеки тебессюмлерини, къуванчларыны корьгени-нен бираз тынчланды. Бу зияреттен оны саргъан шаш-къышлыкъны бус-бутюн енъип оламагъан бир алда софа-дан ашагъы энди.

Эсма да къолларыны ачкъан алда, Сейд-Алининъ къа-рысына догъру ашыкъты.

Сейд-Али индже сесинен бир даа сесленди:

— Ярым сааттен берли бу ерчикте турамыз! Бурун котересинъ! Бизге кельмейсинъ, эшиттим, ат сатын алмакъ истей экенсинъ. Алдынъмы ёкъса? Къошумларны аскъан-сынъ софагъа. Бурун котересинъ!

Бекир кестирмеге етмезден токътады, Сейд-Алиге бакъты, Къартнынъ шакъасыны аля даа анълап оламайып яры махзун, яры джанлыджа: «Варымыз вар, ёкъумыз ёкъ. Эшекнинъ къуйругъы кибим, не узунлашыр, не де кыскъарырым,» — деди, къучакъ керип кестирмеге тараф адылады:

— Сени корьген бей олсун, Сейд-Али агъа! Буюр! — деп кестирме сырыкъларыны котерди.

Сейд-Али огде, къарысы иле огълу артта азбаргъа кирдилер.

Бескир Сейд-Алининъ чересиндеки къуванчынынъ, козьлериндеки парылтыларнынъ себебини ич де кестирип оламады.. Къарт пек джанлы эди. Бескирнинъ бетине эр бакъышында козьлери даа да сакълы бир къуванчнен парылдай эди.

Къадынлар эвге, эркеклер ахыргъа тараф кеттилер. Ахыргъа кирмезден эвель Сейд-Али токътады:

— Чиленгир атларынынъ бирисини сатмакъ истей, эшиттинъми?

— Атынымы?

— Джаным, койлю деген койлю атыны сатармы ич?

— Эх, не япсың? Бу яз да кечкен яз киби кечсе отъмекке мухтадж оладжакъмыз, дей.

— Айтмаса!

— Эбет, эбет. Былтыр тютюнлерини яры фиатнен саткъан.

Сейд-Али башыны котерди, огълуна серт-серт бакъты:

— Бар, сора Эсма енъгенъден, япыладжакъ иши бармы? Айды!

Сабри янларындан айрылыр-айрылмаз Сейд-Али Бескирнинъ къулагъына эгильди:

— Огълу бир-эки кере Ялтагъа барып кельген, дюнъянынъ парасыны масраф эткен.

— Демесе, джаным! Бала — алтын парчасыдыр, я! Адамнен бульбуль киби лаф эте.

— Себепсиз къуш учмаз. Атыны сатмакъ истей, демек бу ягъда бир къыл бар. Даа киразлар къызармады, ягъ тенекесининъ тюбю корюне экен. Уну да бир фурунлыкъ отъмек ичюн я бар, я ёкъ. Батталнынъ Энвери манъа бу шейлерни айтты. Я атларынынъ бирини сатаджакъ, я да тарласынынъ ярысыны.

— Тарланынъ ярысынымы?

— Эбет.

— Джаным, Сейд-Али агъа, тарла сатылырмы? Атадан къалма..

— Ойле амма, зоргъа къалса дагълар даянмаз, Бескир, къайда къалды Чиленгир...

— Эх, валлайи, бир шейлер япмалы!

Чобан Сейд-Али джевап бермеди, башыны эгди, багъы вакъыт ерге бакъып турды. Сонъ сакин тавурнен Бескирнинъ юзюне бакъмайып:

— Селим минип юрген ат фена дегиль. Алмакъ фикириндесинъми?

— Эх, билесинъ я, бизге ат керек, амма...

— Башта парасыны бильмек керек. Пара тапылыр, къоркъма.

Ахыргъа кирдилер. Къапынынъ янында турды бир. Мачик бугунъ-ярын бузавлайджакъ. Сейд Али кисесини чыкъарды, козьлери Мачикте, бир тюшон сарды, якъты. Сонъра сыгъырнынъ янына барды, «трафыны доланды, агъызыны бакъты, къарнынъ элледди,» машалла!» деп, Бекирини янына кельди.

— Эсмагъа айт, Мачикни янгъыз быракъмасын. Якъынлашты, гъалиба, авучыма тепти, бугунъ-ярын бузавлайджакъ.

Къарт кульди. Мачикке, Мачикнинъ кетиреджек бузавчыгына дегиль де, башкъа бир шейге кульгендай кульди. Ахырдан чыкътылар, эвге кирдилер.

О куню Сейд-Алининъ къорантасы Бекирини эвинде чокъ отурмады.

Бирер къаве ичтилер, сонъра Бекирини Сейд-Али Чиленгир, онынъ аты хусусында лаф этер экенлер эки къадын ярым саат къадар башкъа одагъа къадандылар.

Одадан чыкъкъанда Эсманынъ да череси бираз джанлангъан киби эди.

Мусафирлер кеткен сонъ Эсма оджакъ башына чёккеледи, эчки териси устюнде отурып терен тюшонджелерге далды. Къоджасынынъ бетине бакъты, къуванчтан парылдагъан бакъышларнен къоджасынынъ козьлерини кыдырды.

Лякин Бекирини череси серт ве сувукъ эди: «Кульме, шамек киби,» деди, амма, тез йымшады:

— Чиленгир атларынынъ бирисини сатмакъ истей экен. Бакъайыкъ не къадар пара истер экен. Валлайи, киразлардан кельген паранынъ эписини беририм, етмесе боркъа даларым. Ат керек.

Эсма къоджасынынъ лафыны эшитмеген киби отура. Онынъ бетине бакъа, нсшэленип башыны саллай, кулюмсирей.

— Не бар я, янакъларынынъ Москав къахпеси киби кызартып, бетиме бакъып турасынъ?

Эсманынъ козьлери бирден толды, пемпе янакъларындан тыгъыргъан яшларыны гизлемейип, къоджасынынъ аякъларына сарылды, багъырындан ташкъан сыджакъ бир сеснен: «Бала тападжакъ балам!» — деди.

— Тападжакъ, бу табий шей! Бутюн дюнья биле, къурсагъы давул киби шишти. Сейд-Али элини къарныннынъ астына сокъты, элини тепкен. Эсма Мачикни янгъыз ташламасын, деди.

Бекир сёзюни битирмеден Эсма къоджасынынъ чересине бакъты, кулюмсиреген яшлы козьлерини авучларынен сильди:

— Мачик дегиль, Айше!

Бекир отургъан еринден ток киби атылып турды:

— Не дединъ?

— Айше...Айше кызымыз!

Бекир шашты. Агъызы ачыкъ, козьлери буюккешкен алда баягъы вакъыт оджакъкъа бакъып турды, сонъ яваштан: «Эллеси халыкъалтевте вель — хаяте! Не де улу бир кунъ! Не де улу кунъ!» деди. Яваштан эчки териси устюне чёкти, къарысынынъ башыны тутып, манълайындан опти, багърына басты.

Кок юзю мас-мавы ве терен эди. Денъизден эскен хафиф бир ель мезарлыкътаки мешелернинъ япракъларынен ойнай, отларны, чалыларны сыйпалай. Вакъытнынъ уйле олмасына рагъмен авада бир джыллылыкъ, бир тазелик бар эди. Къушлар чивильдешелер, копеклер афырмай, къушларнынъ тюркюсини динълейлер. Кой сокъакълары боз, эвлер сукюнет ичинделер.

Айше къолтугъында кучюк бир богъча, Чобан Сейд-Алининъ звинден чыкъты, яваш-яваш адымлап къаршы маалленинъ сессиз эвлери арасындан кечти. Ашагъыда юзюм багъларыны саргъан исарлар устюнде, чалыларда отюшкен къушларнынъ чивильтисини динълей-динълей аяткъа, табиаткъа кулюмсиреп эвлерине эди.

Айше баягъы денъишкен. Азгъын бети, сары янакъларындаки аллыкъ кузьнинъ тёкюльген алма япракъларыцъ анъдыра эди.

Айше кестирме огюнде токътады. Богъчасышы сырыкъкъа таяндырды. Софаны, сонъра бостанны козьден кечирди. Бекир бостанда эди. Айше кестирме артында баягъы турды, бостанда бакъла сырыкълары арасында эгилип бир шейлер якъан бабасыны сейир этти. Оны сейир этеркен, богъазына юмрукъ киби бир шей тыкыла, амма агъламакъ истемей эди.

Сырыкъкъа таяндырылгъан богъчаны сыкъты, озюни зорлап кулюмсиреди. Сонъра чабикликнен кестирме сырыкъларыны тюшюрди. Богъчасыны элине алып азбаргъа кирди. Яваш-яваш адымлап бостан четис келип токъталды.

Бекир эп чалыша. Айшени абайламай.

Айше кульди, кирпичлерине асылгъан эки тамчы яшны сильди:

— Баба насылсынъыз?

— Айше, Айшем! Кызым. Меним кызым! Насылсынъ, джигерим? Кель, кель опеим козьлеринъден! Ах, меним бир данем. — Элиндеки чоты ерге тюшюп кетти. — Къайдаларда къалдынъ, кызым, къайдаларда?

Бекир софа тарафкъа бакъып:

— Эсма, эй, Эсма! Кель, кызым, эвге буюр!

— Мени яныгъызгъа алырсынъыз деп, бир-эки шейлеримни де кетирдим. Эр бир тавукъ озъ чсплюгинде...

— Ойле деме, кызым, ойле деме! Якъма бабанъны! Эсма! Эсма!...

Эвден Эсманынъ сеси эшитильди.

— Не бар, я?

— Кель, кызым, кель ананъа! (Эллерини Айшенинъ зайыф омузларына къойды). Кель, ананъны корь! Ёкъ, ёкъ! Башта Мачикни! Бильсейдинъ о сени не вакъыттан берли беклегенини! Не вакъыттан берли санъа асрет!

— Анам насыл?

— Э-э-эх, ананъ бильгенинъ киби. Юрь, Мачикни бакъ!

Ахыргъа тараф адымладылар. Шу арада Эсма софагъа чыкъты. Эллерини котерип:

— Айшечигим, козюмнинъ нуры! Бир тамам къайтып кельдинъми? — деди.

Бекир онъа сертийди:

— Сус, багъырма ойле, Энвернинъ эшеги киби! Мачикни урькуотирсиң!

Амма Эсма Бекирге къулакъ асмады. «Айшем! Айшем!» деп кыгчыракакъ софадан тюшти, барып кызыны кучакълады, кызынынъ омузларына козьяшларыны тѣкти.

— Кельдинъми, кызым?

— Кельдим, ана! Эм де коресинъми шейлеримни де кетирдим. Мени янынъызгъа алырсынъыз, деп беллейим.

Айше тебессюм толу козьлериндеки тамчыларны сिल्ди.

— О да насыл лаф, кызым? Бу ер баба эвидир...

— Баба эви! Баба эви! Сармашыкъ киби сарылдынъ къалдынъ кызгъа, лаф айтмагъа чаре бермейсинъ.

— Айт!

— Айт баба! Амма даа айтырсынъыз, вакъытымыз чокъ.

— Айды, ахыргъа кирейик.

— Айды.

— Юрь, юрь!

Учю де бирден лаф эте. Ахыргъа кирер экешлер Эсма: «Иван кечкен айда кетти» деди. Арттан кельген Бекир аман къарысынынъ элиден тутты, чекти, яваш лякин серт бир тавурнен: «Сус! — деди. — Айшенинъ янында анавы явурунынъ адыны бир даа анъма!»

Ахыргъа кирдилер. Айше Мачикнинъ бойнуна сарыл-

гъан, башыны айваннынъ башына таяндырып, мырыл-мырыл бир шейлер айта эди. Бекир оларнынъ янына келип сѣз къатты:

—Къайнатанъ я бугунъ, я ярыш, дей, Айше! Сыгъыргъа эди озюнь мукъайт ол. Валлайи, сенсиз бу вакъыткъадже насыл этип даянъандыр...

Къадынлар азбаргъа чыкъар экенлер, Бекир элинен Мачикнинъ аркъасыны сыйпады.

— Румнынъ бугъасы да бугъа я! Мачикни, айма да шиширди. Бугунъ-ярын!

Бекир де азбаргъа чыкъты, Айшенинъ янына барды, берабер эвге тараф адымладылар.

Факъат софа басамакъларына етмеден ашагъыда шосседе нал сеслери эшитилди. Башта Бекир, сонъ Айшенен Эсма шоссеге бакътылар: мезарлыкъ артындан чыкъкъан бир атлы Бекирнинъ эвине тараф дѣрт нал патлатып кельмекте эди.

Эсма озъ-озюнден сорар киби: «Ким экен аджеба?» — деди яваштан. Бекир джевап берди:

— Бизимкилерден бири. Минишинден анълайым, башкъасы ола бильмез.

Атлы кестирме сырыкълары янына келип токътады. Атны дѣрт нал чаптырып кельген атлы Чиленгирнинъ огълу Селим эди.

— Бекир эмдже! Эй, Бекир эмдже!

— Айт, не бар шу!

— Ялтада Иваины корьдим. Лиманда ята, саргъуш. Сенинъ Иванинъны корьдим.

Бекирнинъ юмрукълары сыкъылды.

— Къычырма, эш-шук! Сеними къалпазан, сеними...

— Не олды я, Бекир эмдже, не яптым сизге?

— Эй, сенинъ кечмишинъе!..

— Не ичюн сѣгюнесинъ, Бекир эмдже, не къабаат ишледим?

— Бакъ сен онъа, даа лаф эте, сени комолизма пичи, сени!

— Я, не ичюн?..

— Джоюл! Джоюл мында!

— Яхшы, кетем!

Селим башыны эгди, атынынъ тельбевини чекти, еринден кочъти.

— Эй, эй, ойле дегиль! Насыл кельген олсанъ, тамам шойле дѣрт нал чаптыр! Валлайи!

— Амма, не къабаатым бар, Бекир эмдже?

— Ёкъ ол, дедим. Огуз эки тишинъни уфатмаздан эвсель...

Селим орьме къамчысыны атынынъ устюнде патлатты, дёрт вал чаптырып къаршы мааллеге тараф кетти. Бекир атнынъ артындан дикъкъатнен бакъты, тюшонджеге далып, энъссини къашыды: «Сол аягында бир сакъатлыкъ бар, гъалиба, амма чокъ белли олмай. Чапышы яхшы!»

Эсманен Айше Бекирнинъ янына кельдилер.

— Не бу къадар къычырасынъ?

— Не олды, баба?

Бекир эп энъссини къашый:

— Ич бир шей, къызым, не оладжакъ я. Чиленгир атыны сатаджакъ ола экен. Ёлдан кельгенде атнынъ ог аякъларына дикъкъат эттим, чапышы яхшы. Бир де арт аякъларыны корейим, дедим, шунынъ ичюн де бираз къычырдым.

Айше кульди, факъат Эсманышъ юзю денъишкен киби эди.

— Чиленгирнинъ ат сатаджагыны сен къайдан билессинъ?

— Эшиттим.

— Э-э-э!

— Эшиттим. Вазияти ярамай экен, ягъ тенскесининъ тюрю корюне, бир фурунлыкъ отъмекке ляйыкъ ушу къалгъан экен, не япсын эриф!

— Амма не вакъыт, джаным, ким айтты? Бойле бир шей ёкъ эди де! Даа о бириси кунъ коръдик озюни.

— Э-э-э, къара хабер тез эшитилир.

— Инанма! Чиленгир пара север, бир тютюнни учке болер, ичер де парасыны джебине толдурыр. Инанма! Бизге де шимди ат керек дегиль.

— Не ичюн керек дегиль?

— Бельки бир эшечик уйдурырсынъ бир ерден. Ат пара истер.

— Билем, пара истер, амма баба-дедемнинъ ахырындан ат эксик олмады, мен эшек миним.

— Лякин пара керек, акъай!

— Билем!

— Эшек ал, атны не япаджанъ?

— Эшекни къайдан алайым, айт, къайдан? Догъу-райыммы?

— Амма-а. Чиленгир ат сата, деп ким айтты санъа?

— Ким айтса да, айтты, иште. Озиом билем, vessелям.

— Инанма.

— Я-а-а?

— Инанма, дедим санъа! Сатам десе, биле инанма. Насыл къаргъа о! Алданырсынъ?

— О къаргъа олса, мен де къаргъадырым. Къаргъа къаргъанынъ козюни чокъумаз, анълашырмыз.

Ичериге кирдилер. Бираздан сонъ ат меселеси унутылды. Айшенен Эсма баягъы вакъыт тоя-тоя дертлешкенлеринден сонъ, ерлеринден турып акъшамлыкъ аш бакътылар.

Бекир исе ахырдан ольген атынынъ тельбевлерини чыкъарды, ягълады, эгерини темизлесди ве козьлери ёлда, акъшамгъадже Чиленгирни къыдырды.

Шу куню Чиленгирнинъ огълу Селим эвлерине котек ашагъан адам киби къайтып кельди. Атыны ахыргъа байлар-байламаз тозлы урбаларынен миндерге къапакъланды. Ичиндеки яныкъны снъмек истеди, факъат баш этип оламады, миндер устюнде башыны эллеринен компюп, илдемейип агълады, сонъра азбаргъа чыкъты.

— Ич ичи, бети даа да биткин корюне эди.

Чиленгир кьолтугъында бир сыкъым

кекип азбаргъа кирип кельди.

— Ич кельдинъ?

— Ачыкъ, деп сорайым.

— Ёа. Не оладжакъ манъа? Чы-

— Ёа. Чиленгир эчкини къазыкъ-ки отны ахыргъа алып кирди,

янына кельди:

— Манъмы, я да къушагъымны чезейимми?

Селим бир анъ сусуп турды. Черссини бабасындан гизлеп етиштиралмады, кирпичлери арасындан эки тамчы яш тозлы янакъларындан тыгъырды.

— Айт!

— Ялтада Иванны расткетирдим, саргъуш. Бу хаберни Бекир эмджеме айтайым, дедим. Ич бир себепсиз мени сёгди.

— Сен не яптынъ?

— Ич бир шей.

— Афферин! Агъызынъны ачып эсли-башлы адамгъа къаршы чыкъкъан олсанъ тизлеринъни уруп къырап эдим. Машшалла, ич бир шей айтмагъан олсанъ, демек, меним огълумсынъ, афферин!

Чиленгир эвге кирди. «Яхшы! Хабср Бекирниъ кѳулагына барып еткен», деп тѳошюнди.

Айшениъ баба эвине кѳайтып кельмеси Бекирде сынъырсыз кѳуванч вс эеджан уяндырды. Энъ аздан он йылгѳа яшаргѳан киби олды. Эр кунъ тарласына барып келе, бойгѳа кеткен тѳютюшлерининъ арасында долана, армутларнынъ астында отура, коюне, эвине бакѳа коксюни гѳурурнен кѳабарта, кѳувана эди.

Чобан Сейд-Алининъ бугуни-ярыны исе узангѳан сайын узана. Арадан бир афта кечти, Мачик бузавламады. Кунъ бою эм Эсма, эм Айшенен Бекир бельки он кере ахыргѳа кирип чыкѳадырлар. Мачик исе учюне итирам бильдирир киби кѳуйругыны саллай, лякин башыны котермей эди.

(Девамы бар).

Терджиме эткен Юнус Кѳандым.

ЭКИ ТАМЧЫ КОЗЬЯШ

Икяе

1965 сенесининъ сыджакъ август куньлеринден бири эди. Мас-мавы кок узеринде булуткъа бенъзер бир шей корюнмей. Бу мемлекетте инсанларнынъ сагълыгъына хызмет эткен кунеш, бутюн джанлы варлыккъа яшамагъа кучъ бере эди. Къаршыдаки сыра дагъларнынъ тик ямачларыны бойдан-бойгъа орыткен ешилъ орманлар, оларнынъ ог тарафларында ясланыш яткъан юзюм багълары иле тютюн тарлалары ачыкъ сары ве зумрютни анъдыргъан къою ешилъ ренклерининъ, гелинджик ве пападислернинъ бири-бирине къошулмасы гъает хош бир манзараны яраткъан. Масалларда ола бильген бу гузеллик ичинде де орада, де бурала кой эвлери корюнип-корюнип алаалар. Энь артта, башларыны кокке тиреген киби тургъан дагъларгъа тик Айпетрининъ къаялары къаравуллыкъ япкъан киби туралар.

Деъиз сакилик ичинде. Онынъ юзю кузьгю киби йылтырамакъта. Бираз эвель Ялтадан чыкъкъан ёлджу гемиси энди Гурзуфнынъ яры ёлуны кечкен эди. Ёлджулар бу гузель манзараны сейир этип тоямагъанлары ичюн вакъытнынъ кечкенини дуймай эдилер. Кимиси когертеде, кениш шемсиселер тюбюнде ерлештирилген отургучларгъа отургъан, кимиси аякъ устюнде тураракъ, когертенинъ этрафыны сарып алгъан ве гемининъ пешинден къалмагъан, ойнакълап-ойнакълап кеткен юнус балыкъларнынъ сув узеринде фырлангъанларыны сейир эте эдилер.

Ёлджуларнынъ арасында, аджеми бакъышларыле мында ябанджы олгъаны корюнип тургъан бир йигит бу хош манзаранынъ энъ кучюк парчачыгъына къадар коръмек ичюн, къара джамлы козьлюгини де такъа, де чыкъара. Устюнде къыска енъли ачыкъ мавы кольмеги, кок штаны, аякъларында без парусина аякъкъаплаы бар эди. Корюнимеси хош бир йигит эди. Аркъагъа тегиз таралгъан кестане туюндеки сачлары хафиф рузгяр эскенде шекилли денъиштирелер, перчеми далгъалацаракъ, манълайы узериште культеленемкте. О, къаршысындаки манзараны буюк зевкъ иле сейир этмекте.

Манзаранынъ гузеллиги онынъ бутюн барлыгышы сарып алды, гонълюни тапшырды. Теэссуратларыны шимди бирисине сёйлемесе бутюн зевкъы гъайып олып кетеджек киби корюнмекте. О лаф этмеге мунасиб бир субетдеш тапмакъ умюти иле этрафына бакъты, янашада, мавы козьлерини сшилъ дагъларгъа тиккен алда генч бир къызнынъ тургъаныны корьди.

Къызнынъ йылтыравукъ сары сачлары, кениш къаснакълы язлыкъ хасыр шляпасы тюбюнден, тунч ренкини алгъан томалакъ омузларына тёкюльгенлер. Дюльбер чересинде бир муляйимлик бар эди. Козьлеринде исе севинч атеши йылтырай.

Йигит, генч къызнынъ бу корюнишине тааджиplenди. Атта бу варлыкъны зеиние синъдирип къалмакъ истеген киби, бир анъ онъа дикъкъатле бакъып турды. Ябанджы бир эркекиннъ дны буюк бир меракънен сейир эттигиши дуйгъан къыз бирден-бирге йигитке бакъкъанда козь-козьге расткелиштилер. Тааджиplенерек эелжан ичинде багъы вакъыт не дейджегини бильмеди, сонъра озюни эльге аларакъ:

— Не къадар хош манзара, э! — деди йигит.

Къызнынъ юзюнде тебессюм пейда олды.

— Эльбет, пек хош, — деди. — Мени бу гузеллик озюне эсир этмекте.

— Бу багълар арасындан айланып кечкен асфальт тёшевли ёлгъа бакъынъыз.

— Я, къаршы ёкъуштаки чечек тарласына не дерсинъиз?

— Орасы, гелинджиклерле пападиелернинъ мекяны экен. Ренклерге ренклер къошула, инсангъа аятнынъ лезетини таттыралар. Чокъ гузель ерлер корьген эдим, амма, бугунъки киби зевкъны бир вакъыт ис этмеген эдим.

— Эр алда, бу ерли дегильсинъиз?!

— Ёкъ, ханым эфендим. Ростовдан дюнь кельдим. Мусааденъизле озюмни такъдим этейим — доктор Евгений Петрович Самарский. Мында биринджи дефа булунмакътам.

— Меним адым исе Людмила Сергеевна Тайшина. Гурзуфта яшайым. Акъмесджиттеки тиббиет институтында окъуйым. Бир докторле таныш олгъаныма пек мемнуным.

— Бахтлы инсансынъыз. Мемлекетинъиз де пек гузель ер. Темиз ава, гузель манзара, денъиз ве кунеш, Алла гузелликини сизден де аджымагъан. Табий арекетлеринъизнен инсанларгъа итимат телькъин этесинъиз.

— Сиз де гъаает корюмлисинъиз.

Эки генч бири-бириле самимий сѣйлешеркен геми Гурзуфкъа якъынлашмакъта эди. Къаршыда ог аякъларыны сувгъа далдыргъан алда денъизден сув ичкен аювны анъдыргъан балабан бир дагъ, буюк кевдесиле, артындаки манзараны бütюнлей къапаткъан эди. Дагънынъ тютюнде бир къач гузель бина козьге илише ве оларнынъ огюнден узанып кеткен сары къумлы пляждан бишьлердже балаларнынъ нешэли сеслери эшитильмекте.

Людмила элинен ишмар этерек:

— Иште, Гурзуфкъа да кельдик, — деди. — Къаршымыздаки дагъ — Аювдагъдыр, онынъ тютюндекиси исе Артек пионер лагерилир. Мында эр сене он бишьлердже бала келип раатлана.

Къыз турды. Бир шей сорамакъ истегени корюнишинден дуола эди. Ниает, сорады.

— Евгений Петрович, Гурзуфта геджелемск ичюн еринъиз бармы?

— Эр алда мусафирханелерден биринде ер тапарым, деп умуот этем.

— Бильмейим, бу айларда мындаки мусафирханелерден ер тапмакъ пек агъыр. Мында танышларынынъыз ёкъмы?

— Ёкъ. Кимсени таымайым. Кельген мусафирлерге ер тапмагъа ярдым эткен бюро ёкъмы?

— Бардыр, мен сизни алып барырым.

Геми, Гурзуф лимашынынъ ичинде булунгъан адачыкъларны сагъ тарафта къалдырып, скелеге янашты. Ёлджулар андан эмиге азырландылар. Евгений Петрович де бир элинде жекети, экинджисинде чантасы олгъан алда, Людмиланынъ пешинден къапы тарафкъа юрди.

Бу арада ёлджуларнынъ дикъкъатыны башкъа бир шей джелъ этти. Гемининъ янбашында, сув ичинде пейда олгъан секиз-он бала, ёлджуларгъа муралжаатта булунып, денъизге уфакъ пара атмаларыны риджа эттилер. Уфакъ, тегеречик, безъ капиклер сув алтында саллана-саллана, кунеш шавлеси алтында парыл-парыл парылдагъан алда денъиз сув алты къумларына догъру энип башладылар. Балаларнынъ бир де-бири шу дакъкъасы сувгъа даларакъ, бир балыкъ чабиклигиле онынъ пешинден етише, ерге тюшмезден эвель тутта ве деръал сув устюне чыкъаракъ капикии саибине косьтере.

Бу пара тутмакъ оюны ёлджуларны баягъы эгледирди, капик аткъанларнынъ сайысы эп артмакъта эди. Яшлары беш-алты иле он дёрт-он беш арасында олгъан балаларнынъ акъиуый ялдайджылар олгъанлары корюше эди.

Евгений Петрович оларны ссейр этеркен, хаялгъа далгъан киби олды. Дерсинъ, бу манзара онъа ябанджы дегиль эди. Аджеба, бойле шейни эвельде тюшонде корьген эдими, ёкъса бир де-бир китапта окъудумы? Зеининде бир шейлер джанлангъаныны дуя эди, амма, не экенини озю де айырды этип оламады.

Бир санис озюни ашагъыдаки балалар арасында ис этерек, скеле диреклерининъ биринде бир тирсек корьген киби олды, дерсинъ, ёрулса оны тутаджакъ. Бу дуйгъулар тесири алтында эгилип, скеле диреклерине бакъты.

Шашыладжакъ шей. Диреклерининъ биринде акъыкъатен де ойле тирсек бар ве тышкъы йигитнинъ тюшонгени киби о къап-къара эди. Доктор козьлерине инанмадан онъа бир даа бакъгы, тирсек яхшы корюнмекте. Йигит озюни кичик бир бала ис этти, сув ичинде аякъларыны ойнатаракъ, эллеринен тирсекке сарылды. Бир хош дуйгъу онынъ бутюн вуджудыны охшап кечти.

Аджеба, бу дуйгъу онъа нерсен кельди, бу варлыкътан хабери олмагъан йигитте бу дуйгъулар къайдан пейда олдылар?

— Кедрелсимснъиз, Евгений Петрович, сизге бир ер тапармыз.

Йигит хатыралар дюньясына о къадар далгъан эди ки, атта Людмиланынъ ссини биле эшитмеди. Людмила элинен, яваштан онынъ омузына токъунды ве:

— Къасевет этмеге даа эрте. Юрюнъиз кетейик, — деди.

Скеле мейдапына чыкъты ве о эрафтаки бир къач мусафирханеде булундылар. Ич биринде бош ер ёкъ эди. Кирагъа ода тапув арекети де бир шей бермеди. Онъа бир де-бир якъын койге кетсе, озюне мытлакъа бир ода тапа биледжегини айттылар, амма, анда алып кете биледжек киби машина я да бунъа бенъзер бир шей ёкъ эди. О не япмасыны бильмей. Истирахат багъчасы ичинде геджелесинми? Бунынъ раатсызлыгъына бир шейлер этип даянынр эди, амма, я барып да къаравуллар корип оны андан да къувсалар. Къафасындан йылдырым чабиклигиле кечкен бу фикирлер оны титресттилер. Мына санъа деген белли докторгъа чыкъымсызланмакъ айып дегильми? Людмила да онъа бир сёз къатмай, тюшонджели тура эди. Ниает о джесаретленерек:

— Аджеба, бизим эвге кетейик десем, теклифимни къабул этер экенсинъизми? Барсанъыз анам да, бабам да чокъ мемшон къаладжакъларына эминим. Бир ерчик тапармыз, эльбет.

Башкъа чаре ёкъ эди. Истесе де, истемесе де бармакъ керек.

Эртеси куню саба Людмила мусафирини кезинтиге алып чыкъмагъа къарар берди. Пляжгъа барып, денъизге берабер ювунырлар, онъа «Гедже» чешмесини косътерир, Пушкин къаясын: алып барыр, сонъра сельбиликте кезинирлер...

Мында корьген эр шейлери пек гузель, козьге якъыш, инсанны озюне эсир эте эди. Бир истирахат багъчасы ичинден кечейткъанда оглеринде ер тюбюнден тюртип чыкъкъан киби, инсан бою юксеклигинде бир къая пейда олды. Бу къаяны корьгени иле Евгений Петрович бир шейден сакъынып абдырагъан киби олды, токътады.

— Не олды, Евгений Петрович? Бир кереден черенъиз агъарды?

Иигит тургъан еринде къазыкъ киби къатып къалгъан эди. Бираздан сонъра озюне кельген киби олды:

— Людмила, — деди. — Бу къая маъна таныш киби келе. Мумкюн олса оныш артына кечип бакъ, анда къуругъы алкъалы бир къуршун тамгасы ёкъмы?

Людмила кетти. Къаянынъ этрафыны козьден кечирди, лякин ойле бир шей тапалмады. Затен мында аятында биринджи дефа кельген адам бир шей олгъаныны насыл тасавур эте биледжегине акъылы етмедиди.

— Бу ерде бир тюрлю ишарет ёкъ. Келинъиз, озюнъиз де бакъынъыз.

Иигит бакъты. Ахъикъатен де бир бакъкъанда ич ир шей корюнмей эди. Лякин о бу къаяны таний. Насыл этип таныгъаныны озю де бильмей, таныш, веселям! Оныш этрафында доланды. Токътады. Къаяныш бир ерине дикъкъатле бакъты. Ве айретлер ичинде къалгъан алда къызгъа сесленди:

— Кель, Людмила, бунъа бакъ, пек силинген амма, изи бар. Бу сызыкъны корссинъми? Алкъасы да сечиле. Дикъкъатнен бакъ.

Энди айрет этмек небети Людмилагъа кечкен эди. Омюринде биринджи кере мында кельген адам насыл этип бир силинген къуршун изиниш олгъаныны бильмек мумкюн.

— Сиз я алтынды дуйгъунынъ саибсинъиз, я да эвель де мында булунгъансынъыз.

Бу насыл ола биле? Инсан тек эвельде булунгъан ерлерни хатырлай биле. Дюнъ скеле дирегиниш тирсеги, бугуш бу тамгъа. Барып да мында бир къач кунъ къаладжакъ олса бельки эр кунъ бир ягъылыкъ тюшюнип тапар. Бельки бу ишнинъ бир сыры бардыр.

Людмила акълы эди. Йигит я алтынджы дуйгъунынь саиби, я да эвеллери мында булунгъан эди. Башкъа тюрлю ола бильмей. Лякин не вакъыт ве насыл этип булунды?

Генч доктор буны бильмеге къарар берди.

II

Бу сене март учь сабасы Ташкент, эр вакъыттаки киби кене пек къалабалыкъ эди. Ёлджу ташыгъан поездларнынь бири келип бошалгъандже, дигери юзлердже ёлджуларны алып кете эди.

Узсеринде, эски олгъаны корюнип тургъан, лякин темиз къою-мавы былджагъы, башында къою кок шляпасы, сагъ элининъ билегинде пальтосы ве сол элинде буюк бир чанта олгъан отуз яшларындаки корюмли бир йигит, бу къалабалыкъ арасындан кечип, кениш мейдан беттеки къапыгъа догъру адымламакъта. Онынъ пек эеджанлы олгъаны юзюнден корюне эди.

Андаш чыкъкъан сонъ вокзалнынъ майданыны бир даа козьден кечирди, чантасыны ерге къояракъ, пальтосыны кийди ве бираз озюне кельмек ичюн, майданынынъ кенарында булунгъан терсклер алтындаки скемлеге келип отурды.

О, Акъсув джемаат ходжалыгъына кетеджек, йигирми эки йылдан берли корьмгени, асылында ташымагъан анасыны къучакълайджакъ. Поездде кельгенде оны козю огюнде джанландырмагъа тырышкъаны бош-бошуна кетти. Асылында оны шимди де тасавур этмеге истей. Аджеба, анасы насыл къадын экен? Алчакъ бойлумы? Муляйим черели, татлы сесли, назик бир къадымы, ёкъса, ири мучели шишманмы? Къардашлары бармы экен? Бабасы ким эди ве не ичюн онъа анасы акъкъында берильген малюматта бабасы анъылмай? Барып оларны корьмегендже эпси бир отурып оламаз эди. Адетлерини яхшы бильмегени ичюн ёлгъа чыкъкъанда оларгъа хабер этмедди.

Къаршыдаки сокъакънынъ башында бир къач автомобиль тура эди. Вокзал къапысы огюнде ёлджулардан бошагъан машиналар барып, сокъакъ башындаки ернинь артындан ер ала эдилер. Орасы эр алда такси дурагъына беъзсей. Йигит догъру о тарафкъа адымлады.

Такси айдавджылары кой ёлларынынъ бербат олгъаныны айтып, узакъ койлерге кетмеге истемей эдилер. Ниаст бир адам, ёл масрафы къадар бахшыш одельмеси шарты иле, йигитни алмагъа разы олды. Фурсаттан файдаланып, андаки къыз къардашына да бир аякъ кирип, онынъ ал-хатырыны сорамакъ ниетинде эди.

Айдавджынынъ айткъанына коре бу джемаат ходжалыгъы шеэрден къыркъ километр авлакъта эди. Ёлу яхшы олса биле анда бармакъ ичюн ярым саат къадар вакъыт керек. Лякин кой ёлларынынъ эйи сою ёкъ. Шу себептен анда бармакъ ичюн учь саат керек, демек мумкюн. О да эгер бекленильмеген бир маниа чыкъмаса.

Гевезелене берген айдавджы дюмен башына кечкенинен янында отургъан йигитке айланды, огъурлы ёллар тиледи ве озь машинасына «Айды къартым», деди.

Шеэрни артта къалдырып, кениш чёллерге чыкъкъан эдилер. Такси, ёлнынъ чукъурларына тюшюп-чыкъа бергенинден дарма-дагъын оладжакъ киби сарсыла эди. Машина силькинген сайын айдавджы янында отургъан йигит анъламагъан бир тильде куфюрленип сёгюне бере. Лякин ёлджунумы, машинасынымы, ёкъса ёлларны бу вазнетте туткъанларнымы, буны анъламакъ зор эди. Ниает русча:

— Аркъадаш, бармагъа башкъа ер тапмадынъмы, мени бу мешакъатлы ёлларгъа тюшюрдинъ? — деди.

Йигит хаял алемине далгъан эди. Айдавджынынъ онъа хытап эткенини дуйды, лякин не айткъаныны анъламады.

— Манъа бир шей айттынъызмы?

— Ёкъ, шейтанларле лаф этем.

— Бу ёлларны акъикъатен де шейтанлар япкъанлар, гъалиба. Пек сарсыта. Ичеклерим узюльди.

Йигитнинъ шикъyeti айдавджыны пек ачувландырды.

— Я, меним машинамымъ ичинде бир шей къалды беллейсинъми? Бир акъылсыз къююн киби тюшюнмей-ташынмай бу мешакъатлы ёлларгъа чыкътым. Кечке бахшышынъ да озюннинъ олгъайды, къардашымны да корьмегейдим де, санъа да расткельмегейдим.

Айдавджы азачыкъ раатланмакъ ичюн токъталды. Сонъра, январдагъынынъ атеш пюскюрмеси киби сеслер чыкъараракъ:

— Ичи-багъры сарсылгъан. Къашкырдан къоркъсанъ орманда не ишинъ бар сенинъ, — деп къычырды.

Йигит айдавджынынъ къабалыгъыны хош бир тебессюмнен кечирмек истеди. Лякин онынъ кет-кесте даа фена къызгъаныны корьгенде юзюне сертлик пердеси ортыюльди. Ёл акъкъышы эки кере зияде бермеге разы олды, такси тутты. Бу адам исе гевезелене бере.

— Айдавджы аркъадаш, — деди о. — Сенинъ вазифеъ ёлджу ташымакъ дегильми? Бунынъ ичюн акъ та аласынъ. Ёл акъкъышы эки кере зияде берсджегим. Менден даа не истейсинъ, къычыра бергенинъ не?

Айдавджы эр алда акъсыз олгъаныны анъласа керек бирден йымшады.

— Юрегинъе якъын алма, къардашым, акълысынъ. Мевим къызма табанлыгъыма къулакъ асма, риджа этем. Бу бербат ёлларда машинамынъ бир де бир ери сынар деп къоркъам. Ёл дегиль, Катырнанынъ кунълеринден къалма йыкъыштылы бир шей. Ёлджу ташымакъ планыны толдурсам биле, айында етмиш беш кумюш мааш алам. Толдурмасам бундан да аз. Бу парагъа къадынымнен берабер дёрт те кичкене бала бакъмакъ керегим. Машинагъа да итият къысымлар тапмакъ пек зор. О сынса тамир этмек ичюн базада учъ-дёрт кунъ чекишем. Бойле вакъытта келирим даа да азая, планымы толдурмагъаным ичюн къара тахтагъа язалар.

Машина кене сарсылды. Суръатыны даа да эксильтмеге меджбур оллы.

— Чекиштириджи ёллар, — деди киши, пенджеренден тюкюрди ве йигитнинъ юзюне умяутле бакъты.

— Сонъ мен...

— Акълысынъ, айдавджы аркъадаш. Сенинъ алынъ губернаторнынъкинден де фена экен амма, мен де койге кетсем, озюм ташымагъан анам иле корюшеджегим.

— Озюнъ ташымагъан. Инсан насыл этип озъ анасыны танымай биле?

— Аятта эр шей ола экен. Бизлерни сюрдюн эткенде мен пек кичкене эдим, алты яшларындаки бир бала, олардан айры тюштим, джоюлдым. Вакъыт кечмесийле инсанларнынъ хатырасы силингени киби сымаларыны да унуттым.

— Сизни не вакъыт, нереден сюрдюн эттилер?

— 1944 сенсисининъ бааринде. Кърымдан.

Айдавджы йигитке шубели бир пазар ташлады.

— Мында бир янълышлыкъ бар. Кърымдан русларны сюрдюн этмедилер.

— Мен рус дегилим де...

— Я, миллетинъ недир сенинъ? Адынъ не?

— Мен кърымтатарым. Адым Евгений Петрович Самарский.

Айдавджы айрет ичинде къалды. Ёлнынъ бозукълыгъыны унутаракъ. йигитке чевирильди:

— Олян, сен не масал окъуйсынъ? Евгений Петровичтен кърымтатар олурмы?

— Балалыкъта адым Джафер эди.

Машинанынъ тюбюнден бир чыйкъылды эшитильди ве о огден сол тарафкъа чёкти. Токътамагъа меджбур ол-

дылар. Уйле вакъыты якъынлашкъан эди. Олар яры ёлда эдилер. Йигит койге тездже бармакъ асрети иле къавушмакъ арзусы иле сабырсызланмакъта. Айдавджы нсе айлыкъ планыны толдурмакъ имкъяныны кене эльден къачыргъанына ачувлана, балаларына-бу Къурбан байрамында да бирер аякъхап аламайджагъы ичюн кедерлене.

— Экиси-де не япаджакъларыны бильмей эдилер. Айдавджы машинасынынъ энди секизинджи кесе патлагъан копчегини чыкъарды, онъа бир ямав даа япыштырды, шиширди, ерине къояракъ манъялайынынъ терини сильди:

— Частлы экенсинъ, Евгений Петрович, бу къазаны да къолайлы кечирдик, — деди.

Джафер ёл кенарындаки тереклер алтында, чечеклер устюне орътюльген орътю устюне узангъан алда табиятны сейир этмекте эди. Еринден турды:

—Алла, текрарындап сакъласын, — деди ве сонъра иляве этти.

— Менде бир парча отъмек, пенир бар. Бираз къапын-сакъ насыл олур?

Айдавджы саба алель-алжеле бир фильджан къара къаве ичкеш эди. Къарны ач, эм якъын вакъытта пенир ашамагъан эди.

— Меммиониетнен, — деди ве беш-он адым авлакъта сакин-сакин акъмакъта олгъан дереге эллерини ювмагъа кетти.

О къайтып кельгенде, Джафер чантасындан бир шейлер чыкъармакъта эди. Отъмек, пенир, онынъ янына да салями колбасасыны къойды. Чантасыны бираз даа къарыштыргъан сонъ, андан бир де балыкъ консервасыны тапты.

Айдавджы онынъ аркетлерини сейир этип турды ве сонъра таксисине тараф кетти, машинасынынъ ичинде сакълы тургъан кичкене бир ракъы шишесини чыкъарды.

— Пенир, салями ве балыкъ консервасы бунсыз яхшы кетмес, Евгений Петрович, — деди ве бир анъ Джафернинъ козьлерине бакъты. — Таныш олайкъ, меним адым Асандыр, Кърымнынъ Гурзуф коюндеим.

— Гурзуфтан дединъизми?

— Эльбет, Гурзуф, — дедим.

— Мен де Гурзуфлыым.

— Кимнинъ огълусыгъ? Бабанъныгъ ады не? Асылында мен шеърде янадым, орая ара-сыра барыр эдим, амма, баба-деденънинъ адыны айтсанъ бельки танырым.

— Бильмейим. Хатырлап оламайым.

— Аиа тилини билесинъми, барсм?

— Бильмейим... Эгер анам русча бильмесе онынъле насып лаф этеджегимни тасавур эталмайым.

— Эйвах. Бу пек фена шей. Лякин сен къассвет этме, койде терджиманлыкъ япаджакъ адам тапылыр. Кимсени тапалмаса къызы къардашым я да онынъ къызы япар. Олар русчаны пек яхшы билелер.

— Анам иле корюшмегендже бир-биримизге ябанджымыз.

— Деми сенинъ чантанъда кичкене бир бурум корьдим. Ананъа эдис алгъандырсынъ?

— Ёкъ. Анда меним алетлерим бар. Бир доктор ичюн лязим олгъан алетлер.

— Сен докторсынъ демек?

— Эбет, ойле бир шей.

— Гузель, чокъ гузель. Бир докторнен таныш олгъаныма мемнионим. Айды, эйиликлер ичюн...

Джафер софра башында Асанынъ асылында инсангъа якъын бир адам олгъаныны анълады. Бу шей араларындаки чекишениликни ёкъ этти. Асан да йигитке сыджакъ бакъа эди.

— Шимди ананъа кетесинъ, амма, ич олмагъанда онынъ адыны билесинъми?

— Билем, эбет. Инсан озъ анасынынъ адыны бильмезми?

— Даа бираз эвельси бильмейим, деген эдинъ де.

— Бильмей эдим, амма, бильдим. Бильген сонъ исе оны корьмек ичюн ёлгъа чыкътым.

— Ады недир? Бельки таныйдырым?

— Сен шеэрли бир айдаджысынъ, оны къайдан таныйджакъсынъ?

— Танымасам биле, буны айтмакъ бедавадыр. Айт бакъайым.

— Мадамки пек меракъланасынъ, айтайым. Онынъ ады Зейнептир.

Асан бирден тюшюнджеге далды. Акъсув джемаат ходжалыгъы онынъ ичюн ябанджы ер дегиль. Къыз къардашы Зейнеп, онынъ къызы Зера анда яшайлар. Асан анда эр вакъыт бара. Бу зияретлери арасында бутюн кой джематынен корюше эди. Хаялсен, бу джемаат ходжалыгъында къыз къардашындан гъайры башкъа Зейнеп бармы, ёкъмы, араштырып башлады. Эр кеснинъ эвине кирип чыкъты, эвли ве тул къадылларнынъ адларыны хатырламагъа тырышты. Лякин койде экинджи Зейнепни тапып оламады.

Афузасында кечкен йылларны джашландырмагъа тырышты. Онынъ къыз къардашы сюргюн этилген вакъытта бир

огълуны джойгъаныны яхшы биле. Бу себептен эеджанланып башлады, эм тюшюнген сайын эеджаны эп артмакъта эди.

— Бизим Аппазова Зейнеп олмасын, — деди.

— Эбет, Аппазова Зейнеп. Сиз оны танийсыз, ойлеми?

Эбет, о. Къаршысындаки йигит исе Асаннынъ торуны. Онынъ торунынъ ады да Джафер эди.

Асаннынъ тюшюнджелеринден хабери олмагъан Джафер этрафынъ сейир этмекте эди. Асан сускъаны ичюн, о хаял алемине далды. Койге барып чыкъкъан сонъра гузель бир эвге кире, анда сессиз-солукъсыз турып, анасынънъ хош сесини динълер. Гонъюльге севинч берген о хош сеснинъ кесильмемеси ичюн баягъы вакъыткъадже озюнинъ кельгенини дуйдурмаз. О сесни, затен шимди де эшиткен киби ола. Насыл татлы, насыл хош сес. Сонъра онынъ сабыры тюкенир, анасынънъ чересине бакъмакъ, онынъле сейлешмек истер. «Аначыгъым, мен кельдим, мен сенинъ огълунъ, Джаферим», дер. О вакъыт къуванчлы шамата къопар. Анасы олгъан о мулайим къадын, сылакъ эллириши оглюгине сюрте-сюрте «Хош кельдинъ, эвлядым» — деп Джафернинъ бойнуна сарылыр. Бу арада, ири кевдели ве къуветли бир адам — бабасы ишинен келир, огълуны коръгенинен, элини онынъ омузына къояракъ: «Аферин санъа огълум. Къоджамаи бир йигит олгъансынъ», — дер ве, «Балалар, бакъынъыз, агъанъыз кельди», — деп балаларышы чагъырыр. Джафернинъ огълан ве къыз къардашлары келип, онъа сарылырлар.

Джафер эвде насыл къаршыланылып алынаджагъыны бойле хаял этер экен, Асан да онынъ озъ торуны олгъанына артыкъ шубе этмей, еринден окъ киби атылып турды, Джафернинъ бойнуна сарылды:

— Зейнепшинъ огълу, Джаферсинъ, э? Ойле олса, меним де торунымсынъ. Мен санъа дайы олам, Джафер, ананънынъ догъмуш агъасы олам.

Джафер не япаджагъыны бильмей, шашып къалгъан эди. О да Асангъа сарылды. Экиси де къуванчлы эдилер. Атта Асаннынъ козьлери биле яшланды.

— Биз сени чокъ къыдырдыкъ, тапалмадыкъ, ольди белледик. Ананъ исе бунъа бир вакъыт инанмады. Бир кушъ ола келеджегинъе инана, заваллынынъ козьлери ёлда, гонъюлю сенин берабер эди. Манъа расткельгенинъ пек яхшы олды. Энди сени койге ёлу фена олса да, севине-севине алып барырым. Къайдаларда эдинъ, эвельдже келип оламадынъмы?

Джафернинъ эеджаны да кеткен сайын артмакъта эди. Демек къаршысында отургъан адам онынъ догъмуш

дайысы ола, анасы оны унутмагъан, онынъ асретлигини чеке экен.

— Айткъанышъ киби, кечкен сенсинъ язына къадар мен озюмнинъ ким экенимни бильмей эдим. Анамы теса-дюфен таятым. Москвада окъудым. Анда Воронеждеки балалар эвинден кельген эдим. Ондан да эвелькисини озюм де хатырлап оламай эдим. Весикъаларымда адым Евгений, бабамнынъ ады Пётр олгъаныны ве Куйбышев шеэринде догъгъаным язылгъан эди. Кечкен яз Гурзуфта анылашылмагъан адисслерге расткельдим, сонъра Воронежге барып, балалар эвине насыл тюшкенимни бильмеге тырыштым. О ерге Куйбышевнинъ 26-нджы балалар эвинден кельгеним белли олгъан эди. Куйбышевге кеттим. Анда 1945 сенесининъ язында андан-мындан кимсесиз къалгъан балаларнен берабер кетирилген экеним. О замаз озюмнинъ айткъаныма коре меним адым Джафер, анамнынъки исе Зейнеп экен. Асылында Гурзуфтан экеним. Бойледже, иппинъ уджуны тапкъан сонъра араштырувларымны чабиклештирдим ве кыдыргъан адресимни секиз ай дегенде таптым.

III

— Мусабай, энди ишинъе кет, джаным. Ёкъ исе адынъны кене къара тахтагъа язарлар.

— Шимди кетем. Шорбанъ пишмек узре.

— Санъа агъыр юк олам, Мусабай. Акъкъынъны элял эт!

— Ойле айтма, Зейнеп. Булар эписи вакътындже олгъан зорлукълардыр. Иншалла, яхшы олурсынъ. Экимиз даа чокъ яхшы кунълер корермиз.

Зейнеп яхшы кунълер коръмек умодини энди узыген эди. Эр кес киби о да мезара къадар зорлукълар ичинде яшайджакъ, даа чокъ дертли кунълерни кореджек. Бунъа шубе этмей эди, амма, онынъ бир арзусы бар: асретлигине энди ич даянып оламагъан эвлядыны дюнья юзюнде бир кере даа корсейди. Эндиден сонъра дерди тюзельмейджегини яхшы биле. Алты айдан берли пек чокъ докторлар бакъса да хасталыгъыны кимсе биллип оламады. Акъайы исе яхшы кунълерни бсклей эди.

— Къара тахталар да ортадан чекильмей.

Бу къара тахта Мусабайнынъ да артыкъ джанына такъ эткен эди.

Колхоз тарласына пек эрте кетсе заваллы хаста къадыны бутюнлей бакъымсыз къаладжакъ. Онъа азачыкъ ярдым этейим десе, ишине кеч къала биле, ады къара тах-

тагъа языла ве кунълукъ къазанчы кесиле. Алла ёкъ этсин о къара тахтаны. Оны тюшюйип тапкъанлары... — деп мыдырданды ве:

— Иште битти, — деп киши къазанны атештен тюшюрди. — Шимди кетем. Сен сакъын еримден турайым деме, йыкъылыр, бир еринъни агъырттырырсынъ. Зера да тезден келир. Айды сагълыкънен къал.

Мусабай пенджере янындаки сет устюнде яткъан къарысышышъ манълайындан опыти, омузларыны сыйпады ве къапы артындаки чюйге асылы жскетини алып, чабик адымлар иле эвден чыкъыш кетти.

Зейнеп ятагъынынъ ичинде сол тирсегине даянаракъ, ёргъун козьлерини тышкъа чевирди ве акъайы козьден гъайып олгъандже онынъ пешинден бакъты.

Уфукъ энди баягъы агъаргъан эди. Чимешлер устюндеки ве терсклернинъ япракъларындаки чыкъ данелери бирер эльмаз дансчиклери киби пайрылдамакъта эдилер. Терсклерининъ далларында отургъан уфачыкъ къушлар йырлап башладылар, бир къуш оркестрици тешкиль эттилер.

Ара-сыра хораз сеслеринен берабер кой копсклерининъ аулдамасы да бу оркестрге зиль тута эди.

Зейнеп бу сеслерден зевкълана тургъан. Я табиятнынъ инъ вакътындаки реикли манзарасы? Булар олмаса Зейнеп, бундан алты ай эвельси тюшкен хаста ятагъында гъам ве къассветтен олип кетер эди. Онъа яшамакъ ичюн къуветни табият бермекте эди.

Шимди къызы Зеранынъ чалышкъан фермасында сют сагъув ярышы кетмекте. Чобан сыгъырлары алып кеткен сонъ Зера эвге келип анасына аш сув берир, былашыкъ савутлары юваракъ, эвни темизлер, акъшамгъа аш азырлар ве кене бойле ишлерни япмакъ ичюн озъ эвине кетер. Дёрт яшындаки Джемилини балалар багъчасына теслим этип, кене ишке кетер. О заваллынынъ да аяты бойле эди.

— Аначыгъым, тюшюнджеге далгъансынъ. Бу гедже де ич юкъламагъангъа беъзсейсинъ.

Зейнеп къызыны корип севииди.

— Юкъламадым амма, чокъ раатсызланмадым, къызым. Бутюн гедже кене Джафёр агъанъле лаф этип чыкътым.

Зера анасынынъ элини-бетини ювдырды ве шорбасыны къыздырып кетирди.

— Алланынъ иши, аначыгъым. Агъамы даа чокъ йышлар багърынгъа басарсынъ, иншалла. Джемильчик де дюъ акъшам, «дайым мени къучагъына алып кездиреджек» — деди.

Зера ишлерини битирип кеткен эди. Зейнеп кене ялын-
ныз къалды. Хасталыгъы оны нек чекиштире эди. Аяты-
да десрли гузель кунлер олмагъанындан зорлукъларгъа
алышып къалгъан эди. Сонъки йигирми йыл ичинде корип
кечиргенлери ве генчлик йыллары оуа бир хатире ола-
ракъ къалгъан эди.

Догъгъан, оськен Дегирменкойде Осман иле эвленген-
лери, 1937 сенесининъ язында, джамининъ гамир ишлерин-
де булунгъан деп, бабасыны бастырыкъкъа къойгъан эди-
лер. Ондан бир тюрюю хабер кельмеди. Дерсинъ лелъиз-
нинъ далгъаларына комюлиш кетти. Бир къач ай кечкен
сонъ, онынъ аласи дердине даянамайып шам чырагъы
киби ириш битти. Къоджасы Осман яхшы къальбли бир
инсан эди. Зейнепни адджы хатырлавлардан узакълаш-
тырмакъ ичюн Гурзуфкъа кетти, о ерде пекинди, яны бир
юва къурды. Джафер догъды, эвге сеадет кирди. Сагъ
яначыгъынынъ утеринде бенъчиги олгъан огъланчыкъ нек
гузель эди. Джафер эки яшыны толдургъанда Джемиль
догъды. Дженк фелякети къопты. Нек кыскъа олгъан
сеадет йыллары битти. Гурзуфнынъ раатланув эвлерининъ
биринде машина айдаджысы олып чалышкъан Осман
биринджи кунюнде джебге кетти. Кетти ве чокъ кечмей
эляк олды.

Заваллы Зейнепнинъ алмапларнынъ зыкылысында иелер
чектигини бир Алланен, бир озю биле эди. Долаплардаки
эрзакълары зар-зорнен алгы айгъа етти. Нарасы ёкъ эди.
Олса биле эрзакъ таппи алмакынынъ имкяны ёкъ. Совет
аскерлери арткъа чекилиркен бутюн шейлерни душмангъа
къалдырмамакъ ичюн якъып, ёкъ эгип кеттилер. Мем-
лекет, мутхиш бир ачлыкынынъ ольдюрюджи панджасы-
нынъ тюбюнде къалды. Имкяныны тапкъанлар, урба
ве савут саба юклеснерек, чель тарафларына догъру джайв
кете эдилер. Оларны богъдайгъа деппиштирген сонъра
афтааларнен кериге къайта тургъанлар. Зейнеп, кичкене
балалары олгъаны ичюн, бойле къатнавы козь огюне
кетирип оламай эди. Балалары онынъ козю огюнде
сарарып-солмакъта эдилер. Озюнинъ де юрге чареси
ёкъ. Олюм панджасы оларнынъ богъазларыны сыкъма-
къта эди.

Лякин, эр гедженни къаранлыгъынен берабер сабасы
да олгъаны киби, бир къуванчлы вакъта Зейнепнинъ бала-
ларыны да олюм панджасындан къутаргъан эди. Бир кунъ
эвге акъайы Осман сан-сагълам кирип кельди.

Осман сагълам эди амма, бундан бир ай эвельси
эсирлер лагеринде олюмнен курешкен эди. Украинанынъ

Николаев шеэриндеки бутюн эсирлер лагеринде ачтан пек чокъ адам оле ве сабадан акъшамгъадже анда араба-араба инсан джесетлери ташый эдилер. Ачлыкътан Осман да шишкен эди, тири къалгъанларнен берабер, онъа да, гоньюлли оларакъ алман ордусунда хызмет этмеге теклиф этильген эди.

Юзбинълердже инсанларнынъ джаныны кыймакъта олгъанларгъа хызмет этмек теклифини эшиткенде Османнынъ бутюн вуджуды титреген эди. Лякин бугунъ олмаса, ярын озюнинъ джессдини де арабанен алып кетеджеклерини биле эди. Бутюн тюшюнджелери къарысы иле балаларында эди. Оларнынъ яшамасы ичюн Османнынъ ольмемеси керек. Огюнде ачылгъан къуртулув къапысы зиндан киби къаранлыкъ ёлгъа ачылса да, разы олмакътан башкъа чареси ёкъ эди. Кърымгъа кетирилген ве бир ай эйи бакъылгъан сонъра озюне кельди. Шимди, даа бир къач ай эвельси озюне къаршы элинде силянен дженк эткен душманнынъ урбасыны кийди, севимли аят аркъадашына къавушкъан, балаларыны багърына баскъан эди.

Лякин эвинде чокъ отуруп оламады. Бир афталыкъ раатлыкъ кунълери пек тез кечип кетти. Акъмесджиттеки вазифесине кетти. Бундан сонъра, тек арада-сырада бир кунлюк зияретлерге келип кете эди. Зейнеп бир аскер къарысы оларакъ мунтазам суретте эрзакъ ала эди ве балаларынынъ къарышлары токъ эди. 1943 сенесининъ язында Зера дюньягъа кельген эди.

Эвде бутюн кунъ ядышгъыз олгъаны ичюн кечкен заманларны сыкъ-сыкъ хатырламакънен озюни эглендирген Зейнеп, о кунълерни истер-истемез гъайырдан яшап кечирген киби ола эди. Кунсш энди эппейидже котерильген, уйле маали эди. Ятагъы узеринде догъруларакъ темиз ава алмакъ ичюн пенджерени ачты ве башыны ястыгъа къояр-къоймаз кече кечкен кунълернинъ хатыраларына далды.

1944 сенеси апрель он-он бир кунълеринде, алманлар, орталыкъны якъып-йыкъаракъ Акъяр тарафкъа чекилдилер, оларнынъ ерине партия комитетлери ве НКВДси иле бирликте олгъан кызыл аскерлер кельген эдилер. Бир тарафтан, дагъдан энген партизанлар къаршыларына расткельген силясиз халкъны сокъакълар ичинде ольдюрмектен зевкъ аларкен, тигер тарафтан НКВДджилер орталыкъны асып-кесмеге башладылар. Оларнынъ назарында, алман къолу астында булунгъан халкъ ватан хаинлерине чсвирилди ве олюмге махрум эдилер. Балаларыны ачлыкъ олюминден къуртармакъ ичюн Зейнеп де бир ай

къадар алман офицерлерине чамашыр ювгъан эди. НКВДджилер буны да ватангъа хайнлик сайгъаны ичюн Зейнеп оларны дешетнен беклей эди. Ичине ойле бир къоркъу кирген эди ки, учъ баласыны багърына басып, козълерини къапыгъа тиккен алда отура эди.

Османдан хабер-тебер ёкъ эди. Эгер гизлемекниш чаресини тапалмагъан олса оны мытлакъа якъалап аткъандырлар. Зейнепши де атсалар, заваллы балаларнынъ алы не оладжакъ?

Мутхиш къоркъу ичинде бир ай кечти. Орталыкъ бираз сакинленди. Энди эвлернинъ къапылары ачылды, халкъ, нефакъа къыдырмакъ ичюн сокъакъларгъа чыкып башладылар. Балалар да сокъакъларда, истираат багъчаларына, денъиз саиллерини тёкюльген эдилер. Нормаль бир девирде яшагъанлары киби, ойнамагъа башлагъан эдилер. Албуки бу, эр фуртунадан эвель къыскъа бир муддет уюм сюрген сюкютликтен башкъа бир шей дегиль эди. Мегер заваллы халкънынъ чекеджеклери даа битмеген, аксице тек башламакъта экен.

Бир кунъ: сабаныш саарь вакътында эр тарафшы, машиналаргъа толушып кельген аскерлер сарып алгъан эдилер. Къапыларны къакъаракъ, эр кесни скеле мейданына чыкъардылар. Не оладжакъшы кимсе бильмей эди, лякин башларынынъ узеринде янъы бир фелякет къопканышы эр кес анълай эди.

Ишнинъ шашыладжакъ тарафы шунда эди ки, мейдангъа айдалып кетирильгенлер алманларгъа хызмет эткенлер дегиль эди. Дженк йылларыны дагъда партизанлыкъта кечиргенлер, партия азалары ве атта кокюслери яраллыкъ медаллеринен ярашкъан, дженкте яралагъан, къолсыз ве аякъсыз къалгъанлар да мейдангъа сюйресклеп кетирильген эдилер. Азачыкъ итираз эткенлернинъ манълайына пыштав тирелип кетириле эдилер.

Аскерлернинъ чокълугъышдан къыбырдамагъа, эмирге итаат этмеге мумкюн дегиль эди. Эр кеснинъ юзюнде дешетли къоркъу бар эди.

Зейнеп эвининъ пенджерессинден бу къоркъунчлы манзарагъа бакъаркеп бирден къапысы ачылды ве ичери умуот этмеден эки аскер кирди.

— Айды ханым. Тез ол. Бала-чагъанышы топла да, скеле мейданына чыкъ!

— Мен кичик балалары олгъан къадышым. Анда не ишим бар?

— Лаф этме, тез ол, дедик сапъа.

Ички ишлер халкъ комиссарлыгъынынъ аскери, авто-

матыны элинде сийлтип, ойле серт багъырды ки, Зерачыкъ къоркъкъанындан агълап башлады. Джемилъ анасынынъ этегине сарылды. Джафер анасыны къорчалайджакъ адам киби аскернинъ огюне чыкъты. Эмирге итаат этмектен башкъа чаре ёкъ эди.

Мейдагъа топлангъан халкъны эллеринде автоматларынъ азыр туткъан аскерлер сарып алдылар. Дагъкъаларны эр кес къоркъу ичинде кечирмекте эди.

Ниаз, биналардан бирисининъ балконында пейда олгъан бир полковник бу фелякетинъ маинетини иляш этги. Мегер, душмангъа ярдым эткени ичюн бутюн кърымтатар халкъны деръал узакъ улькелерге сюргюн этиледжек экен.

Бу вакъыткъа къадар шашкъынлыкъ ичинде булунгъан халкъ, бир кереден арекетке кельди. Сомурданмалар, багъырышмалар, къадынларнынъ феръяды ве бу дешеттен къоркъкъан балаларнынъ агълавлары бири-бирине къарышып, мудхиш бир гурюльтиге чевирилген эди.

Сюргюнлик бу ерден башланаджакъ эди. Эвине къайтып, быджагъынны, шапкесини ве темиз чамашырынъ алмагъа кимсенинъ акъкъы ёкъ эди. Эвлерининъ къапылары олгъаны киби ачыкъ къаладжакъ эди.

Полковникнинъ айтканларынъ эшиткен къарт партия азасы Умер Салих бу девлетни бойле масхара этеджеклерине ич инанмады. О, бу иште мытлакъа бир янъшылыкъ бар деп тюшюнди. Иигит экенде Кърымда Совет акиметининъ къурулмасы огърунда курешкен, месуль ишлерде чалышкъан, дженкте беи кере яраланып, сол элини гъайып этип кельген эди. Бу джесарети ичюн медаллернен такъдирленген эди. Шимди о да Ватан ханшлерининъ сырасына къошулгъан, о да сюргюн этиледжек эдими? Онынъ янында, акъайы дженкте эляк олгъан Айше, секиз яшындаки огълуны багърына басып тура эди. Айше ве онынъ шу гунахсыз яврусы да ватан ханшлер эдилер ве олар да сюргюн-этиледжеклерми?

Умер Салих чокъ йыллардан берли халкъкъа совет къурумынынъ устюнлигини анылатып кельген эди. Бутюн бу айтканлары ялан эдими? Озь-оюни де алдаткъан эдими? Ойле олса эндицен сонъра бу халкъ арасында насыл юзьнен юре билир?

Ёкъ, ойле ола бильмей. Инсанлар бу адалетсизликни япаджакъ къадар вахшийлешмегендилер. Бу иште, мытлакъа, бир хата бардыр. Ортагъа чыкъаракъ, бар сесле къычырды:

— Полковник аркъадаш, — деди. — Сиз алгъан эмиринъизни янълыш анылагъандырсынъыз. Багъынъыз сол

кьолумны дженк мейданында гъайып эттим. Эмиринъизни акыкый хаинлерге окъунъыз. Бу халкъны бефтан белянен кьоркьузмакъыз, ёкъса...

Полковникниъ пармакъ косътерюви ве учь аскернинъ бирден автоматларынынъ тетигине басмалары Умер Салихнинъ сёзюни бирден кести. Заваллы, тургъан еринде юварланып кетти.

Та-та-та-, та-та-та-, та-та-та...

Дигер аскерлернинъ де автоматлары атеш ачып башламалары халкъны шашырды. Къадынлар бала-чагъаларынен берабер еудийлерни топлы алында насыл аткъанларыны яхшы биле эдилер, НКВДжилернинъ де олардан чокъ артта къалмайджакъларына эмин эдилер. Кимиси Келимеси Шеадет кетире, кими Аллагъа ялвара, кими де дыр-дыр къалтырай. Ихтияр бир къартийле, он беш яшларындаки бир къыз эслерини джойып йыкылып къалдылар.

Балкондан бу маузараны сейир этип тургъан полковник, элиндеки рупорны агъызына якъышлаштыраракъ, орталыкынынъ дешетини даа да алевлендириджи къаба сеси иле халкъкъа хытап этти!

— Къан тёкюльмемеси ичюн, къанунгъа бойсунманъызы талап этем. Итираз этеджек олгъавларны олюм беклей.

Мейдан янында сыранен тургъан машиналаргъа элинен ишарет этти:

— Шимди эпинъиз шу машиналаргъа минеджексинъиз ве сюрдюнюликке ёлланыладжакъсынъыз, — деди.

Агълавлар, инълевлер алтында халкъны машиналаргъа юкледилер. Бу арада, аскерлер такъаттан кесильгенлерни тюфек къундакълары иле итей, тепмелей ве куфюр сёзлерле акъаретлей эдилер.

Зейнеп балаларыны топламагъа тырышты. Джаферни корьмеди, къычырды, джевап алмады, янында тургъан къадын ве эркеклер оны бираз эвель мында корьгенлерини айттылар, лякин Джафер мейданда ёкъ эди. Зейнеп ве япаджагъыны бильмеген алда, ферьяд эте-эте о якъкъа, бу якъкъа чапкъалады. Огълу мейдан этрафларында да ёкъ эди. Машинагъа минмеге де вакъыт кельген, аскерлер оны сюйреклеп башладылар. Зейнеп джан аляметийле силькинере, оларнынъ элинден къуртулды ве «Джафер, эвлядым» деп къычырды, беш-он метр чапты, аскерлер оны якъалап машинагъа аттылар. Онга тиймеселер биле, эп бир чокъ узакъкъа кетип оламаз эди. Чюнки, къучагъында Зерачыкъ, Джемиль иссе энди машина устюнде. Бу къалабалыкъта оларны да джоя биле эди.

Эр тарафтан Акъмесджитке кеткен шоссе ве араба ёллары сюрдюн этильгенлерни ташыгъан ве ат арабалары керванлары иле толу эди. Юзлердже машиналарнынъ мотор сеслери, аскерлернинъ сёгюнчлери, офицерлернинъ эмирлери ве халкънынъ фсрьяды бир манер кунюне чевирильген эди. Атларнынъ кишневлери, копеклернинъ афырмалары ве тосат-тосат атылгъан тюфек сеслери бу гурюльтининъ дешетини даа да арттыра эди.

Акъшамгъа якъын Акъмесджит шеэрининъ кыырым-татар мааллелери юз бинълердже сюрдюн этильгенлернинъ къайнашмасынен бир эсир лагерининъ корюнишини алгъан эди. Андан чыкъмакъ ясакъ этильген, этрафны аскерлер сарыг алгъан эдилер. Не оладжагъыны, къайсы тарафкъа алып кетилсджеклерини кимсе бильмей. Бутюн кунъ дсвамында агъызларына бир локъма отъмек алмагъан бу халкъкъа бир ютум сув бермеге тюшюнген кимсе ёкъ эди. Инълевлер, агълавлар эп девам эте эди. Бир-бирици тапалмагъан къардашлар, балаларыны джойгъан аналар, эркеклер, дешет ичинде фалташ киби ачылгъан козьлериле этрафкъа бакъа, сой-акърабаларыны кыдыра эдилер.

Бельки арттан кельгенлерге къошулгъандыр, деп умот эткен Зейнеп де огълу Джаферни кыдырып юре эди.

Ресмий укъомдарлар бу халкъны абул-къубул Сибирьге йибермек ичюн вагонлар етиштирип оламай эдилер. Бу себептен, беклев муддети эп созула. Ач ве сувсыз быракъылгъан халкънынъ вазияти эп феналашмакъта эди. Аскерлер олюдерни бир машинагъа юклеп алып кете, лякин къайда кеткешлериши кимсе бильмей эди.

Халкъ мында чекишип ольгендже бир кунъ эвель сюрдюн олунаджагъына разы алда мал вагонлардаки ериши тездже алмагъа тырыша эдилер. Эм озюнинъ, эм де балаларынынъ кыбырдамагъа алы къалмагъан Зейнеп сабийлерини олюмден къуртармакъ ичюн, сюрдюн сырасынынъ небети онъа кельгенине севинди.

Адамларны мал вагонларыша сокъып, эр вагонгъа кыыркъар адам къойып, къапыларны къапаттылар, тыштан килитледилер. Минген вагонларында Зейнепле балалары 35, 36 ве 37-иджи эдилер. Невбет беш адамлыкъ аилеге кельди. О, элли яшларындаки зайыф мучели Гулюмбейли Сулейманны аилеси. Эмир муджиби бу вагонгъа учь адам даа сыгъа биле! Демек, башкъа аилени алмакъ керек. Бунъа чокъ риджа эткен олсалар да, халкъны вагон-

ларгъа миндирме ишинен огърашкъан НКВД офицери, кишининъ къарысы Фатма ве балаларынынъ ферьядына къулакъ асмады, къадын иле эки баланы Зейнепнинъ вагоньна сокъты. Сулейманле бир огълуны башкъа вагонгъа йибердилер.

Бу вазияттеки болжунюв эбедий айырылыкъкъа укъом олунгъаныны кимсе бильмей, о гъариплер сюргойлик ерине кельген сонъра кене тапышаджакъларыны умют эте эдилер. Ёл девамында ачлыкътан, сувсызлыкътан ве авасызлыкътан зайыфлашкъан халкъ дизентерия ве терлеме, дигер бунынъ киби агъыр хасталыкъларгъа огърадылар, къырылап башладылар. Къазахстан чёллеринден башлап, къарардан 5—6 саат ичинде бир вагонны къалдыра башладылар. Бу вагон ичиндеки адамлар тюшкен ерлеринде озьлерине баракълар къурмагъа ве эр косътерильген ишни япмагъа борджлу эдилер.

Узакъ ёлджулыкъ девамында Зейнепнинъ вагоньнда мутхиш бир къыргъынлыкъ башлагъан эди. Эр кес исалгъа огърагъан эди. Инсанлар отургъан ерлеринде олюп-олюп къалалар. Бойле де авасыз вагонларнынъ ичи леш киби сасый эди. Артыкъ адамларнынъ козьяшы да къургъан эди, ич кимсе агъламай, эр кес озюнинъ олюм цевбетиши беклей эди. Гулюмбейли Сулейманнынъ эки баласы ольгенде, Фатма акъыллыны шашырды. Заваллы, къадын бир кошечик ичине сокъулгъан, гедже-куньдюз инълей эди. Сулейман озю сагъ къалса биле балаларыны ич бир вакъыт корьмейджек эди. Озюнден зияде балаларынынъ джаныны сакълап къалмагъа тырышкъан Зейнеп де, энди акъыллыны шашыргъан киби, отургъан еринде къатып къалгъан эди. Дерсинъ ич бир шей корьмей, ич бир шей дуймай. Джемильнинъ джан бергениши биле дуймады. Заваллы бала башыны анасынынъ тизлерине къойып, узагъан алда къатып къалгъан эди...

Урал дагъларынынъ артында, бир ералты химия фабрикасында он йыл чалышкъан Зейнепнинъ алы пек мушкюль эди. Тикешли теллернен сарылгъан лагерьде инсанлар айванлардан бетер чекише, саба къаранлыгъындан акъшам къаранлыгъына къадар агъыр ишлерде чалышсалар да къарынлары ашкъа тоймай эди. Бойле бир къач йыл девам эткен олса, сюржюнкте булунгъанларнынъ эписи къырылып битер эди.

Бир кунъ фысылты алында, къулакъ-къулакътан хайрылы бир хабер кельди. Бу хаберни эшиткен эр бир адамнынъ юзюнде бир севинч аляметлери пейда ола эди, шышкъсыз сёнюк козьлеринде бир умют къыгъылчым-

лары йылтырап ала эдилер. Аджеба, бутюн бу мусибетлернинъ себеписи олгъан Сталиннинъ олюми акъкъындаки бу хабернинъ аслы бар экенми? Онынъ керчек олмасы ичюн Аллагъа ялвара эдилер. Бойле хабер кечкен сенедэ яйылгъан, эр кесни севиңдирген эди, лякин асылсыз олыш чыкъкъаны ичюң, умяотке къапылгъан заваллы инсанлар кене гъам-къасевет ичине сусып къалгъан эдилер. Аджеба, хабер, бу дефасында догъру олып да, бу халкъ зулумдан къуртулыр экенми? Куньлер бу суальнинъ джевабыны беклемекле кече эдилер.

Ниает, бир кунь бу хабернинъ догъру олгъаны анылашылды ве мындаки лагерьернинъ «саиблери» сербестликке чыкъып башладылар. Лякин кърымтатарларнынъ Кърымгъа къайтмагъа акълары ёкъ эди. Бу, сюргюн муддетиинъ сынъырсыз олувышдан хабер бере эди. Лякин буыа бакъмадан, эр кес озюнде бир сипгиллик ис эткен эди.

Зейнеп, Ташкентке келип, чалышмакъ ичюн токъумаджылыкъ фабрикаларынынъ бирине кирди ве артыкъ он яшында олгъан Зерасыны да мектепке берди.

Йыллар бойле кечесъкъан бир девирде, Зейнеп эр корьгенинден акъайышы, огълуны сорай, оларны тапмакъ умяодиши ич кесмей эди. Бир кунь Османнен берабер джебзде булушгъан бир эмшире онынъ акъайыны, дигер аркъадашларыле берабер, та 1944 сенеси къуршунгъа тизгенлерини яшып-куйип айтты. Демек, Зейнеп Османны артыкъ корьмейджек эди.

Энди единджи сыныфны битирген Зера къырымлы йигитлердең бирине къоджагъа чыкъкъан эди. Генчлернинъ экиси де зорлукълар ичинде догъгъан, зорлукълар ичинде буюген эдилер. Бири-бирини темиз севги иле ссве эдилер. Зейнеп оларнынъ ссадетлерине къаршы олмады. Эвледилер. Зеранынъ къоджасынынъ ады да Осман эди. Бир сене сонъра Зера биринджи баласыны тапаркен Осман Акъсуз колхозына бухгалтер таин олунды. Зейнеп артыкъ бир озю къалды. 1962 сенеси къызынынъ янына кельгенде бу койде яшагъан Мусабай адлы бир киши онъа пек якъын олгъан эди. Зейнеп де кишиге сыджакълыкъле бакъты ве онынъ эвленюв теклифини къабул эткен эди.

Энди онынъ бир ювасы бар ве къызыле торуннынъ янында яшайджакъ. Мусабай пек якъшы адам эди. Лякин Зейнеп джоюлгъан огълуны бир вакъыт унутып оламады, даима къасеветленип, агълап юрди. Ахыр-сонъу, алты ай эвельсе, аякъларыша басалмагъан вазиятке келерек, тешекке тышти. Бир чокъ докторларгъа мураджаат этсе де, онынъ дердине дерман тапкъаны олмады.

Зейнеп гедже ве куньдюзлерини агъыр тюшюнджелер ичинде кечире эди. Аджеба, огълу Джафер нерелерде экен? Гуняхсыз баланы ким ынджыта биле. Бельки бир мераметли инсан чыккып, оны алып, осьтюре, тербиелейдир. Мераметли олгъаны ичюн бир кунь онча «бар, къримлылар арасында ананъны кыдыр» — дей биле. Я раббим, меним эвлядым, сагъ экенми?..

V

Такъ, такъ, такъ. Къапы къакъылды ве онынъ артындан «Зейнеп», деген эркек сеси эшитильди. Зейнеп агъасынынъ сесини таныды ве къуванчнен:

— Къапы ачыкъ, кир! — деп сесленди.

Асан къардашынынъ тешек хастасы экенинден хабери ёкъ эди. Бу себептен оны тешек ичинде коръгейишен:

— Энди экинди маали олды, аля даа ятасышъмы, Зейнеп? — деди.

— Ёкъ, агъа, бираз кейфсизим. Хош кельдинъ. Артышъда бала-чагъа сеси эшитильмей, ёкъса бир озюнь кельдинъми?

— Сагъ ол, Зейнеп, ятышъыз кельдим, сайылам. Сени бир корип кетейим, дедим. Эвеля эллеримни чайкъайым да.

Асан ашханеге кирип чыкъты, даа шимди ювгъан ве яхшы сюрткен элининъ артыны Зейнепнинъ манълайына токъундырды.

— Не олды, калям? Хайыр ола. Сызжагъынъ ёкътыр, амма.

— Къулакъ асма, агъа, бир алсызлыкъ иште. Озюнь не япасынъ, Сюндюс, балалар яхшылармы?

— Э-э, джумлеси яхшылар, селям эттилер, деп оламам, чюнки мында кельгенимден хаберлери ёкъ.

— Мында насыл тюштишь, ёкъса ишинъни быракъ-тышъмы? Кель якъынджа отур, черенъни корейим.

— Джемаат ходжалыгъынъызгъа бир ёлджуны кетир-мек керек олды. Фырдатны къачырмайым, дедим.

— Пек яхшы якъансынъ, агъа, сени корип чокъ хошнут олдым. Меним алым да не оладжакъ бильмейим. Аякъларымнынъ устюне басып оламайым.

— Ич де басып оламайсышъмы, агъыралармы?

— Агъырмагъа агъырмайлар, амма, джансызлар, вуджудымы кетирип оламайлар. Алты айда берли тешектем.

— Не ятасынъ сен, Зейнеп? Я не ичюн маъна хабер этмединъ?

— Хабер эткен олсам раатсызлапмакътан башкъа даа элинъден не келе биле эди.

— Асылышда ойле амма, ич олмадым дердинъле пайлашыр эдим.

— Сен бойле де пайлашасынъ, амма, меним дердиме дерман ёкъ. Мельэми тапыладжакъ хасталыкъ дегиль. Ана къальбининъ ярасыны ич кимсе тедавий этип оламаз, онынъ аджджысыны кимсе савуштырамаз.

— Акъсынъ, кадам.

Асан Джаферни бираз авлакъча ерде такси ичинде къалдырып, Зейнепке къуванчлы хаберни локъма-локъма билдирмек ичюн эвге ялынъыз кирген эди. Шимди биринджи локъманы бермек керек олды.

Зейнеп теренден нефес алды. Эвлядыны хатырлагъанда даима якъан адетини текрарлады. Кене пенджереден тышкъа бакъты.

Агъасынынъ кельгенине не къадар севинсе де, юзюнден терен азап ичинде олгъаны корюне эди.

— Зейнеп, Джафернинъ сагъ экенин эшитсенъ не япарсынъ?

— О да насыл суаль? Пек къуваныр ве оны къыдырып башларым.

— Я озю, селям алейкум, деп кирип кельсе?

— Ах, кельгейди... Оны бир дефачыкъ багърыма басмакъ ичюн аятымны бермеге разы олур эдим.

— Кендиси де бир доктор олса, сени тедавийлер эди. Аджеба, оны корьсенъ таныр экенсинымъ?

— Бир километр месафеден корьссем биле ташыджагъыма эмишим. Оны меним козьлерим дегиль, къальбим ташыр.

— Онынъ янагъында бенъи олмакъ керек, акъылынъдамы?

— Хатырламамакъ олурмы? Сагъ янагъынынъ ортасында эди. Амма, сен бу бенъ меселесини шимди не себептен хатырладынъ?

— Лаф олсун, деп айтам иште.

Зейнеп агъасынынъ юзюне тикилип бакъты. Дерсинъ онынъ козьлери ичинде бир шей корьмек истей эди. О козьлерде исе севинч аляметлери йылтырамакъта эди.

— Агъачыгъым, сенинъ тилинънинъ тюбюнде бир бакъла вар. Шуны чыкъарып берсенъ не олур?

— Буны да къайдан тюшюнип таптынъ?

— Сен бойле вакытларда мында кельмей эдинъ. Шимди кельдинъ. Акъикъатен де ёлджу кетирген олсанъ, оны озь еринде къалдырып, мында машинанъле келир эдинъ. Мен шимди машина сеси эшитмедим. «Джафернинъ сагъ олгъаныны дуйсанъ», о «Селям алейкум», деп

кирсе ве «бенъи вар эдими» киби суаллеринъде де бир сыр ис этем. Ондан бир хабер-тебер алдынъмы ёкъса, агъа? Сёйле юрегим тынчлансын.

Зейнеп Асаннынъ биринджи локъмасындан шашмалагъан эди. Экинджи локъманы онъа насыл бермек мумкюн? Зейнеп эсини джоя биледжегине шубе ёкъ эди. Алла косъ-термесин, къувангъанындан юреги патлар ве къапысынынъ тюбюнедже кельген асретине къавушалмай козьлери ачыкъ кете биле. Не япмалы?

— Сен чокъ сакътсынъ, Зейнеп. Эр шейни дуясынъ.

Зейнеп бирден пск эеджанланды. Озюни тутып оламады. Асаннынъ сёзюни кесерек;

— Бир хабер алдынъмы, агъа? — деди.

— Тынчлан, Зейнеп! Санъа бойле эеджанланмакъ олмай. Эгер мени сабырнен динълейджегинъе сёз верирсенъ...

Зейнеп энди огълу акъкъында бир хабер эшитеджегине эмин эди. Эеджаны эп артмакъта эди. Амма:

— Сёз верем, агъа! Эеджанланмам, — деди.

Асан экинджи локъманы такъдим этти.

— Мен онъшъ сагъ, атта доктор олып чалышкъаныны билем.

— Андан билесинъ?

— Кызыл хач джемиетинден мектюп алдым.

— Анда о мектюп? Берсе окъуйым.

Яланджынынъ чырагъы ич олмадым ятсыгъа къадар янар экен, амма, Асаннынъ чырагъы бир кереден сёнди.

— М-м-м, мектюбими? Мен оны унутып, эвде къалдыргъаным.

— Пек яхшы. Я бенъ месслесини къайдан тапып чыкъардынъ?

— Мектюште язылгъан эди.

— Ойле шей ола бильмей, агъачыгъым! Айт оны не вакъыт, анда корьдинъ? Не ичюн мында алып кельмединъ?

— Мен кимсени корьмедим...

Зейнеп Асан онъа джиддий бир шей айтаджагъыны анълагъан эди. Онынъ ана къальби буны дуйгъан эди. Огълу сагъ-селямет, амма, о нерелерде экен? О озюни эльге алмагъа тырышты, джиддий бир тавурле:

— Агъа, санъа гъает джиддий айтам, чокъ яныкъларгъа даяндым, буны яхшы билесинъ. Эгер шимди Джафер бирден къапыны ачып, ичери кирсе мен озюмни тутмагъа къадирим. Ёюркъма, манъа эр шейни олгъаны киби сёйле.

— Пек яхшы, Зейнеп, сени беклетмек истемейим. Мен санъа Джаферни кетирдим. О анда, ёлда, такси ичиде отура.

Зейнепнинъ чырайы денъишти, коюси энип-энип къалкты, козьлери эльмаз киби йылтырады. Чересиндеки ифаде денъише берди. О де кульмек, де агъламакъ истей. Асан онынъ янына кечип отурды. Бир элинен оны къучакълады, экинчисинен яагъыны сыйпады.

— Озюнынъ эльге алмагъа тырыш, кадым. Манъа сёз берген эдингъ.

Зейнеп бир анъ не япаджагъыны бильмеді. Ичинде бир къалтыравукъ бар эди. Дамарлары шишкен киби олды. Юреги сыкъ-сыкъ урды. Агъасына сарылып:— Кетирдинъми, эвлядымы алып кельдинъми? Сен не къадар буюк ве фентлисинъ, Аллам! Сагъ ол, агъачыгъым. Чокъ сагъ ол! Айды ойле исе сусып отурма вар, оны алып кель! Кетир, баламны корейим.

Асан еринден турды:

— Кетиририм, амма, о ана тилини унуткъан. Онынъле русча сёйлшеджексинъ. Кечкен язгадже озюнынъ ким олгъаныны биле бильмей экен, заваллы.

— Яхшы, агъа, русча, керек олса голланджа, джисневиздже лаф этерим. Не олса-олсун, тез-тез, кет!

Асан тышкъа чыкты. Зейнеп пенджереден онынъ пешинден бакъмакъта эди. Пек эелжанлы олгъанындан, юрегининъ дук-дук этип ургъаныны дуймакъта эди. Юзю куле, козьлери йылтырай, лудакълары эи кыбырдана, кыбырдагъан сайын, «Я Раббинъ, санъа чокъ шукюр», дей эди.

Сокъакъ башында бир такси пейда олды ве Зейнепнинъ балъчасы янына келип токътады. Асан таксиден атылып чыкты. Онынъ артындан бир йигит корюнди. Асан сол элини онынъ омузына къойды ве берабер эвге догъру юрдилер. Келелер. Якынлашмакъталар. Энди йигитнинъ череси корюнип башлады. Эльбет, ана оны ташыды. Бу онынъ огълу эди. Бу Джафер эди. Ялынъыз бою юксельген. Юрюни биле денъишмеген. Не къадар гузель йигит олгъан.

Зейнеп артыкъ еринде ятып оламады. Корюнемез бир къувет оны тышкъа чекмекте эди. Огълу якынлашкъан сайын, оны чеккен къувет де артмакъта эди. Озю биле дуймай еринден сычрап турды. Аллагъа шукюр. Аякъларына басты. Муджизе... Бир адым атты, бир даа, бир даа. Аллам, Сен эр шейге къадырсынъ. Эки къуванч бир кереден кельди.

Асанле Джафер эвге якынлашкъан эдилер. Олар Зейнепнинъ къапы огюнде пейда олгъаныны кордилер. Бир анъ эр эки тараф токътап, бири-бирине бакътылар.

Сонъра Зейнеп огълуна, «Эвлядым» диерек, Джафер де «Мама» диерек анасына догъру юрьди. Экиси бири-бирине сарылдылар.

Асан Зейнепни аякъ устюнде корип шашкъан эди. Къуванчнен о да бирден экисини къучакълады. Учю бир вуджут олдылар. Бу манзараны корьген къомшуларынынъ да, айреттен козьлери фалташ киби тегереклесген эди. Зейнеп огълуны багърына басты, «Эвлядым...эвлядым...» деп янакъларындан опе, къокълай эди. Джафер озюни анасынынъ къоллары арасындан къуртарып, онынъ чересине бакъты, анасынынъ козьлеринде пейда олгъан бирер тамчы козьашынынъ акъырын-акъырын янакъларындан ашагъы тыгъыргъаныны корьди ве джебинден явлугъыны чыкъарып, анасынынъ козьашларыны сильди.

Зейнепнинъ къуванчынынъ сонъу-сыгъыры ёкъ эди. Козьлеринден эки тамчы яш тыгъырды. Демек, чокътан агълай-агълай къуруп къалгъан козьлери текрар яшлана билъди. Демек, онынъ аят менбаи аля къуругъаны ёкъ. Демек, о да гъайрыдан аяткъа къайтмакъта эди. Ах, бир ана ичюн не къадар буюк къуванч бу.

— Агъламанъыз, аначыгъым, иште мен кельдим.

— Сагъ ол, эвлядым. Манъа гъайрыдан аят кетирдинъ.

Ана-эвлят кене бири-бирине сарылдылар.

Шевкый Бекторс

ВОЛГА КЪЫЗЫЛ АКЪАРКЕН

Язып алгъан Саадет Бекторе.

МУРТАДАН КЕТЮВ

Мени он йылдан берли сюргюн оларакъ озюнде туткъан Большая Мурта къасабасы Красноярск иле Енисей шеэрлери арасындаки шоссе ёлу узеринде булуна эди. Севимли ватаным Тюркиеге, айлемнинъ ве достларымнынъ янына къайтмакъ ичюн ёлгъа чыкътым. Амма къасабадаки сюргюнлер бунгъа ич ишанмайлар. Атта озюм де кереги киби инанып оламайым. Автобускъа мингенге къадар да бу кетишнинъ керчек олгъанына инамакъ зор эди. Меним Сибирьден, даа догърусы «Демирперде» артындан чыкъып, Тюркиеге кетювим акъылгъа ятаджакъ бир шей дегиль эди. Мемлекетиме къайтувыма мусааде этильгенини дуйгъан бутюн сюргюнлернинъ айрети анълашыла. Меним азат олувым оларгъа да умят берди. Озь араларында бу алны мунакъаша этип, шойле нетидже чыкъара эдилер: «Сталин ольген сонъ миллетлерара сиясий кергинлик бираз йымшады, демирперденинъ кучюк бир кошеси я биле-биле, я да бир илле ве гъафлетининъ нетиджеси оларакъ текяран араланды».

Иште, автобуста эп буларны тюшюнем. Мени озгъармакъ ичюн кельгенлер де эп буларны тюшюнелер. Менден учъ ай огюне бир сюргюн немсенинъ Шаркий Германигъа кетмесине мусааде этильди, факъат бу кетювини кимсенинъ иши олмады. Бир ай сонъ бир маджар Будапештке кетти. Онынъ кетювинен де кимсенинъ иши олмады. Поляклар, румынлер, къытайлар да азат этильди ве буларнынъ да кетювине эмиег берильмеди. «Буларнынъ кетювлеринде алельхусус бир шей ёкъ. Эписи демирперде мемлекетлерине кетелер. Бу нормаль бир шей. Факъат сен Гъарп Блокынен багълы олгъан Тюркиеге кетесинъ.

Сопъу. Башы 3, 4, 5—6 (1993), 1-иджи санларда.

Онынъ ичюн де бу кетиш февкъульаде бир адисседир», — дей эдилер манъа сюрдюлер. Акълы эдилер.

Автобуснынъ ичи чокъ къалабалыкъ эди. Богъча ве торбаларынынъ устюнде отургъанлар чокъ олгъаны киби, аякъ устюнде тургъанлар да чокъ эди. Къарт ве хаста олгъаным ичюн маъна шофернинъ янындан ер бердилер. Ёлджуларнынъ гурюль-тили къонушмалары, куфурлери, мунакъашалары къулакъларны сагъыр этеджек къадар юксек эди. Русиеде сёзге башламаздан эвель бир куфур савурмакъ эр анги табакъа ичюн адет эди.

Ичимде гъарип бир къоркъу бар. Ёл узун ве чокъ айланчыкълы. Ёлджуларнен къонушмакътан чекинем. Сюрдюн аркъадашларымдан бири Франц Иванович Шнайдер адлы бир маджар меннен ведалашкъанда: «Бакъ, Бекторе, — деди. — Ёлда дикъкъатлы ол ве тилинъни тут. Танымагъан адамынъдан бир шей алма, онъа бир шей де берме. Олар берген емеклерни ашама. Булардан эр феналыкъны беклемек мумкюн», — деп теъбиелеген эди. Бу сёзлер пессимист бир адамларнынъ сёзлери дегиль эди. Олар Русиеде тосат-тосат расткельген вакъиаларгъа эсасланалар. Франц Иванович де бир заманлар азат этильген, Румыниянынъ сынъырларына келип чыкъкан сонъ текрар якъалангъан ве Сибирьге кетирилген.

Бутюн къасаба мени озгъармагъа кельди ве автобус козьден гъайып олгъандже къолларыны саллап турды. Мен тамам автобускъа минеджек вакъытта бир рус ишчиси яшыма кельди ве къулагъыма фысылдады: «Бизлерни унутма, товарищ Бекторе. Мында бизлер нелер чекёмиз, озюмъ билесинъ». Козьлерим яшланды ве рускъа достча тебессюм этип, акъылымда къалгъан шу сёзлерни айттым: «Къадын агъласа, сув акъа, эгер эркек агъласа, мудхиш бир вакъиа юзь берди, демектир».

Буларшы тюшонип, козьлеримни юмдым. Арабанынъ сарсынтысындан озюме кельген вакъытта бир геъч къызынынъ бакъышларына расткельдим. Бирден сескендим. Онынъ мавы козьлериндеки кескин бакъышлар меним фикирлеримни анъламакъ истеген киби кельдилер. Шубелеумеге эсасым бар эди. Мен козьлеримни ачкъанымен о бакъышыны менден чевирди, пенджеренден тышны сейир этип башлады. Бельки, макъсады мени такъип этмек дегильдир, амма ичимдеки эсджан ве къоркъу мени бойле тюшондире.

Саат алты бучукъта Красноярскке кельдик. Автобустан тюшип, озюм ичюн къонаджакъ бир ер къыдырдым. Ёлда расткельген бирисинден къонмакъ ичюн бир мусафи-

рхаш, я да бир адрес бермесини риджа эттим. Бираз илериде «Койлюлер эви» бар экенини ве о ерде кьона биледжегимни айтты. Амма элимдеки кучюк богъчамчен о ергедже юреджек кьадар такъатым кьалмагъанышы сезем. Нефесим тыкъыла, козьлерим огюни кьаранлыкъ баса. Анълашылды ки, автобус ёлджулыгъы мени пек ёргъан эди. Кетейткан еримде токътадым. Дигер тарафтан кьаранлыкъкьа кьалмакънынъ телюкесини де дуям. Чюнки буюк шеэрлерде хырсызларнынъ козь ачтырмагъаны белли эди. Яваш-яваш кеттим. Бир кошеге турдым, пск ушюдим, кьаршыма бир адам чыкъты. Яхшы кийинген олгъаны ичюн джесарет этий якълаштым:

— Аркъадаш, — дедим, — лютфен манъа койлюлер эвинини кьаерде экенини косьтерип оламаз экен-снъизми?

Адам бир муддет мени сюзгенден сонъ:

— Койлюлер эвине кетесинъизми? — деп сорады.

— Мен де о ерге кетем, берабер кетейик.

Ерде тургъан богъчамны алмакъ ичюн эгильдим. Адам бирден абдырады.

— Хастасынъыз, гъалиба. Богъчанъызны манъа берипъ, кьартбаба.

Ичиме бир шубе кирди. Алжеба, бу да бир хырсыз дегильми экен? Шимди богъчамны алып кьачса не япарым? Бойле тюшюнген олсам да богъчамны алгъаны ичюн тешекюр айттым. Яваш-яваш кеттик. Ёлда кьайдан кельгенимни, кьаякъкьа кетояткъанымны кьыскадан анълаттым. Дикъкъатнен мени динъледи. Койлюлер эвине кельген сонъ, «Вася» деп кьычырды, кельген адамгъа мени таныш этти ве:

— Вася, — деди. — Меним ериме бу дедушка бу ерде кьалсыш. Озю хаста экен. Узакътан келе ве узакъ бир ерге кетеджек.

Бир саат кьадар о да койлюлер эвинде кьалды. Кетеркен, видалашмакъ ичюн яныма кельди, огъурлы ёллар истеген сонъ акъырын давушнен:

— Мен де сизинъ киби фелякетзаделерден олам, — деди. — Алла эпимизши кьуртарсын. Сиз не бахтлысыз ки, мемлекетинъизге кетесинъиз.

Мен ятаджакъ ода буюкче, амма дым эди. Бу ода ичюн еди рубле бердим. Саба тургъан сонъ кьапырмакъ ичюн ашханеге эндим. Даа ачылмагъан. Русиеде эр кес девлет мемури эсап этильгени ичюн ашханени вакъытындан эвель ачмакъ оларгъа ич бир шей бермей.

Бир муддет долашып, текрар кельген вакъытымда

ашхане ачылгъан эди. Амма официант орталыкъта корюп-мей. Этрафума бакъындым. Эр кес озь емсгини озю ала эди. Этсиз бир борщ шорбасынен ве бир стакан къавени бир тепсиге къойып бош маса башына отурдым. Ашлар ашалмайджакъ къадар бербат эди. Шорбаны бир чаре этип ичтим, парасыны берип, ашханеден чыкътым. Япаджакъ ишим олмагъаны ичюн колхоз базарына догъру юрдим. Тюкянлар даа къапаныкъ эдилер, ялынъыз отъмек тюкяны огюнде буюктен-буюк бир невбет бар. Адамларнынъ бир-бирлерини итештирип, къакъыштырып тургъанларында отъмекчинъ битеткъаны анылашыла эди. Отъмек тюкяныннынъ янындаки тюкяныннынъ къапавлы олмасына бакъмадан, огюнде къалабалыкълы бир невбетнинъ булу-нувы назарымны чекти. О тарафкъа догъру юрдим. Невбетте тургъанларнынъ эллеринде сепет ве торбалар бар. Бирисине якълашып, не береджеклерини сорадым.

— Колбаса, — деди.

Генч бир рус къадышы да:

— Зарарсыз, эгер къызартылса, ашамакъ мумкюн, — деп сёзге къарышты.

Оларнынъ ич бири тюкяныннынъ не вакъыт ачыладжагъыны бильмей, амма эписи беклей.

Саат докъуз олды. Идарслерининъ ачыладжакъ вакъыты. Вакъыт гъайып этмеден паспорт болюгине кеттим. Ичери кирип, яшлыджа бир мемурге якълаштым. Весикъаларымны узаттым. Отурмам ичюн янындан ер косътерди. Соцъра кягъытларны тедкъикъ этмеге башлады. Бир ара огюндеки весикъаларнынъ узерине эйидже эгилип, мапъа эшитиледжек къадар бир сессен:

— Ах, какая радость, какая великая радость! — дие мырылданды.

Ишлерим тез битти. Паспорт идаресинден чыкъып кетер экеним, озюмни бахтлы дуя эдим. Менимле лакъырды эткен къадыннынъ сёзлери къулакъларымда акс-сада берелер. Заваллы къадын, шикъятлерини бу эки джумле ичине сыгъдыргъан эди.

Сентябрь айынынъ ортасында весикъаларымны алмакъ ичюн гизли полис идаресине мураджаат эттим. Башлыкънынъ одасына киргенде о телефонынен къонуша эди. Польшалы сюрдюллер акъкъында сёз кеткени анылашылды. Башлыкъ бир тарафтан лакъырды эте, бир тарафтан да меним кягъытымны окъуй эди. Польшалы сюрдюллерининъ буюк бир къысымы бошатыладжакъ экен ве бу мунасебетнен аджелс суретте документлер азырламакъ керек экен. Демек, полякларны да мемлекетлерине

кыайтараджакълар. Олар ичюн бу кетюв бир шей денъиш-тирмейджек. Кене бир демирперде мемлекетине бараджакъ, айны режимнинъ чархлары тюбюнде искендже чекеджеклер.

Телефон лакъырдысы биткенинен башлыкъ башыны котерип, юзюме бакъты ве:

— Кыач сенеден берли Советлер Бирлигиндесинъ? — деп сорады. — 1918 сенесинден берли, — деп джевап бердим.

— Советлер Бирлигининъ Башвекили сенинъ Тюркиеге кетменъе мусааде эткен кягъытны имзалады. Амма...

Башлыкъ бу сёзни айтып сускъан сонъ ичимни бир къоркъу сарды. «Аджеба, деп тюшюндим. — Кене бир эксиклик тапылдымы? Ишнинъ сонъуна якъышлагъан вакъытта эр шейнинъ бозулмасына насыл даяшырым?»

— Амма, — деп сёзюни девам этти башлыкъ, — мында отургъан вакъытында олгъаны киби, бундан сонъра да, бир совет ватандашы оларакъ, сени даима къанув муджиби чыкъарылгъан санкциялар алтында тутаджагъымызны унутма.

Бу техдиткар сёзлерге бериледжек джевап ёкъ эди. Артыкъ бу топракълардан айырылмакъ, о къанунларнынъ баскъысындан къуртулмакъ арфесинде эдим. Береджегим джевапнен ишлерни боза да билем. Сусмакъ эйи эди. Кягъытларымны алып аджеле чыкътым.

МОСКВА ЁЛДЖУЛЫГЪЫ

Сентябрь 28-де Туркестан-Сибиръ поездишен Москвагъа кеттим. Яваш-яваш Красноярск де, Сибиръ де артта къалдылар. Эгер кене бир эксиклик келип чыкъмаса, йигирми беш сенелик макюмлик аятым сонъуна етмекте, огюмде умуот ве саадет толуп уфукълар ачыладжакъ.

Поездда буларны тюшюнип кетер экеним, къапы ачылып яш бир азербайджан йигитинен рус къызы ичери кирдилер. Къыз пек дюльбер эди. Яшнен къыска вакъытта достлаштыкъ. О Ахискалы экен. Шимди Азербайджангъа кете экенлер. Меним Тюркиеге кетсеаткъанымны эшиткен сонъ козьлерининъ ичи парылдады. Сонъра яваш бир сеснен:

— Меңим де бабам анда, — деди. — Мен де кетмекни не къадар арзу этем. Эх, не къадар арзу эткенимши билъсе эдингъиз:

Бабасы Ариф Джезаирзаде Карснынъ Тюркиеге тюш-

кен сынъырларында къалгъан, кыыз къардашы ве анасы Ахискада къалгъан. Бабасынынъ о тарафта къалгъаны ичюн бу къорантаны сыкъыштырып башлагъанлар, чешит эзнетлерге, акъсымлавларгъа огъраткъанлар. Бу алда тасилини девам эттире бильмек ичюн йигит яшагъан ерини девиштирмеге меджбур олгъан. Къуруджылыкъ окъувына кирген сонъ, анда вазиятни анълагъанлар ве оны окъудан чыкъарып, Сибирьге сюрдюн эткенлер. Ниает, огъраша-огъраша бир чаре этип Азербайджангъа къайта.

— Бабамны корип, озюмнинъ сагъ олгъанымны бильдирсем не олур эди, — деди азербайджан йигит. — Тюркиеге кельмек истегимни бильдирсем.

Поезд эп кете. Кечип кеткен эр станциянынъ адында дерсинъ къуртулыш мудждесини окъуйым. Бешинджи куннинъ акъшамы олды. Ниает, Москва станциясына кельген сонъ поезддан тюшип бир анъ турдым, сонъра беклев залына кирдим. Ишлеримши сонъуна алып чыкъмакъ ичюн бу ерде бир къач кунъ къалмакъ керек оладжакъ. Албуки, Москвада йигирми сааттен артыкъ къалмагъа изин ёкъ эди. Бунынъ ичюн бу геджени беклеме салонунда кечирмек керек эдим. Отургъан еримде юкълап къалгъаным.

Сабалени ильки ишим озюме ятакъ арамакъ олды. Кучюк богъчамны камера храненияеге теслим этип, сокъакъгъа чыктым.

Эр шейден эвель, меним Тюркиеге кетмем ичюн манъа ярдым эткен адамларны тапмакъ кереким. О адамларгъа озъ тешекюримни бильдирмек кереким. Эгер оларнынъ ярдымынен бу ерден кетеджек самолёткъа минип олсам, башкъа япаджакъ ишим къалмайджакъ. Самолётнынъ учаджакъ вакъытынадже Москваны долашмагъа къарар бердим. Мен минген автобус Кремльнинъ Кызыл майданына кельди. Бир заманлар рус чарларынынъ, шимди коммунист диктаторларынынъ сарайы олгъан бу муаззам биналарнынъ къаршысында тура, мени там йигирми беш йыл маддий ве маневий дегерлерден узакъта туткъан бу къырмызы диктаторларгъа ичимден лянетлер окъуйым. Сокъакъларда теляшнен, къоркъунен юрген инсанлар, эр кес ве эр шей меним козюме бирер зевал олып корюне. Кремльнинъ диктаторлары элинде бирер оюнджакъкъа чевирилген ве азатлыкъларындан марум олгъан бу заваллы инсанларны аджымамакъ мумкюн дегиль эди.

Йигирми беш сенелик аятым бир синема шерити киби козьлерим огюпден кечти. Ичимден Ленинге де, Сталшиге де, оларнынъ ёлларындан айырылмагъан диктатор чана-

къяларларына да текрар-текрар лянетлер окъуяракъ, юрмеге башладым. Эм кете, эм де артымдан биревлер анылып юредирлер, деген фикирнинъ алтында эп сескенем. Русиеде эр бир инсан гизли полис тарафындан адым-адым такып этиле эди. Бу тюшондженинъ тесири алтында адымларым да тезлешти.

Акъшам устю ёлумда расткельген тюкянларгъа сонъки керсе бакъам. Фиятлар къоркъунч дереджеде юксек эди. Адий ве фсна тикильген урба тюрк парасынен бинъ лирагъа якъын эди. Эм урба, эм ашайт маллары гъает паалы эди, рус ишчиси буларны сатып алмакъта зорлукъ чеккени корюнип тура. Коммунист лидерлери ве оларнынъ ётрафыны сарып алгъан кучюк бир табакъа халкънынъ омузлары устюнде энъ юксек дереджеде аят кечире.

Ёрулдим ве ач олдым. Ашханелернинъ бирине кирип, сымарлагъан шорбаны алель-аджеле ашадым. Ашханеден чыкъкан сонъ мени аэропорткъа алып бараджакъ автобускъа етишмек ичюн тез-тез юрип кеттим. Автобускъа минип, ериме отурдым. Артыкъ урьликке догъру арекет эттим.

Тена джадделер бирер-бирер артта къалдылар. Автобуснынъ пснджерелеринден бош ёлларгъа бакъаркеним, Москванынъ меним ичюн эскиден олгъаны киби, шимди де ич бир тюрюк мана ве дегер ташымагъаныны аныладым.

Ильки керсе аэропорттам. Иште, кучюк бир мейдан. Терминал бинасы да мейдангъа уйгъун шекильде кучюк эди. Тюркиеге догърудан-догъру учаджакъ самолёт олмагъаны ичюн Югославиягъа учаджакъ самолёттан ер алдым. Аэропортта паспорт контроли ве таможня муамелеси япыладжакъы ичюн паспортларымыз бир мемур тарафындан алынган эди. Паспортымны алган мемур эп огюмден о якъкъа-бу якъкъа кече, амма бир сёз айтмай. Эеджан ве къоркъудан къальбимнинъ сыкъылгъаныны, вуджудымны бузлап башлагъаныны ис этем, «шу мемлекеттен бир къуртулса эдим», деп дуа этем.

Бир муддет сонъ башкъа мемур келип, янымда акъча олып-олмагъаныны сорады. Русиеги терк эткенде берильмеси къанун муджиби талап олунган муайен парадан башкъа акъчам олмагъаныны бильдирдим. Мемур:

— Ойле исе о рублелерни беринъиз, — деди. — Сизге бир кягъыт имзалатырым. Русиеге къайткъанда бу кягъытны косьтерир ве парангъызны алырсынъыз.

— Русиеге ич къайтмайджакъым, — деп джевап бердим.

Мемур юзюме айретнен бакъты. Тюрк олгъанымны,

Тюркиеге кетейткянымны айткяан сонъ онынъ козьлеринде самимий бир ифаде парылдады.

Бир аралыктан кечип самолёткяа минильмеси илян этильгенде мен эр кестен эвель еримден атылып турдым ве алель-аджеле самолётнынъ ичине кирип отурдым. Къапылар къапангъандже, мотор гувульдеп чалышып башлагъандже тынышымны чыкъармайып, пысып отурдым. Эеджанымдан патлайджакъ киби эдим. Артыкъ эр шей артта къалды ве мен урь уфукъларгъа догъру учмагъа башладым. Кок юзюнинъ мавы сафлыгындан ашагъа сонъки кере нефретнен бакътым. Москва да, Кремль де, къырмазы диктаторлар да къара бир сиснинъ астында гъайып олмакъта эдилер.

ВАТАНГЪА ДОГЪРУ

Сскиз саат девам эткен ёлджулыкътан сонъ Белград аэропортына кельдик. Кендимни фена ис этем. Албуки, бу ерден Истанбулгъа учаджакъ самолётны он алты саат беклемем керек эди. Беклейиджилер зальша кирип, бир скемлеге отурдым. Бираз сонъра юкълап къалгъаным.

Бир къолнынъ омузыма токъунгъанындан уяндым. Къаршымда пек яхшы кийинген, яш ве дюльбер бир къадын тура эди. Насылдыр тильде бир шейлер сёйлеерск, манъа шекер теклиф этти. Стюардесса олгъаныны анъладыгъым бу къадынгъа тешекюр айттым ве раатланмакъ ичюн бир ер олып-олмагъаныны сорадым. Сыджагъым котерильгенини ве раатсыз олгъанымны айткяан сонъ менимле огърашты. Русча пек аз бильгенине бакъмадан, кене де анълаштыкъ. Къолтугъымдан тутып, аэропортнынъ амбулаториясына къадар озгърды.

Амбулаторияда яш бир эким сыджагъымны ольчеди. 38,8 эди. Ичимде худжур бир дуйгъу бар. Экимге мураджаат этмек ве онынъ берген иляджыны ичмек мени къоркъуза эди. Ватан топрагъына аякъ басмадан, Югославия аэропортында аятнен ведалаша биле эдим. Булар демирперде мемлекетлеринде олатургъан адиселер. Муртадан кеткенде аркъадашларым да манъа бу акъта айткяан эдилер.

Эким кетмеми мусааде этмеди, мени аэропортнынъ амбулаториясындан бир автобуснен шеэр хастаханесине алып кеттилер. Онынъ ичинде менден башкъа он эки хаста даа бар эди. Учюнджи къатта юксек таванлы, кениш пепджерели, бол ышыкълы бир оадам. Аванышъ рузгърлы ве ягъмурлы, тышарынынъ сувукъ олгъанына бакъ-

мадан, яткъан ерим сыджакъ эди. Пенджеренден Белград корюне.

Яш бир эким эр кунь яныма келе, сагълыгъымны сорай. Тюзельгенимни анълагъан сайын рухым котериле ве яваш-яваш эндишели тюшюнджелерге берилем.

Октябрь айынынъ он единджи куню эди. О саба эрте уяндым, ятагъымда отура эдим. Ава яхшы эди. Ичимдеки кетмек арзусы пек юксельди. Экимнинъ ичери киргенини корьген сонъ энгильден кулюмсиредим. О манъа якълашып:

— Бекторе, — деди, — бугунъ самолёт бар. Ава да чокъ гузель. Кетмек истейсинъми?

Генч эким меним тюшюнджелеримни анълагъан киби эди. Башымны саллап:

— Эльбетте, эким, — деп джевап бердим. Эеджандан башкъа бир сёз айтып оламадым.

— О алда азырлан, — деп девам этти эким. — Бир бучукъ сааттен сонъ самолёт учаджакъ.

Арадан бир саат кечкен сонъ Тюркиеге учаджакъ самолёт ичинде отура эдим.

Самолёт гурюльтинен котерильген вакъытта эеджаным сонъ дереджесине барып етти. Къальбимнинъ чарпынтысы къулакъларымда акс олуна ве Большая Муртада къалгъан достларымны хатырлап, кендима тескин бермеге чалышам. Олар манъа эеджанланмамакъ кереклигини, озюм хаста ве зияде ипрангъан олгъаным ичюн юрегимнинъ даянмайджагъыны айткъан, кендимни эльге алмакъ кереклигини, бир чокъ шейлерге озюмни сыкъмамакъ кереклигимни айткъан эдилер. Амма озюмни эльге алмакъ элимден кельмей.

Буларны тюшюниркен, отургъан кресломда юкълап къалгъаным. Ускуп шеэринге кельгенимизни стюардесса бильдиргенге къадар юкълагъаным. Самолётымыз буерде бир бучукъ саат къаладжакъ ве бакларына бензин къояджакъ. Текрар котерильгенимизде мен кене озъ хаялларым ичинде эдим. Ойле хаялгъа далгъаным ки, къаерлерде кечкенимизни де бильмейим. Затен, мени ич бир шей меракъландырмай, тек Ватаныма ве аилеме къавушмакъ ичюн чырпышам.

Стюардессанынъ хафифдже омузыма токъунгъанындан сонъ хаялларымдан узакълаштым.

— Иште...ИСТАНБУЛ!.. — деп сесленди. — Он дакъи къадан сонъ аэропорткъа тюшеджексишъиз.

Башымны пенджереге якъынлаштырып, ашагъа бакътым. Мас-мавы денъиз бир шерит киби узана, безз копюк-

ли далгъалар кунеште эльмаз киби парылдайлар. Самолёт алчалып башлагъан. Эр шей ачыкъ-айдын корюне. Козьяшларымны тутмакъ ичюн не къадар тырышсам да олар озъ башыша акъа эдилер. Бу, къыркъ йыл зарфында къальбимде топлангъан ве шимди бир туфан киби акъмагъа башлагъан Ватан ве айле асрети эди.

Стюардесса деди:

— ЕШИЛЬКОЙ...

Пенджерен дикъкъатнен тышкъа бакътым. Этраф акъикъатен ем-ешилъ эди.

Самолёт энс-энс ерге токъунып, токътагъанда нефесим тарлашып башлагъаныны дуйдым. Стюардесса къолтугъымдан тутты. Мердивенлерден агъыр-агъыр энем, бир тарафтан да козълеримнен эшимни ве балаларымны къыдырам. Бу вакъытта пармакълыкълардан атлап, манъа догъру чапкъан бир генчи корьдим. Бу, огъулларымнынъ бириси дегиль эди. Чюнки бенъзетмедим. Балаларымны корьсем де тания биледжек алда дегиль эдим.

Бойнума сарылып мени опымеге башлагъан бу яшны мен де къучакъладым ве сорадым:

— Айт огълум, сен кимсинь?

— Мен газетаджы олам, — деди. — Балаларынъынъ аркъадашы олам. Эписи мында, сизни эеджаннен беклейлер.

Бирден этрафымны къалабалыкъ бир газетаджы групасы сарып алды, стюардесса яваш къолтугъымдан чыкып гъайыш олды. Фотоаппаратларнынъ ярыкъларындан козълерим къамашты, газетаджыларнынъ соравлары биткен сонъ эшимнинъ манъа догъру келеяткъаныны корьдим. Арадан кечкен узун йыллар сачларыны кумюш теллернен толдургъан. Асретликнен бири-биримизге сарылдыкъ. Балаларым да яныма кельдилер ве меним саадетим текмилленди. Эеджан ве ссвинчим козь яшларыма чевирилип янакъларымдан акъмакъта эдилер. Мен артыкъ Ватаныма ве айлеме къавушкъан бахтлы бир адам эдим. Арзуларым кеч де олса ерине кельдилер. Ватанымнынъ урь топракъларына, айлеме къавушкъан бир инсан оларакъ даа не истее биле эдим?

Минарелерден акс эткен акъшам эзаны рухумда бам-башкъа бир хузур ярата ве мен саадетимни зерре-зерре менлигиме синъдире эдим. Эбет, не истее билир эдим? Манъа бу кунълерни косьтерген Ташъриге шукюр этмектен башкъа не япа билир эдим?

БАТАНДА СЕРБЕСТИМ

Кунеш къаршы саиллерден сюзюлерек, яваш-яваш батмагъа азырлана. Бу алны куньлердир сейир этем, кене де ватанымчынь авасынен нефес алгъаныма, балаларымнен берабер алгъаныма, урьлик дияры Тюркиеде, Ватанымда яшагъаныма инанып оламайым. Амма эписи керчек эди. Мен артыкъ о къабустан (кошмар) айырылдым, истирап толу куньлер, искенджелер артта къалды, озь ватанымда яшамакънынъ дадыны дуйдым. О пис къокъулы шорбаны ашагъанда, о бузлу незрлерни корьгенде, о инсан истирап-лары ичинде инсан киби яшамакънынъ хаялыны ичимде шекиллendirдим. Ватаныма, инсанлыкъкъа файдалы оладжакъ яшлыкъ йылларым коммунист режимининъ худбин ихтираслары алтында, лагерьлернинъ телькъоралары ичинде кечти ве мен режимге лянетлер окъуяракъ, урь инсанларнынъ медений яшайышыны арзу эттим. Анда кунешши, тар уджрелерни козь къадар кучюк тешиклерден ышыкъ чизгиси киби коре ве кунь догъушынынъ пемпелигини, инсангъа берген шевкъ ве эджаныны шефакънынъ мор бир туман киби дюньяны саргъан гузеллигини фаркъ этмей эдим. Бойле алгъа огърагъан тек бир мен дегиль эдим. Юзлернен, бинълернен, миллионларнен инсан меним киби бу гузель ислерни чокътан унуткъан, бир машина киби яшамагъа, инсанлыгъыны джоймагъа, дюнья шимтелерини огренмеге макюм этильгендир. Аля даа макюм этильмектедир.

Элимдеки китапны къапаттым. Окъумакъ зевкъыны ис этмек ичюн кельгенимден бери элимден китап тюшмей эди. Бу йылларнынъ асрети эди. Русиеде ве Сибирьде дегиль китап окъумакъ, бизим ичюн газета биле корьмек кучь эди. Меним киби йылларыны зиндан ве лагерьлерде кечирген бир инсан ичюн бир китап я да бир газетаны алып окъумакъ, энъ адий итияджыны истеген ериден истегени къадар ала бильмек, эльбетте, гъарипсинеджек бир вакъиа эди. Унуттырылмагъа чалышылгъан бутюн булар йыллар бою ичимizde тююмленип къалгъан эди.

Тюркиеге кельген сонъ янъы аркъадашларымнен чешит мевзуларда фикир алышып-беришемиз. Ойле ола ки, кимерде лакъырды ильмий ве эдебий ёнелиштен четке чыкъа, сясетке барып чата. О заман гъарип бир къоркъунен артта къалгъан йылларны, Русиедеки куньлерни хатырлайым. Анда экенде бойле мевзуларгъа токъунмакъ олмаз эди. О якъта шимди де токъунмакъ телюкелидир. Не идаренинь акъсакълыгъындан, не де энъ кучюк суистимал-

дан кьонушмакъ олмаз. Тюшюнмек, тюшюнгенинъни сес чыкъарып айтмакъ аятынъа мал ола биле. Анда вазиет шимди де денъишмеди. Затең, коммунист режими инсанларны сустырмакъ, акъ ве урриетлерни йыкъмакъ, тек бир сѣзнен инсанларны инсанлыкътан чыкъармакъ ве бир робот алына кетирмек режимидир. Бу режимде инсанлар диктатуранынъ чархларына такъылып сюйреклене, чекише, азаплана, яныкълай ве бойледже озъ аятларыны битирелер.

Амма мында, озъ ватанымда мен нефес алгъан авамени янъыдан айткъа къавуштырды, унуткъан инсанлыгъымны янъыдан джанландырды. Мында кунеш де, топракъ да, яшайыш да, эр шей башкъа тюрлю эди. Инсангъа чалышмакъ, тюшюнмек ве инанмакъ кучюни береджек чокъракъ эди.

Окъуйым. Тюшюнем. Язам ве мунакъаша этем. Демократия ве урриет бу эди иште. Инсан олгъанынъны ис этмек, инсан киби яшамагъа бильмек, яшайышнынъ дадыны дуйып яшамакъ не гузель эди. Буларны йыллар боюнджа лагерьлерде, Сибирьнинъ бузлары арасында тюшюндим, амма бу кунге къавушаджагъыма бир тюрлю инанып оламадым. Насыл инанып олур эдим? Тюшюнсем де, арзласам да о режимде буламайджагъым бу шейлерни бир кунъ кореджегимни ким манъа темин этер, ким шандырыр эди? Амма бугунъ бутюн булар керчек эди ве мен асретини чеккен азатлыкъ ичинде яшай эдим.

Сонъ оларакъ шуны айтмакъ истейим: чарлыкъ девиринде Волга макюмлернинъ тери иле сувлана эди, коммунист диктаторлыгъы къурулгъан сонъ макюмлернинъ къаны Волганы къызылгъа бояды.

Сталин озюни пут дереджесине котергенини, диктатор оларакъ, иш башында булунгъаны, артыкъ шахскъа табынув девирин артта къалгъаны акъкъында не къадар яйгъара къопарсалар да, о девирни къапамакъ ве идареге аким олмакъ истеген лидерлер де янъы идеологиягъа (джиан революциясы ве пролстар диктатурасыны тиклемек) садъкъ къаларакъ арекет этмектелер. Коллектив лидерлик идареси бойле тюшюнджеде олмасына бакъмадан, базылары бу гъаени джиан революциясы ёлунен дегиль, инкишаф саесинде кечмек мумкюн олгъаны акъкъындаки фикирни илери сюрелер, сѣз сербестлиги огърундаки тазыйкъларыны арттыралар. Идсологиягъа садъкъ къалув ынтылышы ичинде булунгъан коллектив идаре бу тазыйкъ нетиджесинде мейдангъа келеджек денъишювлерден раатсызлана.

Şevki Bektöre, tevklif edildiği zaman böyle dinç, sıhhatli ve hayat dolu bir milliyetçiydi.

Шевкый Бекторе кьапалмаздан огьоне бойле тынч, сагълам ве гъайретли бир миллетпервер эди.

25 йыл Сибирь тюремелеринде чешит эзистлерге кыатланып Тюркиеге кыайткыанда иште бойле чёкюк, сагылыгышы гыайып эткен бир алда. Гыайып этмегени тек иманы эди.

Коллектив идаре Сталин девириндеки серт сиясет тактикасыны денъиштиререк, барышыкъ мукъавелелеринен Гъарб блокыны зайыфлатмакъ ве парчаламакъ ичюн бутюн кучюни сарф этмекте, дигер тарафтан артта кыалгъан мемлекетлерге къаршы икътисадий ярдым пропагандасына тутунды ве барышыкъны къорчалайджы ролюни узерине алды. Факъат шуны унутмамалы ки, коммунистлернинъ котерген (барышыкъ ичюн бирликте яшав) шиары вакъыт кыазанмакъ ичюн къурназджа тертип этильген пропагандадан башкъа бир шей дегильдир.

Русиеде коммунист режими халкъка ишандыргъан ниметлер ерине террор, ачлыкъ, джинает ве эсарет кетирди, бу себептен Сталин девир къараланды ве кыапатылды. Экинджи девир оларакъ, коллектив лидерлик девир башланды. Бу девирде лидерлер (барышыкъ ичинде бирликте яшамакъ) ваадесиле иш башыша кечтилер. Бунъа бакъмадан, коллектив лидерлик идареси дюнья миллетлерине кулер юзь косътермек ичюн кучъ сарф этеркец, озъ миллетини керчек барышыкътан, сёз ве фикир азатлыгындан, медений бир инсан киби яшамакъ

имкянындан марум этмектелер. Баты блокындаки бу ниметлерни инсанларгъа ве халкъларгъа кетирильген буюк файдаларны рус халкъы корип оламай. Бу итибарле, ильки девирде олгъаны киби, экинджи девирде де умютлерининъ бошкъа чыкъкъаныны корьген сонъ, башына мусаллат олгъан коммунист режимини илк фырсагъта йыкъмагъа гъайрет этеджек ве урриетке сувсагъан рус халкъы эрте-кеч Баты дюнъясынынъ керчек демократиясына ёнеледжектир. Бундан сонъ дюнъя эбедий барышыкъ ичинде, къардашлыкъ муитинде яшайджакътыр.

Сонъ

Бекир Чобан-заде

УЗАКЪ ТАВЛАР

Сиз де мени ойлайсынынъизми?
Джаныкъ джырлар джырлайсыннынъизми?
Гизли, гизли джылайсыннынъизми?
Коклерге тап еткен тавлар,
Джылагъан, зикр эткен тавлар.

Гене сенден джаш атлылар кечеми?
Къана-къана чокърагъыннан ичеми?
Гене сенде эр заман шай геджеми?
Периге дуракъ тавлар,
Эренге ятакъ тавлар.

Аталарынъ эп багърынъда комюльди,
Гузель козьлер эп кольгенъде джумулды,
Оркюнлерде сенден медет умулды,
Ал, ешилъ къуббе тавлар,
Джигитке тюрбе тавлар.

Ят эльге тюштим, сенден айрылдым,
Не къарандым, не будандым, сарылдым.
Не севильдим, не сыйпандым, сайылдым.
Тувгъаным, козюм тавлар,
Япрагъым, озюм тавлар.

Гене сиз шай чин коклерге тиесизми?
Булутлардан чал къалпакълар киесизми?
Гене сизге тырмашкъанда кулесизми?
Эр шейден буюк тавлар,
Джигери куюк тавлар.

Сен юксекинъ, Танъри бере башта сагъа,
Сен де акъыз ич къызгъанмай сабанджыгъа,
Корьмесинлер балаларынъ ят босагъа
Акъ, ешилъ, къара тавлар,
Акъ, къызыл пара тавлар.

Сени корьсем къарт айдамакъ болур эдим,
Бир къаянъда тез саргъайып солур эдим
Бир кошеньде эп дюньяны унутыр эдим.

Онгъаргъан, онгъан тавлар,
Кайнагъан, тонгъан тавлар.

ВЕССЕЛЯМ

«Шеэрлерден, койлерден
Эр чешит инсандан нефрет этем.
Тю-ю-ю-ю! Эй аят, шейтаны ве иляхи икмет!»

М. Горький.

Гонълюм хаста, козюм дёнюк...
Яшав сувукъ, олюм сувукъ...
Язым, шиирим, фикрим бозукъ...
Ич бирининъ кереги ёкъ весселям...

Баарь, дейлер, бизге келе...
Бульбуль джырлай, гуллер куле...
Айванлар къул кишилерге
Инанмайман ич бирине весселям...

«Фелян батыр, тювен къоркъакъ
Амет хырсыз, Меметке бакъ!
Насыл хырсыз, насыл ап-акъ!»
Инанмайман, эпси алчакъ весселям!

Бири суйген, козьаш тёке...
Бири бильген, коп лаф эте...
Бири батыр, котек сусе...
Эпси эшек, эпси туюе весселям.

Халкъкъа хызмет эткенлер бар...
Халкъны итдай эткенлер бар...
Дженнетлерге кеткенлер бар...
Бары хырсыз, бары тувар весселям.

Керчек тугуль не кок, не джер,
Не булардан тувгъан бизлер...
Танърим яшав буюк хорлукъ
Бизге яхшы бир олюм бер весселям...

7.3.1917

ЯШ БАЛА, ДЮЛЬБЕР БАЛА

Севгили кучюк достум Лами Бекирзадеге.

Акъ,ешилъ, къызыл, эр тюс...
Гуль, сунбуль, шеббой эргиз...
Бабайынъ султан болса..
Гене къуль сагъа шексиз.

Гене къуль сагъа шексиз,
Тарихте Темир, Дженгиз...

Къарылгъач дуа этер,
Торгъайлар тюркюленир,
Эр бири пак юрекмен,
«Балабан джигит бол!» дер.

«Балабан джигит бол! дер
Къартбабай, келинчиклер...

Яз болса, багъча толса...
Къолларынь чечек джолса,
Къуртчыкъта къалмай къайгъы,
Къолунъда джаш гуль солса...

Къолунъда джаш гуль солса,
Кедеринъ тез джоюлса...

Зайыфсынъ, къуввет берген...
Факъырсынъ, къанат керген.
Бизлермиз, эп сен кибик
Бу юртта омюр сюрген...

Бу юртта омюр сюрген...
Омрюни сенде корьген...

Сакъавсанъ, тиль уйреткен...
Догъругъа джол корьсеткен...
Бизлермиз къолунъ тутып,
Сарп джерде сав джурсеткен...

Сарп джерде сав джурсеткен
Яхшыгъа алып кеткен...

Бир къач гуль, беш-он сумбуль.
Тиль, дин, юрт бек коп тугуль

Онгъанлыкъ керек сагъа...
Онгъармакъ истей гонъюль...

Онгъармакъ истей гонъюль
Истемек не де енгиль!

Комшунъны биледжексинъ,
Сарайын кореджексинъ
Бизлерни ахыр булып
Коп къайгъы чекеджексинъ...

Коп къайгъы чекеджексинъ,
Кулалмай кетеджексинъ...

Къайгъылар мирас сагъа...
Бунлардан джырлар яса...
Джырларман гонъюль джагъып
Кулюнден сарай къала...

Кулюнден сарай къала
Джаш бала, дюльбер бала.

Йигит бол, къушан, атлан!..
Къабримни докъуз айлан!..
Алгъышым алгъандан сонъ,
Кет къоркъмай джурткъа табан...

Кет къоркъмай джурткъа табан...
Бильгинъмен, иманынъман...

Баримиз оледжекмиз,
Узакъкъа кетеджекмиз,
Байрамда эп джыйылшып
Барабар куледжекмиз...

Барабар куледжекмиз...
Къатынъда джуреджекмиз...

Ниятим эди япмакъ
Сёзлерден бир оюнджакъ,
Мен кульсем, масюм, достум,
Сени ким къайгъыраджакъ?
Догъруны ким айтаджакъ?

21.01.1917 — 31.05.1917
БУДАПЕШТ.

Терджиман Риза Фазыл

Мурселят суреси

77

Меккеде назиль олгъан бу суре 50 аеттен ибареттир ки, о Къыямет куни келеджеги керчек экенини къайд эткен аетлериси башиланып, сонъра онда шу Кунъ кельген вакъытта юзь бсереджек вакъиа-адиселер беян этиле.

Бу суредѣ динге кельмегенлери акъибетинде фелякетке огърагъан эвельки къавмлер акъкъында хабер берилип, инсанлар иман-итикъадгъа давет этилселер ве эр бир адамы Алла-таала Озь къудрети иле бир тамчы сувдан яратып, къамиль бир инсангъа чевиргени айрыджа къайд этиле.

Суре девамында Къыямет кунини ялан дегенлериниъ шу

Куньде фелякетке огърайджакълары дефаларджа текрарлана. Суре озининъ ильки аетининъ биринджи сѣзинен «Валь-Мурселят» яни «Йиберильген (рузгярларгъа) ант», деп адландырылгъан.

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим

1-7. Бири-бири артындан йиберильген (рузгярларгъа) ве (керчек иле яланшы, элялнен арамны) айырып берген, (муъмин къулларны) багъышламакъ ичюн эм де (къяфирлерни ахрет азабындан) тенбиелесмек ичюн вахий кетирген мелеклерге (яни юкъарыда атылгъан эр шейге) ант олсын ки, сизлерге ваде этильген къыямет, шубһесиз, къопаджакътыр! 8. Йылдызларнынъ шыгъы сѣндирилген заман; 9. Кок ярылгъан заман; 10. Дагълар (къум киби дагъылып) сачылгъан заман; 11. Пейгъамберлерге озъ умметлери акъкъында шаатлыкъ этеджеги бильдириледжек заман — 12. Бу къайсы куньге бельгиленген эди?! 13. Укъом кунине (яни керчек ялан айырды этильген куньге) бельгиленгендир! 14. Эй инсан! Сен укъом кунининъ не олгъаныны къаерден билерсинъ?! 15. Вай о Куньде оны ялан дегенлернинъ алына! 16. Я Биз эвельки (озъ пейгъамберлерини яланджы эткен уммет) лерни эляк этмедикми?! 17. Артындан сонъки (яни Муһаммед алейһи-с-селямшы яланджы эткен Мекке къяфирлерини ве дигер)лерни де оларгъа къатармыз! 18. Биз джинаетчи-гунакъярларны мына бойле эляк этемиз. 19. Вай о Куньде оны ялан дегенлернинъ алына! 20. Асыл Биз сизлерни зерредай сувдан яратмадыкъмы?! 21-22. Сонъ оны (нутфени) белли бир муддеткедже мухкем бир ерге (ана къаршына) ерлештирмедикми?! 23. Биз бунъа къадир олдыкъ — не къадар къудретлимиздир!

Изаат. Бу аетлерде кене де гъайрыдан тирилов меселеси белли этиле. Мына бу хадис де юкъарыдаки аетлерге мунасиб тасвирдир: Пейгъамбер алейһи-с-селям бир кунъ ерге тюкюрди де, сахабаларгъа пармагъынен шу тюкюрчикни къосьтерип, шойле деди: «Алла-таалай дер: «Эй инсан баласы, Мен сени тыпкъы мына шунъа бенъзер бир тамчы сувдан яраттым да! Шай экен, сен Менден (яни Къыямет куни Меним узурьма джыйылып, эсап-китап берювден) къайда къачып къуртуладжакъсынъ?!»

24. Вай о Куньде оны ялан дегенлернинъ алына! 25-26. Асыл Биз ер юзини тирилернинъ де олюлерининъ де топланаджакъ ери этип къоймадыкъмы?!

Изаат. Мезкур аетлерде ернинъ нафиле Ана денильмегени малюм ола. Эгер о тирилерни озъ елкесинде, озъ узеринде котерип турса, олюлерге озъ къойнундан ер бере.

27. О срде юксек-юксек дагълар асыл этип, сизге татлы сувлар ичирмедикми?! 28. Вай о Куньде оны ялан дегенлернинъ алына! 29. Инкъарджыларгъа о Куни шойле денилир: «Сизлер (дюньа аяты вакътында) ялан деген шейинъызге (эсап-китап ве джеһеннем азабына) барынъыз! 30-31. Ич бир тюрлю колыге бермеген ве атештен къорумагъан джеһеннем думанынынъ учъ болюкли

кольгесине барыңыз!» 32-33. О кольгенинъ сачкъан эр бир кыггылчымы санки бирер сары деведир, къале киби де буюктир! 34. Вай о Куньде оны ялан дегенлериниң алына! 35-36. О Кунь олар сөйлешип оламайджакъ куньдир ве олар ичюн узюр сорамагъа да изип берильмейжек Куньдир! 37. Вай о Куньде оны ялан дегенлериниң алына! 38. О (догъруы ялаңдан) айырды эткен, сизлерни ве эвелькилерни де топлайджакъымыз укюм Куньдир! 39. Эгер сизде (атештен къуртулмакъ ичюн) бир ийлекярлыкъ олса, оны Манъа къаршы япчыңыз! 40. Вай о Куньде оны ялан дегенлериниң алына! 41-42. Алладан къоркъкъанлар исе (о Куньде) эльбетте, салкъып кольгеликлерде, чешмелер башында, джанлары истеген мейвалар арасындадырлар. 43. Оларгъа девиллир ки: «Япкъан яхшы амеллеринизге коре (бу дженнет ниметлериндеп) афшет иле ашанъыз-ичинъыз.» 44. Акъикъатен, яхшы амель эткенлерни Биз мына бойле мукафатлаймыз. 45. Вай о Куньде оны ялан дегенлериниң алына! 46. Эй инкярджылар! Аз бир вакъыт (яни дёрт кунълик дюньяда акъылсыз айванлардай) ашанъыз, файдаланышъыз. Бакъайым, догърусы, сиз гунаһкъарсызлар! 47. Вай о Куньде оны ялан дегенлериниң алына! 48. Оларгъа «Рукю этинъыз» (яни намаз кылыпъыз) денильгенде, рукю этмелер. 49. Вай о Куньде оны ялан дегенлериниң алына! 50. Олар асыл Къуръандан башкъа насыл сөзге инанаджакълар?!

Отузынджы джуз

Небеъ суреси

78

Меккеде назиль олгъан бу суре 40 аеттен ибареттир. Къуръан-ы Керимниң сонъки джизининиң биринджи суреси олгъан бу суре «Небеъ» яни «Хабер» деп адландырылгъан олып, мында ольгенден сонъ гъайрыдан тириллов, Къыямет кунш ве шу Кунш муъминлериниң иришеджек бахт-сеадети эм де инкярджыларнынъ огърайджакъ азаплары акъкъында хаберлер ер алгъандыр.

Бу суредде Алла-тааланынъ иляһий къудретине деялет олып тургъан бир сыра исбатлар кетирилип, бойле къудрет санби олгъан зат ичюн Къыямет кунш олполерге гъайрыдан джан берип тирильтмек пек къолай иш экени къайд этиле ве о Кунь «догърунен ялан айырды этильген Кунь» деп адлана. Суре шу Куньде динсизлериниң Алла-тааланынъ адалетли джезасындан къачмагъа ер тапалмай гъайрыдан топракъка чевирильмекни арз этеджеклери акъкъында хабер берювнен екюнлене.

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Рахим

1. Мушриклер бир-бирлеринден нени сораштырмакталар? 2-3. Озьлери, узеринде давалаштыклары бир адисе олгъан гъайрыдан тирилюв хабериними? 4. Ёкъ, (оларыныгъ давалары нафиледир) олар тезден (бу хабериниъ керчек экенини) биледжек-лердир. 5. Ве бир даа ёкъ! Олар тезден корип-биледжектирлер! 6-7. Биз ер юзини бир миндер, дагъларны да бирер дирек (таягъыч) этип къоймадыкъмы?! 8. Биз сизлерни чифт-чифт этип яраттыкъ; 9. Юкъунгъызын раатланув вакъты эттик;

И з а а т. Акъкъаатен, юкъу Алла-тааланын ниметлеринден биридир ки, дюньядаки бутюн джанлы махлюкъаткъа хас олгъан ёрулув, талув деген бир дерт бар ки, бу дертнинъ юкъудан башкъа бир иляджы ёкътыр. Эм юкъу вастасынен раатлыкъ берюв Яраткъандан башкъасынынъ элинден кельмез.

10. Геджени бир орьтю яптыкъ; 11. Куньдюзни исе кечинювни темин этюв вакъты яптыкъ; 12. Устингъызде еди къат Кокни яраттыкъ; 13. Парлакъ шавле берген Кунешни асыл эттик; 14-16. Захире ве осюмликлерни, бири-бирине битишип кеткен багъчаларны етиштирмек ичюн къабаргъан булутлардан бол-бол ягъмур ягъдырдыкъ.

И з а а т. Юкъарыдаки аетлерде Алла-таала Озининъ къудретини косътерип тургъан докъуз тюрлю делильни кетирир экен, энди кене эвельки мевзугъа — гъайрыдан тирилюв мевзусына къайтыла.

17. Догърусы, укъом Куш (эсап-кътап ичюн) бельгиленген бир вакъыттыр. 18. Шу Куни сур чалыныр ки, сизлер топ-топ олып (махшерге) келирсиз! 19. Кок юзи ачылып, (мелеклер тюшип кельген) къапыларгъа чеврилир. 20-21. Джеһеннем ялынъыз азгъынларны беклеген ердир. Бараджакъ ерлери шу ерди! 23. Олар о ерде эбедий къаладжакътырлар! 24-26. Олар о ерде (джеһеннем атешинден аман берген) ич бир салкъынлыкъ ве къайнакъ сувдан ве иринден башкъа ич бир ичимлик тапмазлар ки, бу оларгъа ляйлыкъ джезадыр! 27. Чюнки олар (Къыямет кунни) эсапкъа чекиледжеклерини беклемез эдилер. 28. Бизим аетлеримизни эп ялан деп саяр эдилер. 29. Албуки, Биз эр шейни эсаплап язгъанмыздыр. 30. Шойле дермиз: «Эй къафирлер, (Бизим азабымызы) татып коринъиз! Эндиден сонъ сизге азаптан башкъа бир шей арттырмамыз!» 31-34. Догърусы, Алладан къоркъкъанлар ичюн (джеһетге) къуртулуш эм де багъчалар, багълар, кокюслери тыгъызлашкъан акърандаш къызлар ве толу тостыкъанлар бардыр. 35. Олар о ерде ич бир бош ве ялан сёз эшитмезлер. 36-38. Булар Раббинъыз тарафындан — Коклериниъ ве Ершинъ эм де оларныыгъ арасындаки бутюн шейлериниъ Рабби олгъан шефкъатлы зат тарафындан берильген мукафат, егерли мерһаметтир. Джебраниль ве мелеклер сыра-сыра тизилип тураджакъ Куньде инсанлар бир сёз айтмагъа къадир олмазлар. Раһман

олгъан Алланың изни олмадан кимсе сёз айталмайджақтыр, айткъанда да догъру сёз айтаджақтыр. 39. Иште керчек Кунь будыр. Истеген киши озь Раббине къайтып бараджакъ ёлыны тутар. 40. Эй Мекке къяфирлери, сизни якъын келеджекте оладжакъ азаптап тенбиеледик. О Куньде (эр бир) киши ози якъын шейлерини (бутюн якъшы ве яман амеллерини) корер ве инкярджы кимсе: «Ах, эгер топракъкъа чеврилип кетсем де (башыма тюшеджек азаптап къуртулсам да)», дер.

Назиат суреси

79

Меккеде назиль олгъан бу суре 46 аеттен ибарет олып, мында эвеля мелеклериниң адына ант этилип, гъайрыдан тирилковниниң керчек олгъаны къайд этиле ве буны инкяр эткен мушриклериниң шу Къыямет куни насыл яман вазиятке тюшеджеклерини акъкъында хабер бериле.

Сонъра Мекке къяфирлерининиң зулумындан эзистленген пейгъамбер алейһи-с-селямгъа тессели бермек ичюн онынъ салафларындан олгъан Муса пейгъамбер акъкъында нкъе этилип, о зат да Фыравунны ве онынъ адамларыны Алланың динине давет эткенде о мельун бу даветни къабул этмек ерине озини танъры деп дава эткени ве накъ ёлына къаршы тургъаны акъибетинде ози де, адамлары да феякетке огърагъанлары акъкъында беян этиле.

Суренинъ сонъында кене де Къыямет саати акъкъында мевзугъа къайтылып, о Куннинъ деишкетини корьген анъде къяфирлер бу дюнья аятында гуя бир кунь биле турмагъан олып къаладжакълары хатырлатыла.

Суре озининъ биринджи астининъ биринджи келимесинен «Ван-Назиат» яни «Чекип (сувурып) чыкъаргъан» деп адлан-дырылгъан.

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим

1. (Къяфирлериниң) джанларыны (беденлериниң) ичинден шиддеттен чекип чыкъаргъан (мелеклерге) ант олсын; 2. (Муъминлериниң) джанларыны къолайлыкънен чекип алгъан (мелеклерге) ант олсын; 3-5. (Кокнен Ернинъ арасында) авелеп ялдап, (озьлерине авале этильген вазифелерини эда этиювде) ярышлашып-ашыкъып, (Алланың буюргъан бутюн) ишлерини беджерип тургъан (мелеклерге) ант олсын ки; (сиз мытлакъа гъайрыдан тирилип, эсап-китап этилирсиз)!

И з а а т. Мезкур аетлерде Алла-таала Озь мелеклериниң

адына ант этип, ольгенден сонъ гъайрыдан тирилюв ве бу дюньяда япылган эр бир иш ичюн эсап бермек шарт экенинъ хаберини берди. Керчектен де, Алланынъ аскери сайылган, сайысыны яраткандан башкъа кимсе бильмеген мелеклер Танъры-таада эмир эткен эр бир ишни эда этмеге ап-азыр олып турар экенлер. Хусусан, эджель мелеги Азраилъ ве онынъ ярдымджылары тарафындан къуллаарынынъ джанларыны алув саати ибретлидир. Хадис-и шерифте айтылганына коре, олар къафирлернинъ джанларыны санки беденининъ эр бир азасындан мых суварып алгандай азаплап алыр экенлер, муъминнинъ джаны исе онынъ тенинден гуя багълы къой аркъандан бошатылганыдай къолайлыкънен чыкып кетер экен. Шунуны ичюн де пейгъамбер алейһи-с-селям даима намаздан сонъ: «Раббим, бизге олюм мешакъкатыны енгиль эт», деп дуа этер эди.

Энди ашагъыдаки аетлерде юкъарыда аныылган гъайрыдан тирилюв саатиндеки вазият тасвирлене.

6. Шу Кунь (биринджи кере сур чалынгъашнен) бир сарсынты сарсар (Ер юзиндеки джанлы махлюкъат эляк этилир). 7. Сонъра бир даа сарсар (яни арадан къыркъ сайы кечип, экинджи кере сур чалынгъанда бутюн шейге япыдан джан берилир ве Къыямет кунь башлар) 8. О Куньде (ишкарджыларынъ) къальплери титрер. 9. Козълери исе (дегъшеткен) ерге тикилип къалыр. 10. Олар дерлер ки: «Биз акъикъатен эвельки вазиятимизге къайтарыладжакъмызмы?» 11. Уфавган кемикке чеврилгеннимизге бакъмаданмы?» 12. Олар (талапчылыкънен): «Ойле олса, бу (бизлер) ичюн зарарынен бир къайтув да!» дерлер. 13. Догърусы, о (къайтув) тек бир къычкъырыкътыр (яни сурнынъ экинджи дефа чалынувыдыр). 14. Сонъ олар эписи дервал бир тюземликке тѣкюледжектир. 15. Эй Мухаммед! Санъа Мусанынъ башына келип-кечекенлер акъкъында хабер кельдимиз? 16. Рабби онъа мукъаддес Тува вадийсинде шойле хытап эткен эди: 17. «Сен Фыравунгъа бар, чюнки о (озипинъ куфрлигинен) адден ашты. 18. Онъа айт: «(Куфрликтен) арынмагъа инетинъ бармы?» де. 19. Мен санъа Раббинъге кеткен ёлни косьтерейим ки, сен Онъа сайгъы этип, Ондан къоркъарсынъ.» 20-21. Сонъ (Муса) онъа буюк бир муджизе косьтерди, амма Фыравун оны яланджы этти (яни Мусаны «Сен тылсымджысынъ», деп азарлады) ве (Алла-таалагъа) итаатсызлыкъ япты. 22. Сонъ (Мусадан) юзь чевирип кетти. 23-24. Сонъ озъ адамларыны топлап, къычырып: «Сизинъ энъ юдже раббинъиз мешым», деди. 25. (Бунынъ ичюн) Алла оны эм дюнья, эм де ахрет азабына огъратты. 26. Догърусы, бунда Алладан къоркъкъан кимсе ичюн дерс бардыр.

Изаат. Юкъарыдаки аетлерде Муса алейһи-с-селямнынъ даветини къабул этмеден, онъа къаршы фитнелик даркъатып юрьгени себебинден дюнья ве ахрет азабына огъратылган Фыравун къыссасы айтылыр экен, бу къыссадан факъат Алладан къоркъкъан кишилер ибрет ве насиат ала билирлер дениле. Бунынъ киби де Яраткандан къоркъмагъан итикъадсыз кимселерге ич бир тюрюлю муджизе я да вааз-насиат къар этмегени белли экен.

Ашагъыда исе Алла-таала Къыямет кунь бутюн мевджудат-

ны җайрыдан тирильтип, оларны дюнья аятында япып отькен ачеллерине коре джезалайджагына шек-шубе эткен кимселерге хытап этиле.

27-28. Эй инкярджылар! Сизни яратмакъ кыйыйнджамы, ёкъса Кокни яратмакъмы? Алла оны асыл этип юксельткен ве онъа шекиль бергендир. 29. Ве О (шу Кокниъ) геджесини къаранлыкъ этип, куньдюзини айдынлаткъандыр. 30. Артындан Ерни джайдырып тегизлегендир. 31. Ондан сув чыъаргъан ве отлакълар мейдангъа кетиргендир. 32. Ве дагъларны ерлештиргендир. 33. Буларны сизниъ эм де айванларынъызнынъ кечинмеси ичюн якъандыр. 34-35. Кучъ етмейджек энъ буюк баскъын (яни Къыямет) кельген заман, о Куньде инсан не огъурда чалышкъаныны хатырлар. 36. Дженнем эр бакъкъаннынъ кореджеги шекильде косътерилир. 37-39. Иште, ким де (дюнья аятында куфр иле) азгын олса ве дюнья аятыны (ахреттен) устюн къойгъан олса, о такъдирде бараджакъ ери, шубһесиз, дженнемдир! 40-41. Амма ким де Раббининъ азаметинден къоркъып, озини яманлыкътан четлендирген олса, бараджакъ ери, шубһесиз, дженнетир. 42. Эй Мухаммед! Сенден Къыяметнинъ не вакъыт келип чатаджагыны сорарлар. 43. Санъа оны анылатмакъ къайда?! (Яни сен оны айтып оламазсынъ). 44. Оны бильмек ялынъыз Раббинъе анттир. 45. Сен факъат шу Къыяметтен къоркъкъанларны тенбиелейиджисинъ. 46. Олар Къыяметни корьгенде бу дюньяда гуя бир акъшам яхут бир къушлукъ вакъты къадар тургъан киби (яни бир кунъ биле яшамагъандай) санарлар.

Абесе суреси

80

Меккеде назиль олгъан бу суре 42 аеттен ибарет олып, о озь узурьна кельген козьден зайыф бир кишиге чырайы сытылгъан пейгъамбер алейһи-с-селямны тенбиелевнен башлана ки, шунынъ ичюн де «Абесе» яни «Чырайы сытылды» деп адландырылгъан. Суренинъ башында пейгъамберге бир даа устюндекки вазифелери хатырлатылып, сонъ дерс-насиат аладжакъ къуллар ичюн Къуръан аетлери Алла-таала тарафындан йиберильген бир эс-летме экени къайд этиле.

Бу суредде, ниает, ачыкъ суретте инсангъа озининъ къайдан келгенинден башлап, та къаерге бараджагы ве ондан сонъки алат не оладжагына баргъандже беян этилип, сонъ инсан ичюн яратылгъан ниметлер сайылып кечиле ве ортагъа шойле бир акълы суаль ташланып: аят ёлыны косътерип берген Къуръан нимети де, Ер юзиндеки адамларнынъ раат-раат яшамалары

ичюн асыл этильген бутюн шиметлер де акыыллы адамларны ялынныз Яратканга инанып, Онга шукур этмеге чагыралар да, базы адамларны бу дередже куфрликке берильмеге не мед-жур эте, дениле.

Суре адамлар ачык-ачыкка эки болукке болонип кылад-жакъ Кыямет куни юз береджек дешетли вакыи-адиселер акыкында хабер берювнен екюлене.

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим

1-2. Узурына кози кёр бир киши кельгени ичюн Пейгхамбер чырайыны сытып (ондан) юз чевирди.

Из а а т. Риваетте айтылганына коре, бир кунь пейгхамбер алейһи-с-селям Курейш задекяналарындан бир топыны Исламга давет этип турганда, огюне Абдулла ибн уммий Макътум адлы козьлери зайыф бир сахаба келип, бир кчач кере: «Я ресульулла, манга Алла санга билдирген шейлерден талим бер», деп текрар-лай. Чюнки о киши козьлери корьмегени ичюн пейгхамберимиз башкаларнен мешгуль олганыны корьмей. Пейгхамбер алейһи-с-селям шу Курейш буюклери. Исламны кябул этселер, оларга бакып, этрафындакилер де мусульман олырлар, деген уюмтнен берилип сёйленгени ичюн бу кельген адам онын лафыны больгенине ачувланып, чырайыны сытты ве онга аркъасыны чевир-ип Курейш задекяналарынен лафыны девам этти. Шу вакыт пейгхамберимизге тенбие олып мезкур ает ве ашагыдаки аетлер назиль олды.

Бу ерде мухтерем окъуйджыларнынъ дикъкатыны мезкур аетлердеки эки ибретли нокътага джелп этмек истеймиз. Биринджиден, Алла-таала Озининъ хабиби ве сонъки пейгхам-берине тенбие берир экен, онга догърудан-догъру хыпат этмейип, гуя учюнджи шахс акъкында лаф эткендай тенбие берди ки, бу Достнынъ Достка япкан самимий муамеленинъ аджайип нумю-несидир. Экинджиден, эгер бизде Алла-тааланынъ Ози «Шубһесиз, сен буюк бир ахляк саибидирсинь», (Къалем суреси, 4-нджи ает) деп тарифлеген пейгхамберимиз мезкур вакыида «бир зайыф кишиге кябалыкъ эттими?» деген суаль догъса, бойле суальнинъ джевабы да шу вакыианынъ озинде мевджуттир. Яни юкъарыдаки аетлер цаатлыкъ эткенине коре, пейгхамбер алейһи-с-селям о ки-шининъ джаныны агъырткан киби ич бир кяба сёз айтканы ёкъ, тек чырайыны сытып, юз чевирди ки, козьлери корьмеген киши бойле арекетке ич джаны агъыра бильмей.

Танъры-тааланынъ тенбиесинден сонъ ресульулла Абдулла ибн уммий Макътумны не вакыт корьсе: «Мераба, эй Раббимден косьтериш алып берген зат!» деп бу кишиге айрыджа итибар эткен.

3. Эй Мухаммед! Къайдан билдирсинь, бельки о (гунаһларын-дан) арынаджакъ. 4. Яхут да (сенден) насиат-огют алыр да, бу онга файда берир. 5-6. Амма сен озини огюттен четлеткен (барлыкълъ) кимсеге догърулып бакъасынъ. 7. Албуки, (онинъ

озь куфриндеп) арынмагъа йстемегеннинде сенинъ ишинъ ёкъ. 8-10. Сен Алладан къоркъкъан (зайыф) бир адам алдынъа кельген де, ондан юзь чевирмектессинъ. 11. Дикъкъат эт, (ойле яма) бу Къуръан астлери бир тенбис-огюттир. 12. Истеген киши олардан огют алыр. 13-14. Олар мукъаддес этильген, къадри юксек, пак савфелер узерине; 15-16. Шерефли кимселернинъ сайгъы дегер эльчилернинъ (мелеклерининъ) элинен язылгъандыр. 17. Джаны чыкъсын о инсаннынъ, о не къадар шукюрсиздир! 18. Алла оны неден асыл этти Ози?! 19. Оны бир нутфеден яратып, дереджелерден кечирсрек онъа шекиль берди; 20. Сонъ онъа (аванынъ къаршыны терк этюв) ёлыны къолайлаштырды. 21. Сонъ онъа оллом берир ве къабирге къояр. 22. Сонъра Ози истеген вакъытта оны гъайрыдан тирильтир. 23. Ёкъ, о (къафир кимсе) Алланынъ онъа бузургъан бир шейини ерине кетирмеди. 24. Энди инсан озининъ ашайджагъына (ибрет козинеп) бир бакъсын да! 25. Догърусы, Биз сув-ягъмурны бол-бол къуйдырдыкъ. 26. Сонъра ер юзини чатлакъларнен чатлаттыкъ. 27-32. Онынъ устинде данели экинлери, юзюмлер ве себзелери, зейтюн ве хурма тереклерини, гуръ терекли мейваларны ве чайырларны озинъиз ичюн ве малларынъыз ичюн кечинюв олсын, деп осьтирдик. 33. Къулакъларны тындыраджакъ гурюльти, Къыямет къопып кельген вакъытта; 34-36. О Кунъде киши озь агъа-къардашларындан, анасындан ве бабасындан, къадынындан, огъуларындан къачар! 37. Чюнки о Кунъде эр кимнинъ озине етер дерди олып. 38-39. О Кунъде (муъминлерининъ) юзьлери айдын, кульмекте ве севинмектедилер. 40-41. Ве о Кунъде (ишкярджыларнынъ) юзьлери тоз-пас олып, оларны къаранлыкъ къаплагъан олып! 42. Иште булар баштакълыкъ япкъан ишкярджыларнынъ озидир!

Теквир суреси

81

Меккеде назиль олгъан бу суре 29 асттеп ибарет олып, о Къыямет олгъан куни бутюн каянатта юзь береджек деишетли инкыляп — деиъишмелернинъ тасвиринен башланып, мында ана шу Куни эр бир джан озь аятында пасыл амеллер япып кечкенини билип икърар оладжагъы акъкъында хабер бериле.¹

Сонъра Алла-таала Ози яраткъан бир сыра мевджудат адына ант иле Къуръан-ы Керим Джебраиль мелек кетирген Иляһий Сёз экенини ве шу Калимулланынъ ич бир аетини къалдырмадан инсанларгъа еткизип берсаткъан Мухаммед алейһи-с-селямнынъ меджнун-дели олмагъаныны къайд эте.

Суре девамында инсанларгъа хытап этилип, олардан къол-

ларында һакъ ёлыны косътерип тургъан бойле буюк Китап мевджут ола туруп, озьлери ичюн даа насыллыр ёл кьыдыргъан-лары сорала.

Суре Къыямет куні бутюн Ер юзини ярыкълатып ве кьыздырып тургъан Кунеш де къапалып, нурсызланып къаладжакъгы хусусында аетнен башлангъаны ичюн «Теквир» яни «Оралув» деп адландырылгъан.

Бисмилляһи'р-Раһмаһи'р-Раһим

1. Кунеш оралып (къапалып) нурсызлангъан вакъытта; 2. Йылдызлар тюшип сёнген вакъытта; 3. Дагълар да (озь ерлеринден) сылджыгъан вакъытта; 4. (Къарнындаки баласы) он айлыкъ олгъан (яни балалайджакъ вакъты якъыплагъан) буваз девелер бакъылмай, башлары бош къойып йиберильген² вакъытта; 5. Кийик айванлар бир ерге топлангъан вакъытта; 6. Денъизлер (кошорип) къайнатылгъан вакъытта; 7. Джанлар (гъайрыдан) бедсилернен бирлештирилген вакъытта; 8-9. Тирилей комюльген кьыз баладан насыл гунаһ себебинден ольдирилген соралгъан вакъытта; 10. Амель дефтерлери ачылгъан вакъытта; 11. Кок еринден сюйрелип алынгъан вакъытта; 12. Дженненем (ни-къарджылар ичюн) алевленип якъылгъан вакъытта; 13. Дженнет (Алладан къоркъкъанларгъа) якъынлаштырылгъан вакъытта; 14. (Мына шу Куньде) ипсан огълу (эвельден) не азырлап кельгенини (яни бутюн ипкъан яхшы-яман амеллерини) билир!

И з а а т. Мезкур аетлерде Къыямет куні юзь береджек он эки адисе акъкъында хабер берильди. Демек, о Куні оладжакъ деһшетнинъ зияделигинден кунешнинъ нуры сёнип, йылдызлар эр тарафкъа сачылып кетеджек ве дагълар да ерлеринден сылджып, тыпкъы булутлар киби кокте ялдап юреджеклер. Сахра залиси гъает айбетлеп асрагъан ве оларнынъ байлыгъыны тешикий эткен — балалав вакъты якъынлашып къалгъан буваз девелер де саиплерининъ акъылындан чыкъып, эр ким тек озь-озинен мешгъуль олып къаладжакъ; адамлар озьлерининъ энъ къыйметли шейлерини де унутаджакълар. Даима бир-бирлерини ашагъан кийик айванлар да насыл этип бир ерге топлангъанларынъ бильмей къалалар. Денъизлер исе гуя сувлары къурып, санки тибинден атеш якъылгъан къазангъа чеврилелер (бинъ-бинъ йылыкъ денъизлернинъ бугунгге келип къурып башлагъанлары шу Кунинъ якъынлашып къалгъанынынъ алямети дегильми экен? Инсанлар ольгенде чыкъып кеткен джанлары гъайрыдан озь беденлерине киреджек, айны заманда шу Куні тирилей комюльген мазлум кьызларнынъ да къадрине етиледжек (бу акъта «Нахъ» суресининъ 59-дъжы аетинде тафсилатлы изаат берильген) ве инсан ольген вакъытта къапалгъан амель дефтери янаныдан ачылып, эсап-китап япыладжакъ. О Куньде Ернинъ таваны олгъан кок де ачылып йибериле ве, нисает, къафирлерге алевленип янгъан дженненем, муъминлерге исе дженнет якъынлаштырыладжакъ — мына шу вакъиа-адиселер юзь береджек Къыямет куні эр бир джаннынъ дюнья аятында япкъан яхшы

амеллери онъ тарафына, яман амеллери сол тарафына кетирилип кыйыладжакъ ве ич ким озъ амелинден ред этип оламайджакъ! Демек, шу Куннинъ кыйынав-азабындан къуртулмакъ истеген эр бир инсан бугунини Ислямий итикъад ве эйи амеллер иле кечирмеси ваджилтир!

15-18. Куньдюзлери (козьден) гъайып олып, геджелери тез отип яшырынган (йылдыз)ларгъа,³ къарармагъа башлагъан геджеге ве агъармагъа башлагъан таньгъа ант олсын ки; 19-21. Бу Къуръан, шубһессиз, Аршнынъ саиби къатында дегерли, кучъли, о ерде (яни кокте мелеклер тарафындан) сёзи динъленген ге инсанчлы бир эльчининъ (яни Джебраилъ мелекнинъ Алла-таала тарафындан) кетирген Сёзидир. 22. Сизишъ аркъадашынымъз (Мухаммед алейһи-с-селям) асла дели-диване дегильдир. 23. Ант олсын ки, о Джебраилъни ап-ачыкъ уфукъта корьгендир⁴. 24. Пейгъамбер козьге корюльмеген шейлер акъкъында сёйлсевде ич саранлыкъ этмез. (Яни о Алла-таала тарафындан озине кельген вахийлерни ич бозмадан, толусынен сизлерге еткизир). 25. Ве бу Къуръан къувулган мельун шайтаннынъ сёзи дегильдир. 26. Эй инсанлар! Сиз (мына шу Къуръан-ы Керим корьсеткен) хакъ ёлны инкъар этип) къайда бармакътасыз?! 27-28. Къуръан, анджакъ алемлер ичюн — ичинъизде догъру ёлда олмакъ истегенлер ичюн бир огюттир. 29. Лякин сиз буны (яни догъру ёлда булунмакъны) ялынъыз бутюн алемлернинъ Рабби олган Алла истеген такъ-дирде истей билесинъиз.

Инфитар суреси

82

Меккеде назиль олган бу суре 19 аеттен ибарет олып, мында да Къыямет кувининъ деишетли манзаралары косътерилип, инсангъа хыгъап этилип, оны ёкътан бар эткен ве онгъа шойле гузель къыяфет берген Раббиге ибадет этювден оны — инсанны не четлеткени сорала.

Сонъра джеза Куни хакъ яни керчек экени айтылып, эр бир кишининъ япкъан амелини язып турган улу мелеклер ич бир ишни къалдырмадан, амель дефтери саифелерине язып баргъанлары бир даа хатырлатылып кечиле. Суренинъ сонъында джеза Куни насыл вакъытта, къачан оладжагъыны ялынъыз Алладан башкъа кимсе бильмегени ве о Куньде бутюн укъом ялынъыз Алла-тааланынъ къудретли къолында олганы акъ-къында хабер бериле.

Суре Къыямет куни кок ярылып-ачылып къаладжагъы хусу-

сында эстен баытатканы ичон о «Инфитар» яни «Ярылу» деп ад тандырылган.

Бисмилляһи'р-Раһмаһи'р-Раһим

1. Кок ярылган вакытта; 2. Йылдызлар дагылып-сачылган вакытта; 3. Денъизлер кыйнашкан вакытта; 4. Кыбирлернин ичи тышкы чыккан (ши олгарини, ичиндеки мевталарга джан берилип, ер юзине шактарылган) вакытта; 5. (Иште шу Кун) инсан огълу (дунья айтинда) не якканыны не не ялмаганыны билди! 6. Эй инсан огълу! Сени яратып, сонъра шекиль берген, бичиминъни тюзгюн эткен, истеген шеклинде сени теркип эткен, чокъ джумерт олган Раббинъге шибетен сени (Окъа ибадет этмесең де ола береди, деп) алдаткан неди?

И з а а т. Бу аетлерде Алла-таалы инсанга озиниң ким тарафындан яратылып, бойле устюн акылга, тюзгюн эндемга ве гузель корюнишке саип олганыны кыйд этмекте ве ондан озини бутюн башкы махлюклардан айырды этип яраткан улу Раббинге не ичон къуллык, ибадет этмегенини сорап тенбис бермекте. Акъикатен, инсан ауджудындаки анги бир азага ибрет козинен бакъма, ондаки мукеммеликни корип, Яратканның къудретине, билъги ве икметине къуллык этмегеге ёл къалмай. «Ким озини таныса, о Раббини-таныр» деген хадис-и шериф де бу фикирни тасдыкъламакта.

Энди ашагындаки аетлерде динсиз кимселернин Алла-таалынын эмирине бойсунмаганыларынын себеби неде экени айныла.

9. Ёкъ! Сиз Кыямет кунини ялан дейсинъиз! 10-11. Албуки, шубхесиз, сизини устинъизде язып турган дегерли яызджылар (мелеклер) бардыр. 12. Олар яккан (эр бир) ишинъизни билдирлер. 13. Яхшылар (муъминлер), шубхесиз, шимет (джешет) ичиндедилер. 14. Алланын эмиринден чыкканылар джешенемлидилер. 15. Олар джеза Кунни о ерге кирерлер. 16. Ве о сурден бир даа айрылмазлар. 17. Эй инсан! Джеза Кунинини не олганыны сен кыйдан билдирсинъ?! 18. Эбет, джеза Кунинини не олганыны сен кыйдан биледжексинъ?! 19. О Кунь кимсе кимсеге ич бир файда берип оламайджакъ Кундыр. О Кунни укум ялынъыз Алланындыр!

Мутаффифин суреси

83

Меккеде назиль олгъан бу суре 36 аеттен ибарет олып, о эвеля ахрет эсап-китабындан къоркъмагъанлары ичюн биревнинъ акъкъыны ашамакътан, биревнинъ акъкъына кирмектен чекинмеген кимселер Алла-тааланынъ гъазабына огъратыладжакълары акъкъында хабар берген аетлернен башлана. Бу суреде аятларыны куфюрликнен кечирген имансызларнынъ тападжакъ деъшметли акъибети — джеһеннем акъкъында тенбиелеген аетлер де, бу дёрт кунълик дюньядан һакъ ёлыны къавий тутып отъкен иман саиплери ичюн азырлагъан эбедий сеадег — дженнет ниметлери аныгългъан аетлер де мевджуттир.

Суренинъ ады олгъан «Мутаффифин» келимеси «Ольчо ве чекиде биревнинъ акъкъына киргенлер» деген мананы анылата.

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим

1-3. Инсанлардан, озьлери бир шейни ольчеп алгъанда там догъру алгъан, амма оларгъа бир шейни ольчеп-чекип бергенде эскик туткъан кимселернинъ вай алына! 4-5. Олар озьлерининъ улу бир Кунъде бутюн адамлар аламлер Раббининъ узурунда тик туруп (эсап-китап бермек ичюн) гъайрыдан тириледжеклерини ойламайлармы?! 7. Ёкъ, Алланынъ эмиринден тышкъа чыкъкъанларнынъ (биревлерининъ акъкъына кирмектен чекинмегенлерининъ) амель дефтерлери, эльбетте, Сидджинде олып. 8. Эй Муһаммед! Сидджинининъ не олгъаныны сен къаерден билирсинъ? 9. О язылмыш бир китаптыр.

Из а а т. Сиджджин - улемаларнынъ анылаткъанына коре, еди къат Ер астында тургъан, инс-у джинден олгъан къафирлернинъ амель дефтерлери топланып къойылгъан бир китаптыр.

10. (Къыямет кунни) ялан дегенлернинъ о Кунни вай алына! 11. Олар Къыямет куннини ялан деген кимселердир! 12. Оны ялынъыз гунаһкъа батып, адден ашкъанлар ялан дер! 13. Онъа Бизим аетлеримиз окъулгъан вакъытта, о: «Эвелькилернинъ масаллары», дер. 14. Ёкъ, оларнынъ къазангъанлары (япкъап яманлыкълары) къальплерини нислендирип кёр эткендир.

Из а а т: Яни оларнынъ юреклерини озьлерининъ даимий ишлери олгъан гунаһ ве джинает тоты басып къалгъаны ичюн олар Иляһий Керчекни масалдан айырып оламазлар.

15. Ич шубһе ёкъ ки, олар шу (Къыямет) кунни Раббшлеринден ёкъсуи къаладжакълардыр. 16. Сонъра олар, шубһесиз, джеһен-

немге киреджеклердир. 17. Сонъ (оларгъа): «Ялан деп юрьген шейингиз иште будыр», дениледжектир. 18. Амма яхшыларынгъ амель дефтерлери Илшюндедир (юксек къатлардадыр). 19. Эй Мухаммед! о Илшюннингъ не олгъаныны сен къардсн билирсинъ? 20. О язылы бир китаптыр ки; 21. Онъа Алланынъ якъын мелеклери шаат олырлар.

Изаат. Илшюн — пейгъамбер алейхи-с-селямдан ривает этильген хадис-и шерифте айтылгъанына коре, едннджи кокте, Алла-тааланынъ ари-ы алясы астындаки бир мекян олып, ин-у джунден олгъан муъминлернингъ амель дефтерлери топлангъан китап ана шу мекянда сакъланмакътадыр.

22-23. Яхшылар (муъминлер) шубъесиз, Нимет ичиндедирлер ве тахталар узеринде этрафны сейир этерлер. 24. Сен оларынгъ юзлеринде ниметлернингъ джилъвеси кирип танырсынъ. 25-26. Сонъундан мис къокъусы сачкъан, агъзы муурли бир савуттан ичерлер. Ынтылгъан кишилер иште бунъа (мына бойле эбедий ниметке етюв ёлына) ынтылырлар. 27-28. О ичимликнингъ маясы дегерлилернингъ ичкен юдже чокъракъ олгъан Таснимдендир. 29. Гунаблылар, шубъесиз, инангъанларынгъ устинден кулер эдилер. 30. Яяларындан (муъминлер) кечкенде бир-бирлерине козь къымып ишмар этер эдилер. 31. Эвлерине къайткъанда, бойле ялкъанларыны айтып, кулошип кейфленир эдилер. 32. Инангъанларны корьген вакъытта: «Булар, шубъесиз, ёлдан азгъан кимселердир», дер эдилер. 33. Албу исе озьлерин инангъанларнынъ устине козетиджи оларакъ йнберильмегендирлер. 34-35. Энди исе шу (Къыямет) Кунинде инангъанлар (дженнеттеки) тахтларда отурып, инкярджыларынгъ (насыл азаплашгъанларына) бакъып, оларынгъ устинден кулерлер. 36. Инкярджылар озьлерининъ къылмышларынынъ джезасыны алдылармы? (Эльбетте, алдылар).

Иншикъакъ суреси

84

Меккеде назиль олгъан бу суре 25 аеттен ибарет олып, мында эвеля Къымст кунн Кок ярылып, Ер юзи исе джайылып тер-тегиз олып къалгъаны бесн этиле. Шунынъ ичюн де бу суре «Иншикъакъ» яни «Ярылув» деп адландырылгъан.

Бу суреле ишсан заты дюньягъа кельген вакъыттан башлап ози билъсе билъмесе де, истесе-истемесе де, Раббин тарафкъа яни дюньянен ахрет арасындаки олюм деген кошор вастасынен Раббининъ адалетли эсап-китабына догъру ынтылып баралджыгъы къайд этиле. Сонъра шу джеза Кунн насыл кишилерининъ

эсап-китабы снгиль оладжагы ве насыл кишилер эбедий азапкъа огъратыладжагы акъктында хабер бериле.

Сурсиниъ сонъында Алла-тааля ант иле бутюн инсанлар ольгенден сонъ озълерине ваде этильген дешшетли феляхетке адым-адым йылышкъанларыны косътерип, сонъ иман кетирмеген кимселерниъ вазистлерине языкълар бильдириле ве оларгъа къатты азап хабери бериле, муъминлерге исе битмез эджир мукъафат мудждеси бериле.

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим

1-2. Кок ярылгъан ве Раббинс (оныъ ярылув акъкъында эмирие) къулакъ салып, (шу эмирге) боюн эгген вакъытта; 3-5. Ер джайылып (теп-тегиз олып) озъ ичиндеки (джесетлерин устыке) чыкъарып ташлап, бошангъан ве Раббинс (Оныъ джайылып, тер-тегиз олув хусусында эмирие) къулакъ салып (шу эмирге) боюн эгген вакъытта (иште шу Кыямет куни эр бир инсан озиниъ япып кечкен амеллериниъ къаршылыгыны кореджектер).

6. Эй инсан огълу! Сен Раббинъе къавушкъангъа къадар чалышып-чапкъаларсынъ, (бу дюньядап отъкен) сонъра Оуъа къавушаджакъсынъ. 7-9. Амелъ дефтери сагъ тарафтан берильген кимсе къолайлыкънен япылгъан эсап эсасында озиниъ (джешнеттеки) аилеси янына севиичли алда къайтып бараджакъ. 10-12. Амма амелъ дефтери аркъасындан берильген кимсе олюмни чагъыраджакъ ве чылгъын алевли джебеннемге киреджек! 13. Чюнки о дюнья аятында озъ куфрлиги иле зевкъ ичинде эди. 14. Эльбетте, о бир вакъытта гъайрыдан тирилит (Раббиниъ узурьна) къайтып келирим, деп ойланмаз эди. 15. Билингиз ки, Рабби оны, шубхесиз корип турмакъта эди. 16. Акъшамнынъ аладжа къаранлыгына ант олсын; 17. Геджеге ве геджениъ ичинде олгъан шейлерге ант олсын; 18. Толгъун олгъан Айгъа ант олсын ки; 19. Эй инсанлар! Шубхесиз, сиз бир турмуштан дигерине (яни бир алдан экинди бир алгъа) кечиреледжексыз.

Из а а т. Бу аетлерде Алла-таалянынъ иляһий къалемен эр бир инсаннынъ аят-мематындаки бир алдан экинджи бир алгъа кечюви акъкъында мисильсиз манзара чызылып берильди. Акъкъатен, тыпкъы уфукъны къан агълатып, кунъ багып, сонъра этрафны гедже къаранлыгыны басып, сонъ кокте балкъып чыкъкъан толгъун Ай геджени мисильсиз кунъдюзге айландырып, ерге ине тююссе корюльгендай лрыкъ этип йибергени киби, эр бир инсан да озъ аятынынъ чырагъы олып тургъан якъынларыны агълатып, олюм деген босагъадан атлай. Энди о ягъы бутюнлей башкъа ал. Лякин бу асла сонъки ал дегиль де, кишиниъ башына келеджек аллар зынджырынынъ тек бир алкъасыдыр. Невбеттеки ал — Кыямет куни юзь береджек. О Кунде тыпкъы толгъун Ай гедже къаранлыгында яшырынып яткъан эр шейни ашкъар эткендай, эр бир инсаннынъ къаранлыкъ отъмиши башындан сонъынадже, инеден йипинедже айдынлатылып эсап-китап япыладжакъ ве невбет илеридеки аларгъа келеджек. Олар энди я эбедий сеадет я да эбедий азаптыр! Иште оyle...

20. Оларгъа не ола да, инанмайлар?! 21. Оларгъа Къуръан окъулгъан вахъытта не ичюн (опъа ишанып, Яраткъангъа) седжде этмейлер?!
И з а т. Бу ает неветтеки седжде аети олып, о окъулгъанда окъулгъангъа да, динълегенге де бир кере Аллагъа седжде этмек ваджиттир.

21. Ёкъ, олар (Къуръангъа да, Къыямет куни гъайрыдан тирювни де) ялан дерлер! 23. Алла исе оларнынъ ичлеринде яшургъан шейлерини (яни оларнынъ куфрликлерини, имансызлыкъларынъ) пек яхшы биллир. 24. Эй Мухаммед! Сен оларны джан якъыджы азапнен муджделе! 25. Ялынъыз инангъан ве ярарлы амеллер япкъанларгъа, оларгъа эсапсыз эджир-мукафат бардыр.

Бурудж суреси

85

Бу суре Меккеде назиль олгъан ве 22 аеттен ибареттир. О башындан сонъынадже иман-итикъад мевзусыны акс эткен суре олып, башта узакъ кечмиште муъминлерни факъат Алла-таалыгъа иман кетиргенлери ичюн азаплап ольдирген бир топ залым кимселериниң фелякетке огъратылгъанлары акъкъында хабер бериле ве бутюн вахъытларда, къачан олмасын, иман саиплерини фитнеге салып, оларгъа зулум эткен кимселер джеһеннем азабына огъратыладжакълары къайд этиле.

Яраткъаннынъ къудрети не къадар буюк экенине делиль олгъан аетлерден сонъ суренинъ сонъында Куръан-ы Керим ич бир вахъыт бир арфи биле денъишмеген, бозулмагъан Китап экени айтыла. Суренинъ ады, «Бурудж» олып, «Коктеки топ-топ йылдызлар» деген мананы анылата.

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим

1. Топ-топ йылдызлар саибни олгъан Кокке ант олсын; 2. Ишандырылгъан Къыямет кушине ант олсын; 3. Къыямет куни шаатлыкъ эткенге ве шаатлыкъ этильгенлерге ант олсын ки, ишанлар ольгенден сонъ тирильтиледжеклердир.

4-5. Озылери азырлагъан эндеклерни туташ атешнен толдыргъан, шу эндек саиплерининъ джаны чыкъсын! 6. Олар анда эндекнинъ чевресине чыкъып отургъан. 7. Ве муъминлерге япкъан ишлерине озылери шаат олгъан эдилер.

И з а т. Бу аетлерде къадимий заманда отъкен бир залым падиша ве онынъ адамларынынъ муъминлерни Алла-таалыгъа ол-

гъан иман-итикъадларындан къайтарув ичюн къуллангъан мудһиш чарелери ве акъибет-нетиджеде озьлери къазгъан чукъургъа озьлери тюшип эляк олгъанлары акъкъында хабер бериле.

О вакъытта олар муъминлерни ташлап якъмакъ ичюн узун ве терен бир чукъур-эндек къазып, эр бир муъминни шу чукъурнынъ джазгъасына кетирип эгер имандан къайтмаса, мына шу чукъурда алевленип янгъан атешке ташланаджазгъы айтылгъанда, муъминлерден ич бириси имансыз яшавны иман иле шейт олмакътан артыкъ корьмеген. Лякин олар шу чукъургъа атылгъан вакъытта асыл алев беденлерине тиймеден Алла-таала оларнынъ джанларыны Озь алий узурна чекип алгъан, муъминлернинъ джеседлерини куйдирмеге ар эткен исе юкъарыгъа котерилип, чукъурнынъ кенарында темаша бакъып отургъан къяфирлерни куйдирип эляк эткен. Бу икяеден мана шу ки, эбедий сеадетке еткизиджи Иман елы енгий ел дегиль ве бутюн заманларда амансыз къурум ве бузукъ джемиетлерде иман энхилининъ башына мына бойле агъыр сынавлар тюшмеси мумкюн.

8-9. Олар инангъанлардан факъат къудрет саиби ве макътавгъа ляйыкъ олгъан Аллагъа — Коклернинъ ве Ерининъ укюмранлыгъы Озюнинъки олгъан Танърыгъа инангъанлары ичюн очь алдылар. Алла эр шейге шаатгыр! 10. Амма шангъан эркек ве къадынларны кыйнап, оларны динден чыкъармагъа тырышкъанлар, эгер теубе этмеселер, оларгъа джеһеннем азабы бардыр. Якъыджы азап да оларгъадыр. 11. Шубһесиз, ярарлы ишлер якъанларгъа, оларгъа ичинден ирмакълар акъкъан джеһеннетлер бардыр. Мына бу буюк къуртулыштыр! 12. Догърусы, Раббининъ (къяфирлерни азапнен) якъаламасы амансыздыр! 13. Эввеля яратып, сонъра буны текрар якъан Одыр. 14-15. Юдже Аршынъ саиби, зияде севген ве багъышлагъан Одыр. 16. Истеген эр шейини мытлакъа амельге кечириджидир. 17-18. Эй Муһаммед! Фыравун ве Семуд ордуларынынъ хабири санъа кельмедими?

Изаат. Яни олар инкъарджы олгъанлары себебинден фелъаетке огъратылдылар да! Иште ойле, Къуръангъа ве Муһаммед алейһи-с-селямгъа иман кетирмегенлер де тыпкъы олардай эляк олырлар.

19. Екъ, инкъар эткенлер (Къуръанынъ ялан деп) эп аякъ тиреп туралар! 20. Албуки, Алла оларны артларындан сарып алыджыдыр. 21-22. Эй Муһаммед! Догърусы, санъа вахий этильген бу Китап, Левһ-и Маһфузда булунгъан шанлы Китаптыр! (Яни Къуръанынъ Алла тахтында сакъланылгъан асыл нусхасыдыр).

Тарикъ суреси

86

Бу суре де Мекке сурелеринден олып, 17 аеттир. Мында эр бир инсаннынъ япкъан амеллери махсус мелеклер тарафындан язылып барылганы; Къыямет куни джемий джанлы мевджудат гъайрыдан тирилдегеи керчек экени; Къуръан-ы Керимнишъ бакъ иле яланнъ айырыджы Сёз олганы ве Алла-таала буюргъан динге къаршы тюрю ийлекярлыкълар япув ёлына тюшкен кимселер бираз муддеттен сонъ япкъанларына коре джеза аладжакълары пешин олганы акъкъында мевзулар этрафында сёз юрьсетиле.

Суренинъ ады олгъан «Тарикъ» келимеси «Геджеки ёлджы» (йылдыз), манасыны бере.

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим

1. Коккс ве геджеки ёлджыгъа ант олсын. 2. Эй Мухаммед! Геджеки ёлджынынъ не олганыны сен къаерден билирсинъ? 3. О, озъ ышыгъынен къаранлыкъны тешип отъкен йылдыздыр. 4. Эр бир джаннынъ устияде бир козетиджи (мелек) бардыр. 5. Ойле экен, инсан озининъ неден яратылганына бир бакъсы! 6-7. О, эркекнинъ белинден ве къадыннынъ кокюс къафеси ортасындан атылып чыкъкъан бир сувдан яратылгандыр. 8-9. Шубһесиз, Алла гизли олгъан шейлер ортагъа чыкъаджакъ (Къыямет) кунинде инсанны текрар тирильтмеге къадирдир. 10. О Кунни инсан ичюн (Алланынъ азабыны къайтара биледжек) бир кучъ де, бир ярымджы да олмаз.

И з а а т. Демек, эр бир инсан озини бир тамчы сувдан ярмагъа къадир олгъан Алла оны Къыямет кунни гъайрыдан тирильтмеге де къадир экенини ойлап, кучъ-къувети бар экенде иман-итикад ве яхиы амель иле шу Кунъге азырлыкъ коръсин. Мезкур аетлерде Къыямет акъкъында хабер берилир экен, энди шу хаберни кетирген Къуръан-ы Керим насыл китап экени белн этиле.

11-12. Къайта-къайта ягъгъан ягъмурунынъ саибни олгъан Кокке эм де (шу ягъмуруннъ кучинен) ярылып чыкъкъан от-олениншъ саибни олгъан Ерге ант олсын ки; 13. Бу Къуръан акъкъатен (керчекни яландан) айырды этиджи бир Сёздир. 14. О, эгледже ичюн дегильдир. 15. Олар (ишкарджылар Мухаммед алейһи-с-селямгъа къаршы тюрю) ийлекярлыкълар къуралар. 16. Мен де бир ийле къурмакътам (яни оларнынъ ийлекярлыкъларына лаяикълы джеза беририм). 17. Эй Мухаммед! Сен ишкард-

жыларгъа вакъыт-муһлет бер, оларгъа джепапны (каршылык-ны) бираз сонъына къалдыр! (Яни барсын олар бугуь дии-имангъа къаришы эллериндеп кельгенини япсылар, ярыя Къыямет олгъанда, эбет, яптыкларына коре джезаларыны алырлар!.)

Аъля суреси

87

Меккеде энген бу суре 19 аеттен ибарет олып, онынъ башында эр шейден аля ве юксек олгъан Алла-таалянынъ адыны пак тутмагъа эмир этиле. Суренинъ «Аля» яни «Энъ аллий зат» деп адландырылгъаны да шунынъ ичюндир.

Сонъра Танъры-таала Озь пейгъамберине эндирген аетлерини онынъ юрегине ич бир вакъыт силинмез этип муурлеп къойылгъаны акъкъында айтыла.

Бу суреде наснат-огютни факъат Яраткъандан коркъкъан кишилер къабул этип файдалана билъгенлер, амма джебенемли оладжакъ бахытсызлар исе оны дингълемектен къачыпгъапары беян этиле.

Суренинъ сонъында озиши пак тутып, Раббини анъып намаз-ибадетини къалдырмагъан эр бир киши къуртулуш тападжагъы акъкъында хабар бериле ве бу сёзлер энъ эвеля откъен Ибраһим ве Муса пейгъамберлерге эндирилъген саифелерде де бар олгъаны къайд этиле.

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим

1. Эй инсан! Энъ аллий Раббинънынъ адыны (даима) тесбиъ эт (макъта)! 2. О, (эр шейни) яратып шекиль бергендир. 3. О, эр шейни ольчюнен япып догъру ёлгъа къойгъандыр. 4-5. О, от-олешни чыкъарып, сонъра оларны сарартып чёр-чёпке чевиргендир. 6-7. Эй Муһаммед! Биз санъа (Джебраиль мелек) вастасынен Къуръанны окъуталжакъмыз (огретеджекмиз). Сен Алланынъ Ози (унуткъаныны) истеген аетлерден башкъа (ич бир аетни) унутмайджакъсынгъ. 7. Догърусы, О ашкъяр олгъанны да, яшырын шейлерни де билип турар. 8. Биз къолай олгъан (динни) япмакъны санъа къолайлаштырырмыз.

Изаат. Акъкъатен, ислям шерияты динлернинъ ичинде энъ къолай ве енгийлдир. Онынъ буюргъан бутюн талапларыны эр бир киши ич къыйнамай эда эте биле. Эбет, ялынъыз Аллагъа ве Онынъ йиберген Къуръанына сыдыкъ къальптен инангъан такъдирде.

9. Эгер файдалы оладжакъ олса, инсанларгъа огют бер (яни

огютиш кяр этмейджек кимселерге сёзипни исраф этме). 10. Алладан коркъгъан киши огют аладжакътыр. 11-12. Буюк атешке (джехеннемге) киреджек бахытсыз кимсе исе озини (шу огюттен) четте тутар. 13. Сонъра о ерде о не оледжектир, не де тири оладжакътыр. 14-15. Эльбетте, (Куфрликтен) арынгъан, Раббининъ адыны анъып намаз кыылгъан (эр бир киши) ссадетке иришеджектир. 16. Амма сизлер (эй кяфирлер) дюнья аягыны устюн корьмектесинъиз! 17. Албуки, ахрет даа яхшы ве даа бакъийдир. 18-19. Догърусы, бу укомлер (пейгъамберлерге пазиль олгъан) ильки саифелерде — Ибраһим ве Мусанынъ саифелеринде де бардыр.

КЪОШМА АНЪЛАТУВЛАР

77-нджи суре

1. 1 Мекке деврининъ биринджи ярысында яни энъ эрте окъулгъан сурелерден бири.

2. «Учъ болোকли кольге» — анълатылгъанына коре, джехеннемден чыкъгъан якъыджы тютюн-думан котерилип, учъ булуткъа болонип, гунаһкярларны учъ тарафтан сарып алыр экен.

78-нджи суре

1. Бу суре 77-нджи суреден сонъ энгендир.

2. 40-нджи ает адети узре дженазе вакъытында ве дуаларда окъула.

79-нджи суре

1. Бу суре 77-нджи ве 78-джи сурелерден эвель энгендир.

80-джи суре

1. Бу суре пейгъамбер алейһи-с-селяминънъ ваазлар окъуп башлагъанынынъ экинджи йылында энгендир.

81-джи суре.

1. 1 Мекке деврининъ орталарында яни энъ эрте окъулгъан сурелердендир.

2. Он айлыкъ буваз олгъан девени бакъмайып, башыны бош къойып йибермек — арапларда бу ич ёл берильмеси мумкюн олмагъан бир адиседир.

3. Мында, тафсирлерге коре, базада бир кери дёнген беш сайяр: Зухал — (Сатурн), Муштары (Юпитер), Миррих (Марс), Зухра (Венера), Утарид (Меркурий) козьде тугула.

4. Тафсирлерге коре, Мухаммед алейһи-с-селям ап-ачыкъ уфукъта, онъа Алланынъ вахийини еткизип берген Джебраилъ мелекни озъ козьлеринен корьген. (Бу вакъна 52-джи суредде де къайд этильген эди).

82-джи суре

1. 81-джи суренен айны бир вакъытта окъулгъандыр. Мында да маһшер кунининъ манзарасы акс этиле.

83-джи суре

1. Бу суре 1 Мекке деврининъ экинджи ярысында, 75-джи суреден сонъ окъулгъандыр.

84-джи суре

1. 82-джи суреден сонъ окъулгъандыр. Ахырзаман манзарасыны косътерген сурелердендир.

85-джи суре

1. 1 Мекке деврининъ орталарында окъулгъан олып, ант-емин сурелериндендир. «Бурудж» сёзининъ арапча эки манасы бар — къулле ве йылдыз топары. Мында, шубһесиз, сёз топ-топ йылдызлар акъкында кете.

2. Левһ-и Маһфуз — арапчада Къуръаннынъ Алла тахтында сакъланылгъан асыл нусхасы демектир.

86-джи суре

1. Бу да 85-джи суренен бир вакъытта окъулгъан ант-емин сурелериндендир.

87-джи суре

1. 86-джи суреден сонъ окъулгъандыр.

2. «Биз санъа Къуръанны окъуйджакъмыз» — бу ерде ог-ретеджекмиз манасында.

(Девамы бар).

ДЖЕВИЗ ТЕРЕГИ

Мен дюньягъа кельгенде,
Къапы огюнде,
Сен, энди, еллерден эп шувулдар эдинъ.
Сенинъ талданъда дёрт аякълап юргенде,
Сен манъа татлы-ягълы джевишлер бердинъ.

Деделер талданъда ял алгъан, эвельден.
Мен де салландым далынъда салынджакъта.
Сонъ, бир кунъ, къувулдыкъ тувгъан эвлерден.
Чекиштик сюръгюнде-сыджакъта, сувукъта...

Чокъ йыллар кечти,къайтам мен къарт алымда.
Оксюзим!
Анасыз, бабасыз,

тувгъансыз...

Доланам, кене де талданъда,
бир озюм...

Доланам. Бинъ тюрлю фикирлер акълымда.

Доланам...

Сезскли къартанай

эп сорай:

— Не джойдынъ, дуям мен, нелердир арайсынъ?

— Сен анъламазсынъ мени, джариз къартанай,

Сен бу ерге кельген ябаний торгъайсынъ.

Арайым. Бурада гурь яшлыгъым къалды.

Бурада-бабалар, деделер кольгеси...

Бурада-ырызым-намусым тапталды.

Тапталды анамнынъ козьяшы-инджиси...

Ёкъ, сен анъламазсынъ мени, сыфатынъ айта.

Сенинъ фикиринъ-джанынъ-иманынъ башкъа.

Санъа эписи бир-кимницъ мезары таптала.

Лякин биль, эвнинъ саиби омюрлик къайта.

Санъа ер ёкъ мында, мезаргъа-башташкъа.

Мен бу талдада яшлыгъымны къалдырдым.

Къыдырам мен, коресинъми, тапалмайым.

Бельким де, мен энди, акъылымы алдырдым,
Ах мен босагъадан адым аталмайым...

Мен кимсени къаргъамайым бу алымда-
Мени анълар, меним чектигим чеккен!
Къадалып турма, явур, меним алдымда!
Бу къуюдан меним неслим сув ичкен...

Чекиль, къуюмдан бир ютум сув ичейим
Яндым! Арареттен патлады дудакълар.
Чекиль кенаргъа, босагъамдан кечейим-
Сенинъ дегиль, меним, меним бу дуракълар!

Албат, 1991, майыс 15.

КЪУЗГЪУНЛАР

Кок гудюрдей, яшын чакъа Кърымда.
Сюрю-сюрю доланалар къузгъунлар.
Дава

къызгъын:

— Гъаркъ! Гъаркъ! — ява
авада.

Дерсинъ, лешни пайлашалар,
агъалар.

Сары къузгъун ачувлана-
багъыра:

— Бу да меним,
эр шей меним,

Кърымда!
Багъыргъансай, патлакъ козьлер агъара.
Къайта-къайта къопара о яйгъара.

Къара къузгъун, оракъдайын чёкючин
эп ойната, яра коклер пердесин.
Бильмем асыл недир онынъ окюнчи...
Ачувлана фырландыра кевдесин.

Уфакъ-тюфек къушчыкълар да кенарда
сырдашалар, чивильдейлер, яваштан...
Олар да пай къыдыралар Кърымдан.
Леззет алгъан эм олар да, яшавдан.

Кимнинъ малы пай ола шу, Кърымда?!

Ёкмы мында ернинъ-кокнинъ Саиби?
Къайдан пейда
олгъан асыл къузгъунлар?
Ничюн мында
къан къусалар
хынзырлар?

Дерсинъ, къалгъан падишалыкъ оларгъа.
Дерсинъ, олар кокте-ерде аллалар.
Я, олар да, сатылгъанлар долларгъа?!
Шимди исе, пайларыны алалар...

Бойле кетсе, бир кунъ ола, кок патлар.
Ер ярылыр, афат къопар-таш ягъар.
Богъулырлар къанларына озылери.
Сонъ тоярмы, къангъа тоймаз козылери?

Ойле олгъан, эм авада, эм ерде-
Инсанлар да бир-бирини егенлер.
Янъылмагъан бизим къартлар, кимерде.
Бунъа динсиз-хынзыр дюньа дегенлер.

Кок гудюрдей, ель сызгъыра-увулдай.
Эп талаша о къузгъунлар авада.
Къара денъиз афакъанлы шувулдай.
Халкъым агълай шаматалы Кърымда.

Акъмесджит, 1991 с. декабрь.

СЕФЕРЛЕР ЁЛУНДА

Нидже
афатлар къопты ерде-кокте.
Нидже
къара ёлларны кечтик бизлер.
Нидже
йыллар кечтилер гъурбетликте.
Комендант огюнде букленди тизлер.
Санъа келип еткендже,
Азиз Ватан!

Эр шейни джойдыкъ бизлер, о кунълерде.
О вакъыт дерьялар козьяшнен толды.
Тек намус-видждан къалды юреклерде.

Чокъ инсанлар вакъытсыз телеф олды
Къайтмадылар Санъа, Азиз Ватан!

Сеферлер ёлунда курештик-къан тѣктик.
Яндыкъ къумларда.
Бузладыкъ Уралда.
Эвлят, ана-бабаларны терк эттик.
Атылдыкъ, яш-къарт къара зинданларгъа.
Сенинъчюн, сенинъчюн, Азиз Ватан!

Лякин джоймадыкъ уютни о заман.
Биз садыкъ къалдыкъ санъа, Азиз Ватан.

Кене де, кене де чыкътыкъ Мейдангъа
Эшитсин деп сесимизни бу дюнья.
Къан-джанымызнен ант эттик биз Санъа.
Дагълар къарталы — Бекир партизан,
Комиссар Мустафа, алевли Джеббар...
Чектилер куреште джефа о заман.
Бу кунни корьмедилер, азиз достлар.
Сенинъчюн куреште яндылар олар.

Тарихлар бир заман унутмаз
Курешке чыкътынъыз илькиде!
Бельки де,
Бугуныкы енъиш.
Сизлерден къалгъан бир мирас бизлерге...
Эбедий урьмет Сизлерге!
Азиз бабалар, агъалар, достлар.

Ёкъ, ёкъ!.. Сени саткъан кимселерге
О алчакъ эрифлерге
дегиль!

Сен, биль.
Оларгъа ер ёкъ халкънынъ арасында
Тувгъан Кърым ешилъ ярым адасында.
Оларнынъ къолу бар халкъ ярасында...

Халкънынъ курешке котерильгенде,
Олар Санъа хиянетлик эттилер.
Сенден ред эттилер, о куньлерде.
Къумларда аджджы еллер окюргенде.
Олар, сенинъ эвлятларынъ дегиллер!

Бири сатты сени ешилъ башларгъа.

Дигери чагъырды «дженнет Гулистангъа».
Сен, лянетлер ягъдырдынъ баштакъларгъа. Олар
Къайда кирселер де къабристангъа
Ляйыкълар тек нефретли башташларгъа.

Бугун мен,
болдургъан юрегимнен.
багърынъа кельдим, Азиз Ватаным.
Санъа феда эди джаным ве къаным.
Атешли къумларда сенинъчюн яндым.
Лякин кене омюрлик санъа садыкъ къалдым.
Козълерим яшлы.
Юрегим яралы.
Ойлар ичинде къалдым мен алдынъда:
Не ана, не баба, не тувгъан янымда.
Тек сенсинъ юрегимде, къанымда.
Гедже-кунъдюз яшарсынъ Сен анымда.

Асрет эдим мен санъа узакъларда
мен де бу кунни
къыркъ беш йыл бекледим.
Къанатларым къырылды тузакъларда.
Мусафир дегилим.
Омюрлик кельдим.
Кельмешек дегилим- ,
Огълунъ алдынъда.
Эбет, ипрандым афатлы ёлларда.
Эм, къартайдым, энди ольсем де, разым.
Севги бар сени саргъан бу къолларда.
Истерим, сенде къазылсын мезарым.
Бугунъ къалдырсалар да мени кенарда.

Багъышла, мен бахшышлар кетирмедим,
Йымшакъ халылар ве не де атласлар...
Менимле, меним эзилген юрегим.
Менимле садыкъ эвлятларынъ-достлар.
Олар —

Сени котереджек Атлантлар.
Менимле Мухсимлер, Амзалар — къартлар...
Куреште Мейдангъа биринджи чыкътылар.
Агъыр кунълерде тиз чёкмеди олар.
Кене, бишълернен яш ве къарт Чайлакълар —
Бутюн халкъ, Ватанчюн илери атлар.

Алтын, якъут-эльмазлар кетирмедим,

Кетирмедим мен йилск-бекъасамлар...

Менимле —

Санъа садыкъчан арсланлар—

Мурахас, Фатма, Муса ве Асанлар...

Олар—

Сенинъ келеджегинъ, мен — эминим.

Акъмесджит, 1991. Майыс 15.

ХАЯЛ

Эр шейден чокъ лезет берген дюньяда,
Эр кошеде, эр ерде, эр ювада,
Бир шей бардыр, лякин эльнен тутулмаз,
Бу — хаялдыр лезетине туюлмаз.

Отъкюн, кескин кунеш киби айдындыр,
О джанланыр козьлеринънинъ огюнде.
Авеленир, буюр эр иш туюбюнде,
Хаял ичюн бар къапылар ачыкътыр.

Унуттырыр гъам-къасевет, кедерни,
Хатырлатыр гузель, татлы куньлерни,
Шадлыкъ берир, севиндирир, кульдюрир,
Юрегинъни умютлернен толдурыр.

Булут киби юкселир та коклерге,
Сачып толар дагъ, ташларгъа ерлерге.
Хаялларнен асретинънен олурсынъ,
Къаранлыкъта айдын ёлунъ булурсынъ.

Факъыр олсанъ, зенгин аят косьтерир,
Джаиль олсанъ, илим берир, осьтюрир,
Хаста олсанъ — сагълыкъ берир беденге,
Узун ёлу къыска олур кеткенге.

Къоркъакъ исе — батыр олур, инсанлар,
Къаршысында — майур олур душманлар.
Хаял иле къара гонъюль нурланыр.
Инсан санки бир къуш киби доланыр.

Бу — хаялдыр рессамларнынъ ресими,
Бу — хаялдыр шаирлернинъ ильхамы.
Бу — хаялдыр! Аджизлернинъ къардашы,
Бу — хаялдыр! Асретлернинъ ёлдашы.

АГЕНТНИНЪ ИЗИНДЕН

Повестъ

Томас Макмилан ЦРУнинъ баягъы теджрибелли агентлеринден сайылса да сонъки вакъытларда озюшинъ пасистини къачырды. Ирандаки «Миллионер» операциясы онынъ себебинден, даа догърусы, онынъ янълыш информация берюви себебинден бербат олды.

ЦРУнинъ бир агенти эляк олды, учю къапалды. Кене яхшы, янълышнынъ тежяран огюни алды ве десантны токътаттылар. Макмилан Ирандан чагъырып алынды.

Шимди вилласында къапавлы отура. Олып кечкен вакъиалар исе тефтишлене. Иште, энди онынъ талийи шу тефтишнинъ нстиджесине багълы.

ЦРУ тефтиш комиссиясынынъ реиси оларакъ Майкл Брикхорн тайинленген. Арыкъча кельген тегиз бетли бу къартнынъ не вакъыт разведка хызметине кельгенини, ким олгъаныны ве шимди къач яшында экенини кимсе бильмей. Юрекни быландырыджы дереджеде там арекет эткен, эр шейни индженден-индже огренген, аз къоушкъан ве даима ишни тск ЦРУнинъ менфаатлары узерине къурган бу адамны сонъки вакъытларда тек къабаатланджы укъом этиледжек участкаларгъа ёллайлар. Бир де-бир комиссиянынъ реиси оларакъ Брикхорн тайинленсе, демек бу иш пек муим ве эр шейни олгъаны киби айтмакъ керек. Акс алда, гъаддар ве шефкъатсыз Майкл Брикхори эпсини билир ве гизлегенинъни де къабаат ялар, кичкене бир ишни буюклештирип йибери ве укъом къатий олур.

Томас Макмиланнынъ ичине атеш кетти. Брикхорн иш башлады, демек, эр шейни къазгъалап чыкъараджакъ ве кимсени аджымайджакъ. Эндиден сонъ Томас Макмиланнынъ бутюн карьерасы тюрьменен багълы оладжакъ. Не япмалы? Мийи патлайджакъ дереджеге кельди. Не ишлейджегини бильмейип, багъча ичиндеки гамаккъа барып ятты, яткъан еринде яваш-яваш салланды, козылери

юкзугъа кеткен арада кимнинъдир озюне тикилип тургъанышы сезип, козьлерини ачты. Онынъ янында азраиль киби олып, Майкл Брикхорн турмакъта эди. Къыбырдамай, безз къансыз юзю таш киби къаткъан. Томас бирден сескенди. Онъа шойле корюнедир беллеп, козьлерини юмуп-ачты. Лякин Брикхорн эп тура эди. Сёз къатмакъ истеп:

— Менден не истейсинъиз? — деп сорады.

— Акъыллы-фikirли олмакъны, кимсени алдатмамакъны, — деди мермер черели къарт.

Демек, бу Брикхорнынъ озю. Томас яваш еришден турып, орьме креслогъа отурды. Брикхорнгъа отурмакъны теклиф этти.

— Олыгън бузав къашкъырдан къоркъмаз, — деди мумкюн къадар первасыз тавурнен. — Истегенинъизни соранъ, истегенинъизни япынъ. Манъа эписи бир.

— Билесинъизми? — деди Брикхорн. — Мен сизинъ киби адамларны севмейим. Сизлер башта япа да, сонъ тюшюнесинъиз. Бунынъ акси япылса, эр шей еринде оладжакъ. Тюшюнге, мулаза этмеге бильмеген адам разведка ичюн энъ хавлфы адамдыр.

Кене насият баланды. Акъыл огретмек къолай, озю барып якъайды, о маальде билир эди.

— Мен сизге акъыл огретмек истемейим, — деди Майкл Брикхорн. — Мен сизнен лакъырды биле этмез эдим, амма къабаатларынъыз пек буюк. Сиз, адет узре, корюльмеси керек олгъан адий мукъайтлыкъны унуткъан ве авакс тарафындан азырланылгъан агъынъ ичине барып киргенсинъиз. Вазифенъизни тамамиле унуткъансынъыз. Мында келип исе япылмагъан ишлерни япылды, олмагъан шейлерни олды, деп эсабат бергенсинъиз. Буны сизге кимсе багъышламаз. Бундан эвель Тюркиеде чалышкъан ве анда да ишлерни харап этиш кельгенсинъиз. Бизим тешкилятта яланнен иш корьмек озь-озюни телеф этмекнен бирдир.

— Не якъаным? — деп къычырды Томас.

— Якъан къабаатынъыз чокъ, — деди сакин сеснен мермер черели Брикхорн. — Сизни суд биле этип отурмазлар. Суд, белли бир масрафлар... эпъ муими, ашкярлыкъ талап эте... Сизни, иште, тындыра къоярлар.

— Не?!

— Не оладжакъ? ЦРУ сизинъ ичюн джёреме чекип отурмаз. Ондан гъайры, матбуат, эмиш-демиш... булар кимге керек? ЦРУ бир тюрлю хызмет косътермеген, косътереджеги де белли олмагъан адамнен огърашып отурмай... Огърашмакъ акъылсызлыкътыр.

Майкл Брикхорн лаф битти деген манада элини саллады ве еринден тураджакъ олды. Бу вакъытта Томас Макмилан тизлери устуне гурс этип йыкъылды, къарт Брикхорннынъ сырыкъ киби аякъларыны къучакълады ве ялварып башлады:

— Майкл, бир чаре булунъ, мени оларнынъ элине къалдырманъ. Мен даа яшым, чокъ ишлер япа билем...

Майкл Брикхорн онынъ эллерини яваштан итеп ташлады ве еринден турып, эйкель киби эндамыны догърултты. О, онъа биревлер элинен токъунганыны истемей. Бирев токъунса, бутюн вуджудынен азаплана, кучлю игренюв дуйгъусы богъазыны сыкъа. Шимди де ойле олды...

«Томас Макмилан даа яш, эписи олып отуз беште, оны кене бир кере сынап бакъмакъ мумкюн. Эр алда, озюни акъламагъа имкъан бермек керек». Брикхорн бойле тюшюнди, амма башкъа шей айтты.

— Мен сизни бегенмейим, — деди олдыкъча сакин даушнен. — Сиз — ЦРУнинъ янълышысынъыз. Сизден тездже арынмакъ керек.

— Арынынъ! — деп къычырды Томас Макмилан гудюрдили даушнен. Сонъра еринден атылып турды. — Мен сизинъ киби «темизлер»ни бир капикке алмайым. Мен элимден кельгенини яптым, янълыш олса, мен къабаатлы дегилим. Бильгенинынъизни япынъ!..

Майкл Брикхорн Томаснынъ бу сёзлерини бегенди. Демек, элинден даа иш келсджек, онъа сынап вазифеси бермек мумкюн. Барсын, озюни косьтерсин.

Брикхорн озюнинъ сексен эки йыллыкъ омюри девамында нидже адамларны коръди ве ниджелерини о бир дюньягъа ёллады, амма, эписи бир, бу дюнья тюзельмеди, оларнынъ ерлерине кельгенлери даа бетер эдилер. Эр шейни янъы баштан анълатмакъ керек, анълатылгъан шейни исе анъламайлар, акъылларыны чалыштырып, ерне коре арекет этмеге бильмейлер. Яшылыкъ-ахмакълыкъ, къартлыкъ исе зайыфлыкъ.

Майкл Брикхорн тим-тик юрип кете башлады. Худжур шей, юргенде вуджуды ич де салланмай, амма аякълары юре, инсанмы бу, ёкъса бир шайтанмы? Кетер экен, артыша бакъмайып:

— Тюшюнип бакъармыз, — деп ташлады.

Брикхорн! Адамлар бу фамилияны къоркъууен, урьметнен айталар. Эр шейнинъ асылыны бильген, бир чокъ вакъиаларны огюнден корип айткъан сарсылмаз ирадели Брикхорнинен кимсе дост олып оламай, амма ондан эр кес

кьоркѡа. Бу тешкиляттан кеткен адамларнынъ эксери-
етине Брикхорн о, я да бу шекильде токъунган ола.
Адамлар онынъ сонъки вакъыттаки вазифесини де биль-
мейлер. Иште, Брикхорн! Бунынънен эр шей анылашыла.
Брикхорн чагыргъан адамнынъ чырайы къачыкъ ола.
Ондан аман-эсен къуртулганлар исе къуваныш юрелер.
Индемез Брикхорн адамларнынъ башлары узеринде хайы-
рсыз бир кольге киби долана. О, бир вакъыт, бир якъкъа
кетмей, даима кабинетинде отура. О отургъан сонъ адам-
лар озь башына чапкъалап башлайлар. Озюнинъ тек бир
адынен адамларны бу дереджеде кьоркъузган мермер
черели индже къарттан эр кес узакъ олмагъа тырыша.
Амма оларнынъ эр бири Брикхорннынъ къолу етеджек
даиреде булунганыны анылай. Дерсинъ, Брикхорн бир
робот. Онынъ лафы-сёзю, аркетлери, бакъышлары мах-
сус программа эсасында бельгиленген. Онъа лаф къайтар-
макъ, токъунмакъ мумкюн дегиль.

Майкл Брикхорн разведка хызметинде о дереджеде
къарт адам ки, онынъ не вакъыт хызметке кельгенини де
бильмейлер. ЦРУ ве ФБР реберлерининъ денъишювинде
биле онынъ эли бар дейлер. Затен, ЦРУнынъ реберлери де
ондан сакъыналар. Эр шейни бильген, бир шейни унут-
магъан, кимсени багъышламагъан ве аджымагъан, гед-
же-кундыоз чалышкъан ве кимсенен де дост олмагъан
сувукъ къанлы адам. Мушаверелерде башлыкълар, адет
узре, Майкл Брикхорн озь фикирини айтмагъандже, фикир-
лерини айтмайлар. Онынъ фикирине къаршы кетмектеп
сакъыналар.

Брикхорн озь кабинетине кирип тюшюнди. Секретарь
къыз къаймакълы къаве ве бир кесек пенир кетирди.
Брикхорн тешеккюр айтты. Секретарь къыз бир кереден
шашмалады. Ич бир кере тешеккюр сёзюни айтмагъан бу
адам биринджи кере «тешеккюр» деди. Не дейджегини
бильмейип, теменна этеджек эди, о кескин давушнен «кере-
кемй» деди.

Къарт Брикхорн къаве иче-иче Томас Макмилан акъ-
къында тюшюнди. Асылында бу йигитни аджыды.
Ана-бабасыз оськен бала. Яш ве сагълам, амма аджеми.
Озюнинъ къаерде чалышкъаныны ве насыл ишнен огъраш-
къаныны аля анылап оламай. Яланнен иш коре, зияде
сентименталь. Бизим ишимиз боюнджа илерилеп оламаз.
Языкъ. Энди оны не япмалы? Эбет, къабаатлы. Онынъ
ачыкъавузлыгъында дёрт адамны гъайып эттик. Кене
яхшы разведка десанты ёллап бакътыкъ. Ондан гъайры
текмиль огърайджакъ эдик. Разведка десанты? О бель-

гиленген вакыттан бир кунъ эвель барды. Бу биринджи яньлыш. Кунъдюз бармакъ керек эди, гедже барды — бу экинджи яньлыш.

Гедже вертолетнынъ сеси узакъкъа эшитиле, яръкълары да узакътан корюне...

Бриххорн къаве ичип тюшюнди ве Томас Макмилангъа даа бир имкян бермеге къарар этти. Барсын, шу огълан яшасын. Бельки оны хайырлы сёзнен анъар. Бельки.

О секретарыны чагъырып, бир саифелик текстни агъыздан айтты. Секретарь оны язып алды ве машинкада басып кетирди. Бу языда операциянынъ бербат олувында агентнен берабер оны азырлагъан адамларнынъ да къабаатлы олгъаны, Томас Макмилангъа озюни акъламакъ ичюн имкян берильмек кереклиги айтыла ве Русиеде шамата къопаргъан «агент»нен багъланмакъ, оны тешкермек вазифесини авале этмек теклиф олуна.

Бриххорнынъ теклифи укъом дереджесинде эди. Ойле де яптылар. Томас Макмиланнъ деръал эв апсинден азат этти, раатлыкъкъа ёллады ве онъа яньы вазифе азырлап башладылар. Бу ишнен эсасен шаркъ боллоги огърашты, амма Бриххорнынъ эр шейден хаберлар этип турдылар. Москвада ЦРУнинъ агенти якъаланып, къабаатларынъ итираф эткен, суд олгъан, къапатылгъан КГБнинъ бу понбасамакълары бою беритген информацияларда бу акъта айтыла, амма ойле агентнинъ мевджиятлыгъи мында кимсе тасдыкълап оламай. Бельки, бизим андаки агентлеримизден бир де бири оны бу ишке джелъп эткендир, бельки?.. Амма ачыкъ бильмек ве ант чарелерни коръмек керек. Эр анги суальни джевапсыз къалдырмагъан метин ирадели Бриххорн бу акъта эшиткенде шашып къалды.

— Бутюн каналларымызны тешкердинъизми? — деп сорады.

— Тешкердик. Ойле агент бизим картотекамызда умумен ёкъ.

— Насыл адам экен?

— Я кърымтатар, я да кърымтатарларнен багълы. Умумен онынъ ишинде кърымтатар проблемасы да аныгла экен.

— Я-а? — Бриххорн чокъ йыллардан берли биринджи кере айретленмекте эди. — Тафсилятлары белли дегильми?

— Тюръмеге къапалгъан, амма бизим адамларнынъ хабер эткенлерине коре, андан чыкъкъан, сонъра къаякъкъа кеткени белли дегиль.

— Бу малюматларны къайдан алдынъыз?

— Бизим эльчихансен хабер эттилер. Бойле бир агент тутулгъаны акъкъында Сиясий бюрода лакъырды олгъан, Суслов КГБнинъ ишини макътагъан, анда чалышкъан адамларнынъ бир группасыны такъдирлеген... ве тюрьмеде бу акъта эшиткен базы адамларнынъ малюматлары...

— Эбет, чокъ дегиль, амма меракълы, — деди Брикхорн. — Огреньовни девам этинъ, мени хабердар этип турынъ.

ЦРУ озюнинъ Русисдеки бутюн агентлерини аякъкъа турсатты, амма булунгъан малюматлар, базы тафсилятларыны эсапкъа алмагъанда, пек аз. Энь муимин «агент»нинъ шимди къайда булунгъаны белли дегиль.

— Булунгъан ерини мытлакъ бильмек керекмиз, — деди Брикхорн. — Бельки, оны чокътан «масраф» эткендирлер? О такъдирде боштан-бошкъа адам ёлламакъ олмаз. Бизим адам шимди раатлыкъта. О къайтып кельгендже эр шей белли олмакъ керек.

Москвадаки ЦРУ агентлери бутюн усталыкъларыны къойып чалышалар, амма нетиджесиз. Бойле бир агентнинъ якъалангъаны, ярым йыл къадар тефтиш этильгени, онынъ къабаатларыны итираф эткени белли.

Бутюн усулларны къуллангъан, бутюн имкянлардан файдалангъан ве бир нетидже чыкъарып оламагъан вакъытта Красноярскте, Большая Мурта къасабасындаки тюрьмеде бир адамнынъ отургъаны ве токътамайып кърымтатарларны сёггени белли олды. О адам бир кърымтатаргъа ярдым эткен экен ве о кърымтатар ЦРУнинъ агенти олып чыкъкъан, шу юзьден шимди тюрьмеде экен.

Бу пек муим факт эди. Бармакъ ве о адамнен корюшмек керек. Эльчиханеде бу акъта чокъ тюшюндилен ве ахыр-сонъу Разумовский фамилиялы бир дессидентни таптылар. Чокъ лакъырдыдан сонъ, онъа Америка граждандлыгъыны ишандырды, пара ве магнитофоннен теминледиле ве сонъра Красноярскке ёлладылар.

Маргерс Разумовский Литва еудийлеринден эди. Партиягъа ишанмайым, дегени ичюн институттан къувулды ве диссидент олды. Чешит митинглерде сёзге чыкъа, чешит шиарлар айтып къычыра, дирекке озюни зынджырнен багълап, милиция оны чезгендже этрафына топлангъан адамларны девлетни йыкъмагъа ве азат олмагъа чагъыра.

Маргерс Разумовскийни бир адам озгъарып бараджакъ, амма о тюрьмеге кирмейджек. Даима онъа якъын ерде оладжакъ, керексе, онъа ярдым этеджек. Олар эр шейни япып кельген сонъ, Разумовскийге Америка граждандлыгъы бериледжек.

Разумовский ёл бою анда насыл этип корюшеджегини тюшонди. Цыбуля! Худжур фамилия. Миллети ким ола биле? Я украин, я да белорус олса керек. Эр алда ичмекши севедир. Онынъ мешин чантасында эки шише рус ракъысы, яхшы колбаса ве пенир бар. Башта, о адамны мусафир этер. Бундан башламакъ керек.

Большая Мурта джезинсминъ четинде, тап Енисей озениниъ о якъында эди. Маргерс Разумовский бир ерде токътамады. Озюнинъ бу кетювини азатлыкъкъа, Америкагъа кетюв зан этти. Ёлда ичмеди, кызларгъа кюулакъ эсмады. Буларнынъ эписи сонъ, азат мемлекетке барып чыкъкъан сонъ оладжакъ.

Большая Мурта къасабасы орман ичинде экен. Анда-мында телькъоралар, оларнынъ артында да, тышында да адамлар юрелер. Оларнынъ ангилери мабюслер, ангилери исе сакъчылар эксини айырмакыннъ чареси ёкъ. Яш балалы къадышлар да корюнип алалар. Разумовский бир балалы къадынны токътатты:

— Афу этинъиз, ханым, достумны зияретке кельген эдим, фамилиясы Цыбуля, айтып оламазсынъызмы, къаерге мураджаат этмек кереким?

Къадын торс давушнен:

— Бильмейим, — деди ве ёлуна девам этти. Беш-алты яшындаки арыкъ кызчыкъ онынъ артыдан чалты.

Разумовский аман джебинден бир плита шоколад чыкъарып, кызчыкъкъа узатты.

— Ма, санъа, ал.

Кызчыкъ алмады. Анасы аман артына чевирилип, кызынынъ къолундан тутты ве Разумовскийни баштан-аякъ сюзди. Элиндеки шоколадкъа дикъкъат этти ве яваштан оны алды,

— Анавы бараккъа барынъ, — деп къолунен косътерди. — Къапысы, мына бу якъта. Анда сакъчы бар, онъа да бир шей беринъ.

Разумовский анълады ве тез-тез юрип, къадын косътерген тарафкъа кетти.

Тар будкагъа кирди. Будканынъ ортасындаки стол башында сакъчы аскер юкъусырап отура. Разумовский онынънен ильтифатле селямлашты, озюни танытты ве досту Цыбуляны зиярет этмеге кельгенини айтты.

— Мумкюн дегил, — деди сакъчы. — Лагерь башлыгыннан изин керек.

— О къайда?

— Красноярскте.

— Э, достум, мен сизге деп аселет Москвадан бир шей

кетирген эдим. — Разумовский чантасыны ачып, ичинден бир шише ракъы ве бир таякъ ысланган колбаса чыкьарды. — Мына, буюрьшъ, достум, чекинменъыз.

Сакъчы онъа айретнен тикильди, сонъра этрафына бакъышды. Кимсе ёкъ эди.

— Яхшы, — деп ракъыны аман бир джебине, колбасаны экинджи джебине сокъты. — Амма, чокъ дегиль, — сонъра пенджерден башыны чыкьарып, къулле устюнде туръан сакъчыгъа къычырды. — Эй, сакъчы, анда бир ерде Цыбуля корюнмейми? Корюнсе айт, деръал къапыгъа кельсин.

Сакъчынынъ: «Цы-ыбуля! Ёл къапыгъа!» деп къычырган сеси эшитильди. Ичери тарафтан чапып келеяткъан адамнынъ аякъ сеслери эшитильгенинен Разумовский яваштан магнитофоннынъ дёгмесини басты. Ири кевдели сарышын адам къаравулгъа бакъып:

— Мени ким чагъырды? — деп сорады.

— Кир ичери, Цыбуля, мында санъа достунъ кельди, — деди къаравул, къолунен Разумовскийни косътерди.

Мына о, Цыбуля деген адам. Энди Разумовскийни аят-мематы онъа багъты. О лакъырды этсе олгъаны.

— Сизсинъизми? — деди Цыбуля Разумовскийнинъ яшына келип ве онъа тааджипнен бакъты. — Сизге ким керск?

Разумовский бирден:

— Сен керексинъ, достчыгъым Толя, — деп къычырды ве оны къучакълады, янакъларындан опыти, омузларыны таптады, козьлерини сильди. Цыбуля исе эп къатып тура ве бу таныш олмагъан адамны шубенен сюзе. — Мына, не исе де келип чыкътым, сени корьдим. Аллагъа шукюр, сагъ-селямет экенсинъ.

— Э, шукюр, яваш-яваш юремиз, даа догърусы, отурамыз, — деди Цыбуля.

Къаравул йигит оларгъа бакъып:

— Сизлер мынавы столнынъ башына отурып лакъырды этинъиз, мен тышкъа чыкъайым. Начальниклеринъ бир де-бири корюнсе, аман хабер этерим, сен Цыбуля, деръал кетерсинъ, — деди.

Къаравул тышкъа чыккъанынен аман шишени ачты, агъзына сокъты, сонъра аджайип къокъулы колбасаны чайнап башлады. Кейфленгенинден тап козьлери яшланды. Отлар устюне отурып, яваш-яваш ичти ве ашанды. Ашыкъмагъа шей ёкъ, начальник якъын арада кельмез. Бираздан о яз кунешинде исинип янтайды ве хурулдап башлады.

Маргерс Разумовский стол башына отурды, Цыбуляны да отурмагъа теклиф этти ве лакъырды башланды.

— Меним фамилиям Разумовский, адым Маргерс. Мен сизден, тувгъаным, бир шейни бильмек ичюн кельдим. Насылдыр къримтатарнынъ себебинден сиз тюрьмеге тюшкен экенсинъиз. О адам кимдир ве къайда?

— Сиз къримтатарысынъызмы? — деп сорады Цыбуля техдитли давушенен. Юмрукъларыны туюп еринден турды.

— Ёкъ, ады-фамилиямны айттым да.

— Сонъ, ойле фамилиялар къримтатарларда олмаймы?

— Ёкъ, мына бакъынъ, — о паспортыны чыкъарды. — Мына, мында еудий деп язылгъан. Мен еудийим. Литва еудийи.

— Эписи бир мараз, сен де бир хурназлыкълар тюшюнип кельгендирсинъ.

— Ёкъ, мына, мен шимди, — о чантасыны ачып, ичинден бир шише ракъы, бир таякъ ыслангъан колбаса чыкъарды. — Къана, текяран къапынайыкъ.

Цыбуля ракъышы корип тюрленди. Агъызында эвельден таныш олгъан дамы ис этти. Тап башы айланды. Ерине отурыр экен:

— Ач буны, — деди.

Разумовский деръал ачты, амма стакан ёкъ эди.

— Зарары ёкъ, — деди Цыбуля ве шишени котерип, гъулт-гъулгъ этип ичти, колбаса ашады, кене ичти.

— Сонъ, меним суалимни джевапсыз къалдырманъыз, — деп хатырлатты онъа Разумовский. — О адам шимди къайда?

— Эгер тутсам, оны озъ къолларымнен богъуп ольдюрир эдим, — деп сомурданды Цыбуля.

— Яхшы, амма о шимди къайда?

— Къайдан билейим. Бельки тюрьмседир, бельки Октябрьское шеэриндедир, бельки джезннемдедир.

— Октябрьское? О къайда?

— Херсон областында. Октябрьскоени бильмегенинъ не, тавкель.

— ...

— Пек дюльбер, дженнет кибби шеэр. Анда яшагъан адамларнынъ эписи бахтлы. Тек, анавы къримтатардан гъайры.

— Шеэрнинъ къаеринде яшай?

— Э?

— Къайсы сокъагъында яшай?

— Ким?

— Къримтатар.

— А. Короленко 62. Бельки шимди де анда яшайдыр копек. ЦРУнинъ агентн олсанъ, мени къарыштырып напасынъ, агентлигинъни озъбашынъа япа бер, копек. Ёкъ, о мени де къарыштырды. Мен онъа ярдым эткен эмишим, ув, копек!

Цыбуля саргъуш эди. Онынъ келишкен-келишмеген лафларындан базы бир шейлер айдынлашты.

— Онынъ ады-фамилиясы акъылынъызда ёкъмы?

— Насыл ёкъ олсун, мен оны омюрим бою унутмам, ув, копек!

— Сонъ, ким?

— Ахтем Халилов. Ув-в, мен оны озъ къолларымнен...

— Сиз айткъан шеэрге поезд барамы? Октябрьскоег поезд барамы?

— Эбет, — деп окюрди Цыбуля. — Бутюн поездлар андан кече. О балабан шеэр... Бу кърымтатар сизге не ичон керск олды я? Ёкъса сиз де ЦРУден я да КГБден оласынъызмы?

— Ёкъ, бирсинден де олмайым, амма оны тапмакъ кереким.

— Тапсанъ, богъуп ольдюреджексинъми?

— Ёкъ.

— Айса, мен сени богъарым.

Цыбуля атылып турып, Разумовскийни богъуп башлады. Эллери къатты ве кучлю эди. Разумовский сырты устюне йыкъылды, амма Цыбуля оны быракъмады. Устюне мишип, эп богъды. Разумовский чапаланды, чапаланды ве ахыр-сонъу бир санисен сонъ эсини джояджагъыны анълады. Мыша санъа азатлыкъ, мыша санъа Америка...

Бу вакъытта Цыбуля бирден атылып кетти. Кимдир оны еринден турсатты ве «Эр шей олдымы?» деп фысылдады. Разумовский тасдыкъ манасында башыны саллады, ве озюнинъ озгъарыджысыны зорнен таныды. «Табана къувет, энди кетемиз», — деди озгъарыджы. Олар къаравул одасындан чапып чыкътылар.

Баягъы кеткен сонъ, магнитофон лентасыны динълеп бакътылар. Баягъы анълашыла. Демек, вазифе эда олунды эсап этмек мумкюн.

Маргерс Разумовский алыннынъ фена олувына бакъмадан, мемнюн эди.

Томас Макмилан раатлыкътан къайтты. Бир ай девамьнда денъызде ювунды ве спортнен огърашты. ЦРУ шаркъ болюгининъ мудири Праути янъы вазифени онъа тафсилатлы анълатты. Энъ буюк ацълатыджы Брикхорн, Майкл Брикхорн эди.

Томас кьоркьа-кьоркьа Майкл Брикхорннынъ узурь-на кирди. Мермер черели, индже бетли, иссиз-дуйгъусыз адам оны кениш кабинетте, стол башында отургъан алда кьаршылады. Селямыны алмады. О башынен ишмар этил, отурмакъ кереклигини анылатты. Сонъра сѣз башлады:

— Озюнъизни акъламакъ ичюн сизге бир имкян даа бериле. Бусы-сонъки имкян. Бу иш де баштакилери киби япылса, сизнен лакъырды этип отурмамыз ве умумен бир даа корюшмемиз. Вазифенинъ маиетини анылаттылармы?

Томас Макмилан башыны саллады.

— Документлерни, акъчаларны, аппаратураны, адрес-ни алдынъызмы?

— О кене башыны саллады.

— Силяны Москвада берирлер. Мындан силя алып кетменъиз. Умумен силясыз юрсенъиз озюнъизге де яхшы олур. Манъа не суалинъиз бар?

— Шимдилик суаль ёкъ.

— Айса, огъурлар. Бир, я да бир бучукъ айдан сизни беклеймиз.

Къарт еринден кыбырдамады. Томас Макмилан яваш-яваш юрип, одадан чыкъты.

Томас Макмилан дипломатия хызметчилеринен бера-бер Москвагъа кельди. Кельген сонъ сувукъланды ве анда АКЪШ эльчиханесининъ медицина пушктына ятты. Экин-джи куню медпункттан Аркадий Ильич Ковалев адына янъы совет паспортнен чыкъты ве озь ишинен кетти. Октябрьское къасабасы кичкее, ешилъ ве дюльбер бир ер экен. Айтылгъан адрессте ойле адам яшамай. Кочип кеткен. Эвнинъ янъы саиплерине озюнинъ Ахтем Халиловнынъ тувгъаны олгъаныны ве оны мытлакъ корьмек кереклиги-ни анылатты. Балаларгъа шоколад берди. Эв саиби чайгъа теклиф эткен сонъ чантасындан бир шише ракъы ве бир даце балабан ыслангъан балыкъ чыкъарды. Аман ор-талыкъны балыкъ къокъусы тутты. Ичтилер, ашадылар, амма янъы шорбаджылар Ахтем Халиловнынъ шимдики адресини бильмейлер. Тек Краснодар улькеси... о якъы белли дегиль. Томас Макмиланнынъ кейфи бозулды.

— Сиз раатсыз олманъыз, — деди эв саиби. — Мында кърымтатарлар чокъ. Шимди огълума айтырым, барып билип келир, татарлар бири-бирлерини джоймайлар, бизим руслар киби ачыкъ агъыз дегиллер.

Керчектен онынъ огълу бир тынышта Ахтем Хали-ловнынъ адресини билип кельди. Геленджик районы, Джубга кою.

Томас Макмиланнынъ ишлери шимдилик яхшы кете.

Эр алда изни джоймай. Джубга денъыз боюндаки кучючик бир кой экен. Анда Ахтем Халиловны сорагъанынен деръал эвини косътердилер. Томас шашып къалды. Бу эвми, ёкъса тавукъ кумесими? Еринъ ичине кирип кеткен эвчикнинъ къарчыгъасында къарт бир адам таягъына таянып отура. Томас онынънен селямлашты ве:

— Ахтем Халиловны битъмейсинъизми? — деп сорайды.

— Билем, — деди къарт.

— Оны къайдан тапмалы?

— Мен олам.

Томас шашып къалды. Бу къадар къарт ве зайыф адамдан агент олурмы?

— Рухсет этинъ, мен де отурайым.

— Буюрынъ, — деди къарт. — Сонъ сиз ким оласынъыз?

— Афу этинъ, суаллерни мен берсем яхшы олур, — деди Томас.

— Буюрынъ.

— Сиз, Ахтем агъа, ЦРУнинъ агенти оларакъ къабаатлангъан экенсинъиз, бу ишнинъ сонъу ненен битти?

Ахтемнинъ юзю бирден денъишти, эгильген вуджуды яваш-яваш догърулды, юзю айдынлашты, козьлеринде къуванч къыгъылчымлары балкъылдады. Томас онынъ юзюндеки бу денъишювни корип шашты. Юзюнде къуванч ифадеси ачыкъ-айдын эди.

— Тувгъанчыгъым, сиз кельдинъизми? — деди Ахтем эеджанлы давушнен. — Не ичюн бу къадар чокъ бескеттинъиз? Баягъы вакъыттан берли хабер-тебер ёкъ. Эр кунъ беклейим. Беклей-беклей ёрулдым. Хасталандым. Сонъ бу якъкъа кочътик. Энди мени кимсе тапып оламаз беллей эдим. Кене яхшы, мына, келип чыкътынъыз. Пек яхшы олды.

Бу вакъытта эв къарчыгъасына узунджа бойлу, дюльбер черели эсмери кыз кельди ве:

— Баба, турынъыз, ичери киринаъиз, анам чагъыра, — деди.

— Бу меним кызым, — деди Ахтем, — бу исе...

— Аркадий Ильич, — деди Томас Макмилан. — Ковалев.

— Эбет, Аркадий Ильич Ковалёв, меним достум, меслекдешим. Къана, Аркадий, къалгъаныны ичериде лаф этермиз.

Аркадий еринден турып, чантасыны элине алды. Яваш-яваш Ахтемнинъ артындан адымларкен, кызынынъ

онъа къадалыш тургъан тикенли назары алтында къолайсызланды. Къыз оны баштан-аякъ сюзип чыккыты, дельме-делик этти, ичиндеки, мийиндеки шейлерини эписини бильди. О кетер экен, артындан онынъ кене бакъыг тургъаныны ис этти. «Бу къызда бир шей бар, — деп туюшонди Аркадий. — Чаресини тапып онынънен лакъырды этмек керек».

Ичери киргенлеринен Ахтем апайына шенъ ве гуръ сеснен мураджаат этти:

— Апай, меним беклеген адамым кельди. Мына. Аркадий Ильич, таныш ол.

Юзюнде къоркъу, атта дешет ифадеси ачыкъ сезилип тургъан гъает арыкъ къадын ири козьлерини Аркадийге тикип:

— Меним къоджамны къайдан танышсыгъыз? Не ичюн мен сизинъ акъкъынъызда эвель эшитмедим? Къайдан кельдинъиз?— деди.

Аркадий Ильич шашмалады. Шимди «Москвадан кельдим» десе, бунъа Ахтем насыл бакъаджакъ?

— Шимди сорама, — деди Ахтем шенъ давушнен. — Сонъ, мен озюм эр шейни анылатырым. Шимди бизлерге айры софра къойынъ. Бизлер эм ашар, эм къонушырмыз.

Апайы башкъа бир шей айтмады. Оларгъа кучюк ода ичинде къона къойды, устюнде отъмек ве эки чанакъ шорба, бир баш сарымсакъ ве тузлыкъ.

— Мен сарымсакъ седем, — деп кулды Ахтем.

— Мен де седем, — деди Аркадий. — Пек седем.

— Айса сарымсакъкъа мунасебетлеримиз бирдай экен.

— Э, бирдай. — Аркадий керчектен де сарымсакъ седе эди. Шимди къона устюнде бир баш сарымсакъ кориц, тап агъызынынъ сувы кельди. Алель-аджеле чантасыны ачты, ичинден бир шише ракъы, бир таякъ ыслангъан колбаса ве бир балабан кесек пенир чыкъарып къойды.

— Бу керекмей! — деди къапыдан кирип кельген Зера ве шишени элине алды.

— Акъыз, Зера, мен де бир ютум ичейим шундан, — деди Ахтем шенъ давушнен. — Бир шей олмаз. Эр алда, мени ёкълап, достум кельген. Нидже вакъыттан берли мени бирев ёкълап кельдими? Кимсе кельмеди, о исе кельди. Къой шуны...

Зера шишени къона устюне къайтарып къойды. Бираздан бир чанакъ помидор ве хияр туршусы кетирди.

— Бакъ, Ахтем, тек бир ютум, — деди ве козьлерини тегереклендирип мусафирге бакъты, дерсинъ, оны бурав-

лады. Бу назарнынъ алтында Аркадийнинъ вуджудындан бир титреме кечти. Бу къадынларда бир сыр бар, деп тюшонди Аркадий. Экиси де сергекликнен, къоркъунен бакъа, амма Ахтемге аферин.

Олар озьлери къалгъан сонъ Ахтем эшкънен шишени элине алды ве стаканларгъа ракъы тѣкти.

— Эх, — деди къолларыны ышкъылап, — бир мааллерде мен бу шейни иче тургъан эдим. Тойларда, джыйынларда, мусафир кельгенде.

— Энди не ичюн ичмейсинъиз?

— Энди той-джыйыш да ёкъ, мусафирликке де кимсе кельмей... Мына, сиз кельдинъиз. Сизинъ сагълыгъынъыз ичюн!

Олар ичтилер, къапындылар. Ахтем мусафирнинъ ыслапгъан колбасасыны пек бегенип ашады.

— Мен сизинъ акъкъышъызда базы шейлер бильмек истер эдим, — деди Аркадий акъырын дауушнен.

— Керекмей. Энъ муими, сиз кельдинъиз, демек, олар мени анда унутмагъанлар.

— Къайда?

— Анда... ады не эди шунынъ?... Унута берем, — Ахтем тюшонди-тюшонди ве ахыр-сонъу Аркадийнинъ озюне ялварды. — Сиз кельген ернинъ ады не эди шу?

— Америка, — деди Аркадий.

— Ёкъ, ёкъ, — деди Ахтем къоркъуп. — Ёкъ. Башкъа ер. Чалышкъан еринъизнинъ ады не?

— ЦРУ, — деди Аркадий. Эгер янълыш олса, чырагъы янаджагъыны анълап, буз-бузлады.

— Э, шу, СРУ, — деп къуванды Ахтем. — Дейджегим, андан башта адамлар келе, самолѣтлар келе, меннен лакъырды эте, ишандыра, юреклендире эдилер.

— Неге ишандыра эдилер?

— Кърымтатарларына ярдым этеджесклерине... Мында кърымтатарларны пек чекиштирелер, демек мумкюн ки, оларнынъ устюнден кулелер.

— Насыл этип?

— Кърымда прописка япмайлар. Пропискасыз олса да яшагъанларны исе зорбалыкънен кочюре ве Кърымнынъ тышына чыкъарып ташлайлар. Даа десене, къапаталар. Бала-чагъа, къарт-къурткъа, эр шей къыйыр-чыйыр... къыйыкъ-алекет... Бутюн халкъларнынъ тынчлыгъыны, акъ-укъукъыны къорчалагъан укюмет, тек кърымтатарларны къорчаламай. Оларны эр ким истегени къадар акъаретлей, сѣге, дѣге. Десене, фашистлер чуфутлары ёкъ эткеши киби Советлер кърымтатарларны ёкъ этелер. Чуфу-

тларны кьорчаладыньыз, кьрымтатарларны не ичюн кьорчаламайсынъыз? Не ичюн?! — Ахтемнинъ сеси гурь ве техдиткяр эди. Ичкен ракъысы бирден мийине урды. Кьолларыны саллап-саллап лакъырды эте ве айны вакъытта мусафирнинъ бу ишлерден хаберсиз олгъанына тааджиплене.

Аркадий Ильич кьрымтатар проблемасындан аз-бучукъ хабердар эди. Анда оны азырлагъанда аңлаттылар. Амма тап бу кьадар олгъаныны бильмей эди. Етмишинджи йылларнынъ сонъунда кьрымтатар халкъына нисбетен бойле геноцид сийасети укъом сюргешии бильмей эди. Коммунизм джемиети кьурайткъан парлакъ бир мсмлекетте геноцид акъылгъа ятмай. Керчектен де Алланынъ япаджакъ ишлерини огюнден бильмек мумкюн дегиль.

Аркадий Ильич Ахтеминъ бутюн лакъырдыларыны магнитофонгъа язып алды. Оны сонъундан динълемек, кягъыткъа кочюрмек ве меркезге ёлламакъ керек. Шимдilik о Ахтем Халиловнынъ ким экенини, насыл макъсаднен ве ким тарафындан мобилизленгенини билип оламай, амма мытлакъ билир. Бунынъ ичюн Ахтеме ярдым этмек керек. Маддий дурумы пек аджыныкълы.

Ахтем отургъан сринде кьангъып-кьангъып алды. Бир кере козьлерини ачкъанда мусафирни корьди, элесленди, онъа тикилип кьалды ве эппи вакъыттан сонъ йылмайды.

— Валлаи, мен сизни туюшомде коредирим деп белледим, — деди. — Амма сиз керчек экенсинъыз.

— Керчеким, — деди Аркадий.

— Энди бир даа кетмезсинъизми?

— Кетмем.

— Манъа пек агъыр, — деп агъламсырады Ахтем. — Мени кимсе аңламай. Озюмизини татарлар менден кьачыналар. Мен оларнынъ арасында безь кьаргъа кибим. Джемаат ичише корюнсем, эр кес манъа бакъа. Атта апайым, кызым биле манъа ишанмайлар. Сиз кетменъ, даима меннен олунъ, биз бири-биримизни аңлаймыз. Сонъундан эписи бизге тешеккюр айтыр.

— Не ичюн тешеккюр?

— Халкъны бу истибататтан кьуртаргъанымыз ичюн. Ана о вакъытта Ахтем Халиловнынъ ким олгъаныны билирлер. «Тешеккюр санъа, Ахтем! — дерлер. — Биз сени аңламагъанмыз. Сени акъсыз акъсымлагъанымыз ичюн бизлерни афу эт, дерлер». Эбет, мен оларны афу этерим, озь халкъынъа нисбетен кин тутулмаз. Озь халкъынъ! О эр шейден азиз, эр шейден кыйметли.

Аркадийнинъ фикирлери кьарышты. Не япмалы? Ла-

кыырдыны девам эттирмелими, ёкъса ярынъа къалдыр-малымы? Энъ муим шей-оны бу ишке ким джелъп эткени белли дегиль. Аркадий даяныш оламады.

— Ахтем агъа, сизни бу ишке ким джелъп этти? — деп сорады.

Ахтем суальни анъламады.

Бу вакъытта къапы ачылып, Ахтемнинъ къызы Шазие ичери кирди. Софраны джыйыштырыр экен:

— Олды энди, ятынъыз, — деди ве Аркадийни сувукъ назарнен тельчеледи.. — Бабам ёрулды. Сиз де ёрулгъан-дырсынъыз. Биз сизге башкъа одагъа ер къойдыкъ.

— Ёкъ, ёкъ, — деди Ахтем. — О мында, менимнен бир одада ятаджакъ.

Аркадий ичюн шимди бир шейни билип алмакъ керек. О Ахтемни къайдан таний?

Къадынлар тена ерде ондан буны сораиджакълар. Къыз софра устюндеки шейлерни алып кеткенинен Аркадий фысылдап сорады:

— Сиз орду хызметинде олдынъызмы?

— Олдым, — деп фысылдады Ахтем.

— Анги йылларда, анги ерде хызмет эттинъыз?

— 1957 — 60 сенелери, Ригада.

— Яхшы, биз берабер хызмет эттик.

— Насыл?

— Яни, апайынъыз, къызынъыз сорасалар, биз ордуда берабер хызмет эткен эдик, дермиз.

— А-а! Анълашылды, — деди Ахтем.

Аркадий тамам вакъытында анълашты. Олар софрандан тургъанларынен апайы Ахтемни чагъырды ве серт назарлы Шазие Аркадийнинъ къаршысында пейда олды.

— Сиз бабамны къайдан танийсынъыз, озюнъиз кимсинъиз? — Козълеринен ойле тикильди ки, Аркадий шаш-малап къалды.

— Биз... биз ордуда берабер хызмет эткен эдик. 1957 — 60 сенелери Ригада. Бабанъыз меним якъын достум эди.

— Сиз къач яшындасынъыз ки, меним бабамнен берабер хызмет эттинъиз?

Деръал джевап бермек керск эди.

— Мен шимди къыркъ бештем.

— Меним бабам исе къыркъ экиде. Насыл ола да сиз онынънен берабер хызмет этесинъиз?

Аркадий енгильден кокюс кечирди.

— Мен озъ вакъытында ордугъа алынмадым.

— Не ичюн?

— Янъгъыз ананынъ янъгъыз огълу олгъаным ичюн.

Анам ольгенден бир йыл сонъ мени ордугъа алдылар.

Къыз индемени, амма козьлеринен мусафирни терен буравлады.

— Бабамнынъ насыл досту олгъанынъызны бильмейим. Ярын лакъырды этермиз.

— Олян, бизлернинъ бир одада ятмамызгъа зорнен къандырдым. Умумен, апай миллети инат ола. Айды, не исе де.

Шу аш ашагъан одагъа олар ичюн тешек къойдылар. Ода тар. Эки дивар джагъасына эки тешек къойылгъан сонъ, араларында бир адам юреджек къадар ер къалды.

— Сиз ятынъ, — деди Ахтем. — Сонъ мен чыракъны сѣндюрип ятарым.

Аркадий алель-аджеле союнып ятты. Бу арада Ахтем де союнды, тек майка трусикнен къалды. Аркадий онъа бакъып сескенди. Устюнде тек сукнен тери къалгъан. Тамам концлагерлердеки мабюслер киби...

Яттылар. Аркадий Ахтемге бакъып ятты ве олар фысылдап лакъырды эттилер.

— Сизни бу ишке ким мобилизледі? — деп текрарлады Аркадий деминки суалини.

— Насыл, ким? Озюм мобилизлендим. Не, мени бирев мобилиземек керек эдими?

— Сизге ЦРУден адам кельдими?

— Кельди, эбет, шишип къалсын, амма ойле къоркъакъ экен, узакътан турып лакъырды эте эди.

— Насыл?

— Чешит пароллернен, ишмарларнен. О манъа батареялар кетирип, чѣплюк обасына ташлай, мен оларны сонъундан джыйып ала ве алякъа багълай эдим.

— Кимнен?

— ЦРУнен даа. Не аныламайсынъыз...

— Насыл этип?

— Мен батареяларны быджагъым тюбюнден белиме айландырып багълай, къой бакъкъан киши олып чѣльге чыкъа ве яваш-яваш лакъырды этип башлайым. Шу дакъыкъада вертолѣт, я да самолѣт учып келе. Мен айтаджагъымны айтам, олар да айталар. Сонъ учып кете.

— Къонамы?

— Ё-окъ. Не аныламайсынъыз шу? Къонмай, кокте тура.

Бу вакъытта Аркадий тѣпесинде балкъылдап тургъан эки атеш нокътасыны корип отю патлады. Еринден атылып турды, амма о атеш нокъталар эп о тарафкъа чевириле ве липильдийлер. Аркадийнинъ вуджуды сувукъ тернен

кѡпланды. Атеш нокъталарындан козюни алмагъан алда, джылышып, бакъалап барып, чыракънынъ сѣндюргичши басты. Атеш нокъталары еринде Ахтем отурмакъта эди.

— Бир шей олдымы ёкъса, не ичюн чыракъны якътынъыз? Э, тышкъа чыкъаджакъсынъызмы? — деп сорады Ахтем.

— Э, эбет, — деди Аркадий ве кийинип башлады.

Къайтыш кельген сонъ Ахтемге деди:

— Ахтем агъа, чыракъ янып турсын да, мен къаранлыкъта юкълап оламайым. Яхшымы?

— Яхшы, — деди Ахтем. — Амма ярыкъ ичюн де шимди чокъ пара алалар... Асылында, меним апайым да къаранлыкъта юкълап оламай.

Аркадийнынъ лаф этмеге чареси ёкъ эди. О яваштан созулып, чантасышы чекти. Магнитофонны сѣндюрир экен, бир оксюрип алды. Бираздан олар юкълап къалдылар.

Саба Аркадий эрте уянды. Ахтемнен сагълыкълашты.

— Ярын уйле маалинде мусафирхане янында корюшюрмиз, — деди.

— Яхшы, — деди Ахтем. — Амма билинъ, меним сизге айтаджакъ лафларым даа чокъ. Мытлакъ келинъ.

— Яхшы. Мусафирханенинъ къаерде олгъаныны билесишъизми?

— Эй-даа. Бильмегеним не энди?

Аркадий Ковалев чантасыны алып азбаргъа чыкъкъанынен Ахтеминъ къызы ве апайынен къаршылашты. Оларнынъ бакъышлары о дереджеде джиддий ве къатий эди ки, Аркадий бир джинает ишлегенини анълады.

— Кетесинъизми? — деп сорады Шазие.

— Сиз кимсинъиз ве къайдан кельдинъиз? — деп джекирди Зера. — Бизим бахтсызлыгъымыз сизге азлыкъ эттими? Омюр бою бедбахт яптынъыз, сагълам адамны сакъат эттинъиз, энди бу да азмы? Кочътик, тапып оламазсынъыз белледик. Ёкъ, келе келип чыкътынъыз. Не истейсинъиз? Хаста адамдан не аладжакъынъыз бар? Арам нишаретлер! Еберип къалгъайдынъыз озюнъизнинъ КГБ-МГБинъизнен берабер. Адамларны ольдюрип, мезаргъа тыкъмагъандже ашшымазсынъыз! Сизге не зарарымыз токъуна? Не зарар кетирдик? Айтынъ! Бутюн къабаатымыз ватанымызны истегенимиздеми? Батынъ, бербат олуиъ, шу Кърымнен берабер! Кърым кемикке чевирилип, богъазынъызгъа тыкылып къалсын, нефес аламайып еберинъ!

Аркадийнинъ мийи айдынлашкъан киби олды: «Хасталыкъ!!!»

Бу арада ичерицен Ахтем чыкты. Онынъ чырайы кыачык, юзю солгун эди. Таяккыа таяна берип, ынкылдап, уфулдап чыкты. Кыадынларнынъ янында Аркадийни корьгенинен юзю ярыкъланды, вуджуды тикленди, онъа козюни кыпты.

— Яхшы, Аркадий достум, сиз бара беринъ, мен эр шейни анълашкыанымиз киби япарым, — деди.

Аркадий сагълыкълашып кетти. Азбар кыапыгъадже оны Шази озгъарды. Кыапыны кечкенинен сорады:

— Сиз шимди кыйда кетесиниз?

— Мусафирханеге.

— Анги номерде токтадыныз?

— 22. Экинжи кыат.

— Мен бираздан барырым. Бир яккыа кетмениз, — деди кыз ве деръал артына кыйтты.

Ярым сааттен сонъ Шази мусафирханенинъ йигирми экинжи оласында, Аркадийнинъ кыаршысында отура эди.

— Манъа эр шейни олгъаны киби анълатынъ. Дюнъки яланларыштызгъа ишанды беллеменъ. Мен эр шейни анълайым. Манъа керчек керск. Кене ялан айтаджакъ олсаныз, милиция чагырырым. Оларгъа керчекни анълатырсыныз.

Шази озю бильмеген алда Аркадийнинъ энъ назик ерине басты. Милиция чагырса, онынъ иши битеджек. Аркадий о-бу деп берабер хызмет эткенлерини анълатаджакъ олгъан эди, кыз онынъ кчулакъ тозуна ойле бир шамар урды ки, Аркадийнинъ башы айланып, кровать устуне йыкылды.

— Мен сени шимди богъуп ольдюрим ифрит! — деп фысылдады. Даа ураджакъ олып кюлуны котерген эди, Аркадий кюлларынен башыны кыпатты. — Бабам ичюн интикъам алырым сизлерден, бабамнынъ аккы... мен сени де чылдыртырым. Ондан сонъ экинизге де шам ёлу тюм-тюз олур!..

Шази кюлуны тюшоргенини корип, Аркадий яваштан сорады:

— Бабаныз керчектен хастамы?

— Я корьмединъми?

— Корьдим, амма тап о кыадар бенъземей.

— Экимлер де бенъземей дейлер. Пенсия бермек истемейлер. Анамнен экимиз сабадан-акышамгъадже чалышамыз. Бабам эвде. Аш берсенъ, ашай, бермесенъ, ашамай, ач отура бере.

— Сиз ким олып чалышасыныз?

— Эмшире.

— Я ананыз?

— Сипириджи. Сен суаль берме, джевап бер! Къана, айт! Айт дейим санъа!

— Шимди, шимди, — деди Аркадий. — Эгер озкни КГБден десе, бу кыз оны урып ольдюрир. КГБден бабасынынъ акъкъыны алмакъ истей.

Къызнынъ юзю бирден денъишти: дудакълары сыкъылды, козьлери акъайды ве къолу котерильди...

— Мен ЦРУден кельдим... — деди Аркадий.

Къыз къатып къалды. Хайли вакъыттан сонъ сорады:

— Насыл, меним бабамны анда да билселерми?

— Билелер, — деди Аркадий. — Билелер...

— Къайдан?

— КГБнинъ малюматларындан. Девлет хавфсызлыгъы комитетининъ бир сыра муим документлеринде о ЦРУ агенти оларакъ косътериле. Табий ки, бизимкилер онынъ ким олгъанынен меракъландылар.

— Сиз Америкадан кельдинъизми?

— Эбет.

— Документинъизни косътеринъ.

— Косътерип оламайым, чюнки бойле ёлгъа чыкъкъан адамда ойле документ олмай. Тек совет паспорты.

Шазие яваш-яваш йиберильди, онынъ демики адждер-ха тавуры гъайып олды ве яваштан курсюге отуруп, юзюни эллеринен къапатты. «Гъарип бабам», деди ынъ-рангъан даушнен ве сессиз агълады. Бир ери пек агъыр-гъан адам киби азапланып, ах чекип агълады.

— Меним бабам хаста, оны, анда, тефтиш вакъытында хаста эттилер.

— Насыл тефтиш?

— Бу эски шей. Тап 1974 сенеси олгъан эди. Татарлар топланып Москвагъа делегатлар ёлладылар. Араларында бабам да бар эди. Оларны анда туткъан, дегген, соргъу эткенлер. Бабама исе, мен шай зан этем, насылдыр илядж бергенлер. О енгильден акъылыны ойнаткъан ве къойылгъан бутюн къабаатларны итираф эткен... Иште, дюнья бизге терс чевирильди. Оны он йылгъа укъом этип, ярым йылдан сонъ чыкъардылар. Шундан берли ЦРУ делиси олды. Татарлар оны бизимкилерчи сатты беллеп, акъаретледилер. Биз исе керчекни анылатып оламаймыз. Эки ёл арасында къалдыкъ. Ахыр-сонъу яшагъан еримизни денъиштирмеге къарар бердик. Анда, Октябрьскоеде эвимиз бир джорукъ эди. Саттыкъ, мында келип буны алдыкъ... Бабам исе эп тюзельмей. Экимлер онда бойле хасталыкъ ёкъ дейлер.

Аркадий Ковалев ичюн меселе айдын. Шазие агълам-

сырап лакъырды этип башлагъанда о магнитофон лентасыны басты ве онынъ бутюн лафларыны языш алды. Энди къоркъмай. Оны операцияны бербат этювде къабатлап оламазлар. Бу язылар ярдымынен о эр шейни анълатыр. Эр кимини агъызыны тыкъатыр. Энди къайтмакъ да мумкюн, амма ЦРУнинъ адынен бойле алгъа келип къалгъан бу бичаре къорантаны ве хусусан Ахтем Халиловны насыл терк этер? Буны тюшюнмек керек. Тюшюнмек ичюн исе тена къалмакъ керек.

— Шазие, сиз къайтынъыз. Мен тюшюнип бакъар ве къарарымшы сизге билъдиририм. — деди о.

— Къарарынъыз бир — оны ишке кимсе джелъп этмеди. Бу — хаста мийнинъ догъургъан фантазиясы, бельки де насылдыр иляджнынъ тесири. Буны ачыкъ айтмакъ керексинъиз. Бильсинлер ве меним бабамшы тынч къалдырсынлар. О якъы сизинъ ишинъиз дегиль, — деди Шазие.

— Яхшы, яхшы, дегсинъиз киби япармыз.

— Амма алдатсанъыз ишинъиз бар. Гедже тена ерде тутар ве богъуп ольдюририм.

— Яхшы.

— Меним огълан къардашым да бар. О шимди ордуда хызмет эте. Къайтып кельсе, иншалла къайтыр, бу ишлерни озю япар, бабасыны озю къорчалар. Къорчаламаса, сизинъ ЦРУнинъ тозуны озюм къакъарым. Манъа бир тюрлю ярдым керекмей.

Аркадий тюшюнджеге далды. Не япмалы?

— Бугунъ кене бизге бараджакъсынъызмы? — деп сорады Шазие, амма сесинде «ишинъ ёкъ» деген азнк бар эди.

— Ёкъ, — деди Аркадий. — Бир-эки кунъ мында отурыш, сонъ кетерим.

— Деръал кетинъ.

— Деръал кетип оламайым. Москвадан алякъаджы кельмек керек. Беклемек борджлым.

— Бекленъ, амма бабамнынъ козюне корюнменъ.

— Яхшы, айткъанынъыз киби япарым.

— Мен келип сизден хабер алып турарым, кетсенъиз, сонъ тынчланарым.

— Шазие, — деди Аркадий муляйим давушнен, — айдынъыз бирер къаве ичейик. Текъяран къапынайыкъ. — Онынъ еринден тургъаныны кориш абдырады. — Ред этменъ, ялварам. Азачыкъ къапынайыкъ.

Аркадий кровать астындан чемидан чекип чыкъарды, онынъ ичинде ыслангъан колбаса, Голландия пенири,

чешит къавалтылар бар эди. Эписини стол устюне къойды. Шазиенинъ агъзындан сувы кельди. Бу титис адам кельген сонъ олар анасынън не акъшамлыкъ ашадылар, не де сабалыкъ.

Столгъа отурыш, Аркадийнен берабер къапынды. Пенир ве колбаса пек лезетли эди. Аркадий сув толу стаканлар ичине буравлы тель сокъуп къайнатты. Къаве ичтилер.

— Мен юз грамм ичмек истейим, сиз бунъа насыл бакъасынъыз?

— Ичеберинъиз, — деди Шазие зорнен, агъзы толу эди.

Аркадий ракъы чыкъарыш, озюне тѣкти ве ичти. Ракъы оны баягъы тендирист япты.

— Яхшы, — деди о. — Мен эр шейни олгъаны киби бильдиirim. Олар анда анъларлар... Сизге ярдым керекми?

— Ёкъ, ярдым этменъ! Бизге Алта ярдымджы!

Шазие кетеджекте Аркадий онынъ омузларындан тутыш, енгильден силькитти.

— Ярамаз къыз, мешим къулагъым аля даа шагъылдай. Пек къатты урдынъыз, — деди.

— Мени афу этинъ. Бабама къаршы бир ишлер тюшонген киби корюндинъиз, онынъ ичюн озюмни тутыш оламадым.

Аркадий онынъ омузларыны йибермеди. Къызны бойле тутыш турмакъ онъа сонъсыз хошнутлыкъ багъышлады. О, эллеринден кечиш, юрегини толдурайткъан татлы эд-жан анълери ичинде байылмакъта эди. Яваштан къызны къучакълады ве кендине чекти. Къызнынъ арыкъ вуджуды титремекте эди. «Эй раббим, бир омюрлик бойле олса не ола?» деп тюшонди Аркадий.

— Айтынъ, сизинъ ичюн не япайым? — деп фысылдады къызнынъ къулагъына. — Айтынъ, риджа этем.

— Бир шей. Эписини олгъаны киби айтынъ. Тек керчек акътыр, не олса-олсун, амма керчек олсун, — деп фысылдады Шазие.

Шазие бирден айынган киби Аркадийни итеп йиберди ве чыкъып кетти. Аркадий къызнынъ вуджудындан кельген сыджакъ араретни эппи вакъыт ис этип турды. Насыл джазибели къыз, кимсин кимни бахтлы этер.

Аркадий тена къалган сонъ тюшонди. Ярш Ахтем келеджек. Онъа не айтыр? Оны ишандырыш да бир даа корюнмесе, хабер этмесе, сонъу не олур? О, оны беклейджек. Буны Шазиеге айтыш анълатмакъ керек эди. Айды, не олса-олсун... эписи бир акъыкъатны гизлемек олмаз.

Анълашкъанлары киби, экинджи куню уйле маалинде Ахтем кельди. Онынъ келюви мунасебетиини Аркадий озь одасында зияфет тешкиль этти. Барсын, заваллы адам ашап-тойсын, деп тюшонди. Аш арасы Ахтем яваш-яваш лакъырды этти.

— Ишлер фена, Мустафа Джемилевни кене къапагъанлар. Бутюн активистлеримизни токътатай такъип этелер. Кърым ичинде вазият эп кергинлеше. Буларны анда билдирмек керек. Бир кере мен ярдым истеген эдим, яптылар, сагъ олсунлар, Мустафаны тюрьмеден азат эттилер, амма шимди кене къапаткъанлар. Бойле олмаз. Ярдым этмек керек...

Магнитофон лентасы онынъ лафларышы эп яза, Аркадий динълей ве тюшюне. Не япмалы? Бу адамгъа насыл этип анълатмакъ мумкюн?

— Менимнен алякъа багъласынлар, батареялар ёлласынлар, самолёт я да вертолёт келип турсын. Мен айтырым, эр шейни олгъаны киби айтырым...

Бу йипши насыл этип узьмели? Узьмекшинъ чареси бармы? Шимди оуъа: «Ёкъ, эндицен сонъ керекмейсинъ», деп айтылса, бу адам текмиль шашмалар. Эх, буларны Шазиеге айтып анълатмакъ керек эди.

— Бизим халкъымыз эр анги халкътан эсик дегиль, не ичюн арды кесильмез хорлукъларгъа огъратыла? Буны анда айтып-анълатынъ. Совет девлети, эбет, руслар кучлю, демек, кучюк миллетни ёкъ олгъандже эзе береджеклерми? Бунышъ сонъу олмайджакъмы? Айтышъ, аскер ёлласынлар. О аскерлер Кърымда кърымтатарларнынъ эвлерини къорчаласынлар...

Эбет, эр шейни олгъаны киби айтмакъ керек, амма бундан сонъ бу адамынъ алы не олур? Шазие кельсе де, онышънен акъыл танышса яхшы олур эди. Брикхорн... Исиз ве дуйгъусыз адам, бу хаберге о не дер? Насыл къабул этер? Бу да бир меселе. Эх, башта Шазисенен анълашмакъ керек эди.

Ахтем айтты-айтты, ахыр-сонъу ёрулды, тынып къалды.

— Ахтем, агъа, айдынъыз, мен сизни озгъарайым, — деди Аркадий.

Олар мусафирханеден берабер чыкътылар. Тышта, мусафирхане къапысынынъ къаршысында, сокъакъынъ о четинде Шазие тура эди. Ахтем оны корьмеди. Аркадий аселет о тарафкъа бакъмады. Олар сокъакъкъа чыкмайып, къалдырым бою кеттилер. Тежяран кеткен сонъ Аркадий сагълыкълашты.

— Айдынъыз, сагълыкъынс къалышъыз, Ахтем агъа, тюшкюнлешменъыз, эписи яхшы олур.

— Айтынъыз, манъа батареялар ёлласынлар, сонъ, самолёт, я да вертолёт ёллап турсынлар. Унутмасылар. Бизлер мында эп чекишемиз. Даврансынлар... — Ахтемнинъ сеси тюшкюн, озю рухсыз эди.

Аркадий «яхшы, яхшы», деп артыша айланды ве мусafirхане бетке кетти. Шазие энди ёлнынъ бу четинде эди.

— Сиз манъа керексинъыз, — деди Аркадий. — Ичери кирип лаф этейик.

Олар индемейип ичери кирдилер. Аркадий стулны о якъкъа-бу якъкъа джылыштыргъан киши олып, магнитофоннынъ дёгмесини басты. Шазие оны серт назарнен буравлады.

— Бабамнен бир даа корюшмейджек эдинъыз де?

— Чареси олмады. Озю келип чыкъты. Лякин меним сизге айтаджакъ лафым бу дегиль. Мени дикъкъатнен динълень. Шимди бабанъызны тутып тургъан бирден-бир шей ЦРУ, онынъ онъа алякъадарлыгъы. Эгер мен онынъ ичюн бугунъ ЦРУни ёкъ этсем, ярын не оладжагъы белли дегиль. Бильмейим, онъа насыл илядж бергенлер ве о не къадар вакъыткадже тесир этеджек, лякин шимди онъа аят ве эшкъ багъышлайыджы бирден-бир шей тек бу. Буны ёкъ этмек-оны истинад нокътасындан марум этмектир. О ягъы не оладжакъ? Бундан сонъ о яшап оладжакъмы?

Шазие тюшюнджеге далды. Аркадийнинъ лафлары догъру, амма бабасыны бу белядан насыл къуртармалы?

— Сиз насыл тюшюнесинъыз? — деп сорады.

— Мен тюшюнгенимни айттым. О меним ЦРУден кельгенимни анълагъан сонъ бам-башкъа адам олды. Сиз меннен разысынъызмы?

— Э, — деп кокюс кечирди Шазие. — Мен бабамнынъ кульгенини чокътан эшитмеген эдим, шенъленгенини коръмеген эдим, десем оладжакъ. Тек бизлер бала экенде куле, шенълене эди. Мынавы хасталыкъкъа огърагъан сонъ бир тамам денъишти. Тек озюнен-озю. Кимсени динълемей, кимсени анъламай. Даима бир четте къамбурлашып отура, я да таягъына таянып сокъакъ бою долана. Иште, тюневин метаморфоза олды, о денъишти. Амма, лячаре...

— Мен, сиз не ял десенъыз, шуны япарым, амма сонъундан мени къабаатлагъанышъызны истемейим... Менджесине, бабанъызгъа аят берейик... мадам ки, башкъа тюрлю аят берип оламай экенимиз, затен, о башкъа тюрлюсини анъламаз ве къабул этмез, бойлесини берейик.

Онынъ аятында мана пейда олур, гъайретке келир, фаал-лешир... кимсеге зарары токъунмаз, озю гузель олып юрсе еткени. Сизге шу керек дегильми?

— Мен буны бир озюм аль этип оламайым. Анамнен акъыл танышайым. Мен ярын акъшам устю келип ай-тырым... керчек, беклеген алякъаджынъыз кельдими? — деп сорады Шазие.

— Мен бир тюрлю алякъаджы беклемейим, — деди Аркадий. — Иште, о саниеде акъылыма кельди-айттым. Мен сизинъ бабанъызны беклей эдим. Оны ишандырып да чыкъып кеткен олсам, онынъ алыны корер эдинъыз.

Эписи догъру. Шимди бабасынынъ юрюши-турушы, лафы-сёзю, аяткъа мерагъы бу ишнинъ кетишатынен ба-гълы.

Шазие азбаргъа киргенде бабасы оны кулер юзьнен, къучакъ ачып къаршылады:

— Ах меним балабан къызым, бир даге къызым, — деп къучакълады. — Бакъыджы къызым. Энди сен къорангъа бакъасынъ. Эбет, мен чалышайым, амма меним къоран-там пек буюк, бутюн халкъымыз — меним къорантам. Мен халкъ ишинен огърашам. Мына корерсинъ, тезден бутюн халкъымыз Кърымда олур, Мустафа Джемилевни де, Юрий Османовны да, башкъаларны да тюрьмелерден чыкътарырлар, эм де бир афу сорарлар. Эбет, сорарлар, ана о вакъытта сен бабанънен гъурурланырсынъ, бутюн халкъ гъурурланыр!

О къызыны бабалыкъ мераметиле къучакълай, сый-палай эди. Бу, бабасынынъ тюрьмеден чыкъкъан сонъ биринджи кере оны бойле этип охшавы ве бойле лафлар айтувы эди. Баба севгиси не къадар татлы. Шазие бабасынынъ суклери чыкъып тургъан къатты омузына башыны къойып, баба къокъусыны тоя-тоя къокълады, агълады. «Бабачыгъым, сен яша, рухлап, джош, не истесенъ, оны яп, тек баштаки алынъа къайтма, шимдикисиндай тур. Мен чалышырым. Сизлерни бакъарым. Бахтияр къайтып кельсе, о да чалышыр. Эр кес киби яшармыз. Мен сизлер ичюн эр ишке азырым. Ёрулмам, тёньюльмем, тек сизлер аман олунынъыз...»

— Не бири-биринъызге сарылып къалдынъыз? — бу Зера эди. О оларнынъ янына кельди, бабасы бир къолунен оны да сарды. Шазие бир къолуны бабасынынъ омузындан алып, анасышы къучакълады. Бири-бири ичюн джашшы бермеге азыр олгъан бир къорантанынъ учь адамы, бой-ледже, бири-бирине сарылды. Дюнъя бир якъта, олар исе экинджи якъталар. Оларнынъ экиси — ана-бала бунынъ

себебини бир тюрлю аңлай, баба исе башкыз тюрлю. Эписинин истеге эйликке, аят севгисине базана.

Олар бойле алда баягы турдылар.

— Айдынъыз ичери кирейик, — деди Шазие.

Ичери кирдилер. Софра башына отурып ашадылар. Ахтем токътамайып лакъырды эте, шакъалаша, куле. Оны дерсинъ, денъиштирдилер. Ана-бала да шад эди.

Гедже Шазие Анасына бутюн лафшы аңлатты. Зера шашып къалды.

— Шимди онынъ ЦРУ дегени керчек олып чыкътымы? — деп сорады.

— Керчек олды, — деди Шазие. — Мына, мен сизге эр шейши олгъаны киби айттым. Сиз насыл тюшонссинъыз?

Анасы акъырын даушисе агълады. Къызы да онъа къошулды. Сабагъадже де лакъырды этти, де агъладылар. Саба ачылгъанда олар бир къараргъа кельдилер: бабамыз къадар йыл девамшыда ярыкълыкъ корьмеди, барсын, озюндже мемнюн яшасын.

Бу къарарны Шазие Аркадийге бильдирди. Аркадий тюшонджеге далды. Энди о насыл малюмат алып кетеджек? Башында озю акъкъында тюшонмеди, тек Ахтемин тюшонди. Шимди озю не ишлейджек? Эгер Ахтем Халиловши керчектен де ЦРУнинъ агенте сен деп малюмат алып барса, оны анда керчектен эсапкъа алып ве тосат-тосат онъа вазифелер берирлер. Вазифе алып кельген биринджи адам онынъ акъылы еринде олмагъаныны аңлар ве яланшыны устю ачылар. О вакъытта онынъ озь алы не олур? Эх, суаллер, суаллер...

— Бу дюньянынъ ишлери къыскъа ёргъангъа бенъзей, — деди Аркадий. — Аягъынны орытсенъ, башынъ ачыкъ къала, башынъа чексенъ, аякъларынъ...

— Не олды? Бир шей келишмедими? Озюнъиз айттыгъыз да, эгер бу ишнинъ ялан олгъаныны аңласа, онынъ алы фена олур деп... Биз анамнен бутюн гедже бу акъта лакъырды эттик, эвине-боюна ольчедик, сабагъадже тюшондик... Бабам хаста, биз анамнен онынъ алына бакъып, бир чаре буламайып эзилемиз, азапланамыз... Шимди исе о азбарда иш эте, эм кимерде йырлап-йырлап ала, юксек даушисе лакъырды эте, чырайы куле... дерсинъ, миллетке байрам кельди... Шай экеч, биз онынъ шойле алына къолтутмакъ истеймиз... Озюнъиз айттыгъыз да, бундан кимсеге зарар кельмейджек, тек бабам кяр этеджек деп... Не ичюн шимди шубеленип башладыгъыз?

Аркадийнинъ тавуры тюшонджели эди.

— Яхшы, — деди о инает, — яхшы, озюм айттым, озюм

де сонъуна алып чыкбайым. Лякин бу ишнинъ темельсиз экенини ачыкълангъанын менни ёкъ деп эсап эте билесинъиз. Мешим акъкъымдан келирлер, бизимкилер ялашы багъыш-ламайлар. Ондан гъайры, бу иш мешим ичюн бир сынав.

— Бизлер мукъайт олурмыз, — деди Шазие. — Бир де-бир кимсе кельсе, оны эвге кирсетмемиз. Бабамен тена къалдырмамыз. Сиз де аркет этинъ, адам ёллайджакъ олсалар, озюнгъиз келинъ.

— Билесинъизми? — деди Аркадий. — Сиз тосат-тосат онъа бир шейлер кетирир ве «Аркадий ёллагъан» дерсинъиз. Сизинъ районшынъ меркези... ады не эди шу?

— Геленджик.

— Ана, Геленджикке адам кельген, мен барып-кельдим, иште, буларны ёллагъан дерсинъиз. Эки-учъ айда, яни пек тюшкюнлешкен вакъытта бойле япарсынгъыз.

— Насыл шейлер?

— Батарсялар. О батарсялар истей.

— А, онынъ ойле батарсялары бар эди, чёплюк обасында талып кельген эди. Тотлашып, куфленип къалгъан...

— Сиз онъа батарсялар кетирисинъиз ве базы лафлар айтырсынъыз, гошюль котериджи лафлар...

Бойле ашлаштылар. Аркадий джыйышынып башлады. О шимди кетеджек, Шазие исе бабасына эки-учъ айдан адам келеджегини айтаджакъ...

— Сиз бир даа кельмсийджексинъизми?

— Эгер кельсем ве сизни бир керечик даа корьсем, озюмни бахтли санаар эдим. Шазие, сизни сонъки кер корип тургъаныма ишанмакъ истемейим.

— Мен де...

Аркадий кызны къучакълады. Эппи бойле турдылар. Аркадий о дереджеде эсджанлы эди ки, эр шейни унутып, къаве пиширди.

— Сизинъ миллетиңиз ким? — деп сорады Шазие къаве ичедикъан вакъытта. — Рус тилини къайдан билесинъиз?

— Мен аслы испаным. Деделерим Мексикагъа кочькенлер. Мен анда догъгъаным. Мен бала экенде айтувлы Америкагъа кельдик ве мен мектепни битирген сонъ разведка мектебине кирдим. Рус тилини де анда огрендим. Ондан гъайры Америкада руслар чокъ. Иште, огрендик. Мен франсыз, немсе тиллерини де билем. Умумен, тиль огренмекни пек седем.

— Сизинъ къанынъызда арап къаны ёкъмы? Арапларгъа ошайсыз.

— Текъаран бар. Ана тарафындан.

— Бизлер мусульманмыз...

— Мен билем. Меним анам мусульман эди. Кърым-татарлар пек мусульманлар. Мен де мусульманым. Мен догъгъанда мусульман олып догъгъаным. Битам пек къувангъаң экси.

Олар ёри-бирлерине бакъып йылмайдылар. Шазиешинъ янакълары къызарды. Бу тылсымджы адам шимди кетеджек ве бир даа кельмейджек. Кешки, кене кельгсйди.

— Мен умумен ашыкъмайым, — деди Аркадий. — Амма бу къасабада артыкъ къалып оламайым.

Эсмери черели, къара къаш, къара козь бу огъландан чекиджи, байылтыджы арарет кельмекте.

— Сиз ярын Геленджикке келинъ, — деди Аркадий. — Эписи лафларны, итият шартларыны анылашып алмакъ керекмиз. Айдышъыз, манъа шимди кетмек керек.

Шазис эвге кельген сонъ азбарда ер чапалаяткъан бабасынынъ янына барып, онынъ къулагъына бир къач сёз айтты.

— Ах меним акъыллы къызым, — деп оны къучакълады бабасы. — Халкъыны севген, къайгыргъан балам. Эбет, эбет. Энди ишлер башкъа тюрюлю кетер. — О агъзыны кенъ ачып йылмайды. Козьлерининъ теренликлеринде аджыныкълы ифадесакълы эди. Эписи бир оларнынъ чеккенине нисбетен бу бир байрам эди.

Шазис экинджи куню Геленджик мусафирханесине барды. Аркадий оны узакътап корьгенинен чапып кельди. Олар эски танышлар киби селямлашты, ялы боюнда долацды, денъизде ювунды ве лакъырды эттилер. Бу куню Аркадий ичюн энъ бахтлы кунъ эди. О, омюринде биринджи кере севди ве севгиси бу кунеш киби араретли, кок киби темиз эди. Дюнъяда не ЦРУ, не де КГБ бар олгъанына ишанмакъ истемей. Мермер черели къарт Брикхорн исе бир тюш киби олып къалды. О тезден Москвагъа къайтаджакъ, андан исе Вашингтонгъа... ондан сонъ бу бахтлы кунъ тюшке чевириледжек.

Айгиди сени дюнъя, къайдан къайда кельди де, бойле ишке огърады.

Аркадий Ильич Ковалев Москвагъа кельген сонъ Томас Макмилангъа чевирильди ве Вашингтонгъа учып кетти. О эр шейни Шазиенен анылашкъан киби япты. Ахтем Халиловнынъ сёзлеринден базы ерлерини янъы кассетагъа язды. Москвагъа чалышкъан ве Америкагъа къайткъанынен вефат эткен бир агент бар эди. Ричард Ольсон. Томаснынъ тахмининдже шу Ольсон Ахтем Хали-

ловны ишке джелъп эткен, амма сонъундан оныънен алякъа багълап оламагъан экен. Яланлар бири-дигерини догъуралар, бири-бирине къурашып кетелер. Эр алда олар акъыкъткъа ошайлар. Мына, шимди, Томас Макмилан бу ишни догърултты, ёлуна къойды. Весселям.

Майкл Брикхорн Томасныъ информациясыны дикъ-кыатнен динъледиди.

— Демек, Ричард Ольсоннынъ адамы экен. Ойлеми?

— Э, ойле, буны озю айтты.

— Яхшы. Яшагъан ерини денъиштирген, бу да яхшы. Я не ичюн оны он йылгъа къапап, алты айдан сонъ чыкъаргъанлар?

Томас Макмилан эр шейни тюшюнгени алда бу акъта тюшюнмеген.

— Хасталыкъ! Верем хасталыгъы себбинден. Анда, лагерде къан тюкюре экен.

Оны тезден оледжек беллеп чыкъаргъанлар. Шимди сагълыгъы бир джорукъ. Апайы, кызы оны бакъалар.

— Пенсия аламы?

— Алмай. Бермегенлер.

— Ярдым эттинъизми?

— Чареси олмады. Алмады.

Брикхорн ишангъан киби олды. Томасны небеттеки вазифеден сонъ кене раатлыкъкъа ёлладылар. О эм раатланды, эм де спортнен огърашты.

Эгер тек бир адамынъ малиоматына ишанып иш коръген олса, Брикхорн Брикхорн олмаз, бу тепкилятта бу къадар йыл чалышмаз эди. О, аджеми дегиль. Томас Макмиланнынъ информациясы акъылгъа ята. Лякин Ричард Ольсон кельгенинен ольмедиди. Учъ кунъден сонъ ольди. Бу учъ кунъ ичинде Брикхорн онынъ информациясыны динъледиди. О, янъы агент акъкъында, хусусан кърымтатар акъкъында бир шей айтмады. Онынъ Херсон тарафларда булушгъаны да белли дегиль. Шимди исе онынъ агенти... озю де тюрьмеде отурып чыкъкъан сою. Бу ягъда бир кыйл олмалы.

Эльза Энглтон бу ишни тешкермек ичюн кетеджек. Эльзанынъ миллети корейс.

Асыл фамилиясы Хан, лякин Ким онъа зияде келише. Эм, айткъанына коре, о тарафларда сойлары бар экен. Барсын, тешкерип кельсин. Томаснынъ ишини сонъ бакъармыз.

Бойледже Эльза Энглтон кетти. Онъа эр шей ачыкъ анылатылды. Томаснынъ барып-кельгенини, агентнинъ

Ричард Ольсоннын адамы олып чыкканыны, лякин Ольсон озю онын аккында айтмаганыны — эписиини.

Эльза Москвага кельген сонъ, о якына тез барып чыкты. Ахтемнинъ кюмшусынынъ эвине кирип:

— Му, Ахтемане ер ёкъ экен, бир-эки афтага квартирант алмазсынъызмы? — деди.

— Алыр эдик амма, тарапшыкы...

— Мен эписине разым. Мына сизге эки афталык аккыым. Мына паспортым.

Эв саиби параны корьгенинен тюрленди. Эки афтага бу кьадр пара. Бир де бир генералнынъ кьадыны олса керек, деп тюшонди ве деръал разы олды.

Шай этип Эльза Энглтон Ахтемнинъ кюмшусынынъ эвинде яшай. Тюкяндан чешит емеклер кетире, оларны сыйлай. Куньдюзлери денъизге барып келе. Уйледен сонъ азбарынъ бир четинде, эски хасыр кресло устюнде китап окъуп отура. О отургъан ерден Ахтемнинъ азбары ап-ачык корюне, лаф-сёзлер эшитиле. Амма Эльза татарджа аныламай. Олар ара-сыра русча лаф этелер.

Индже эндамы дюльбер кызы — Ахтемнинъ кызы этрафтакилерни тикенли назарнен козетип юре. Амма онынъ назарына Эльза илишмеди. Мында денъиз боюна раатланмага кельген ве квартираларда кирага тургъан адамлар чокъ.

Демек, кызы ве апайы эвде олмагъанда лакъырды этмек керек, деп тюшонди Эльза.

Эльза Энглтон чокъ беклемеди. Саба апайынен кызы ишке кеткен сонъ Ахтем азбарда чалыша эди. Эльза окчели аяккьапларыны такъылдатып онынъ янындан кечсяткъанда абынды, «вай!» деп йыкылды. Ахтем тез-тез юрип кельди ве оны турсатты.

— Хайырлымы кюмшу, бир еринъизге бир шей олмадымы?

— Бир шей олмады, амма аягъым...

Ахтем кюмшуны кюлтугъындан тутып, ичери алып кирди, сет устюне отуртты ве:

— Не япайым? — деп сорады.

— Мен текяран ятмакъ истейим, сиз де янымда отурынъыз... Сиз ким олып чалышасынъыз я?

— Мен чалышмайым.

— Не ичюм? Чалышмайып, насыл яшайсынъыз?

— Догърусыны айтаджакъ олсам, чалышам, амма бу системада дегиль. Меним ишим башкъа... халкъ кьайгысы.

— Насыл кьайгы?

— Кърымтатарларны ватавларына къайтарув иши. Кърымтатарларны билесинъизми?

— Эбет, пек чалышкъыр халкъ. Бизлер, корейслерден де чалышкъырлар.

— Ана шай. Мына шу халкънынъ акъ-укъукъларыны тиклев ишинен огърашам.

— Насыл этип?

— Э, бу узун лаф. Манъа ЦРУден ярдым этеджеклер.

— Насыл?

— Яни... аскерлер, танклар, самолётлар ве иляхри...

— Олар не япаджакъ?

— Кърымда кърымтатарларнынъ эвлерини къорчалайджакъ. Оларны андан шимди де сюргюн этелер.

Эльза шашып къалды. Бу адамнынъ мийи балалыкъ девиринде токътап къалгъан олмалы. Расткельген биринджи адамгъа ЦРУ онъа ярдым этеджегини айта... Бу насыл агент?

Олар баягъы къонуштылар. Ахтем кулип лаф эткени ичюн Эльза да кулип лаф этти. Олар пек шенъ эдилер. Ахтем башына келип-кечкен шейлернинъ эписини айтты. Бу адамнынъ акъылдан зайыф экенине Эльзада шубе къалмады. Онынъ козю огюнде магнитофон ленталарыны денъиштире, амма о эп лаф эте.

— Сиз меним акъайымшы бельки таныйдырсынъыз? Ричард Ольсон, хатырлайсынъызми? — деп сорады Эльза.

— Ричард?.. О не, о да корейсми?

— Ёкъ, корейс дегиль, еудий, Ричард Ольсон, о бу тарафларгъа сыкъ-сыкъ келе эди, яни денъизге...

— Ёкъ, — деди Ахтем. — Ойле адамны хатырламайым. Кетеджекте Эльза:

— Сиз ЦРУ агенти олгъанынъызны ве андан ярдым беклегенинъизни кимсеге айтманъыз, — деди.

Ахтемнинъ мийинде тормозланув асыл олды. Баягъы вакъыткъадже бир шей айтып оламады. Сонъра:

— Затен, мында менимнен кимсе лакъырды этмей. Мына, сиз биринджисинъиз, — деди.

Якъында Аркадийнинъ кельгенини айтаджакъ эди, къадышынъ тенбиелегенини хатырлап токътады: — Яхшы, мен эди кимсеге айтмам.

Эльза топаллана-топаллана кетти.

— Мен даа келирим, — деди Ахтемге. — Бельки Ольсоннен берабер келирмиз.

Озь звине кельген сонъ Эльза тюшюнди. Аджеба, онынъ бойле олгъаныны башкъалар биле экенлерми?

Эв саибесинден сорады:

— Мынавы кьомшунъыз насыл адам я?

— Анавы кьрымтатарны айтасынъызмы?.. Акъылдан зайыф, заваллы. Озю бойле зарарсыз адам, амма Алла бир шейден кем этсе, бойле эте экен... Койде бирев селям берсе, аман о адамдан: «Энди сизни ёлладылармы?» деп сорай экен. Умумен, кьаранлыкь бир иш. Халкь иши ичюн тюрьмеде отургъан, анда онынъ чылдыргъаныны анълагъан сонъ чыкьарыш йибергенлер. Бу кьрымтатарларнынъ бири сокьур, бири сакьят, бири чылдыргъан, насыл этип олар Москваны якькъанлар? Ич акъылым кесмей... О, Ахтем, зарарсыз киши, сиз ондан кьоркъманъыз, — деп тычландырды эв саибеси. — Кимсеге зарары токьунмай, эр алда, яманлыкьсыз адам.

Меселе анълашылды. Бу адам акъылдан зайыф. Эм озю де тек бир меселеде-миллетни кьуртарув меселесинде. Дигер шейлерде нормаль олса керек, за ген, насыл нормаль олсун? Иште, хаста, весселям. КГБ онынъ лафына ишангъан, биз де ишандыкь... Иште, ялан устюне ялан.

Эльза Энглтон кетирген малюмат Брикхорнны тааджиппендирмеди. О бир замаи, бир шейге тааджиппенмей.

— Яхшы, кассеталарынъызны кьалдырынъ, озюнъиз шеърде олунъ, — деди Брикхорн адеттеки сувукь, иссиз давушнен.

Брикхорн психологлар консилиумышы чагьырды ве оларгъа Эльза кетирген кассеталарны берди.

— Мында лакьырды эткен адамнынъ психикасыны тайин этмек керек, — деди о. — Нормаль адамы, ёкъса хастама? Суаллеринъизге мен сонъундаи джевап беририм.

Афакъан хасталыгьы мутехассыслары Ахтем Халиловны узундан-узакь лафларыны терджимеде диньледилер. Бир кьач кере, бир кьач кунь девамьнда. Эр бири озь кьайдларыны язды. Сонъра кепе Брикхорннынъ одасында топландылар.

— Къаца, башта суаллер беринъ, — деди Брикхорн.

— Адам кьач яшында?

— Къарарнен 45 — 46 яшларында.

— Кьрымтатарлар кимлер ве оларнынъ ватаннен багьлы насыл проблемасы бар? — деп сорады Эйни адлы кьарт къадын.

— 44 сенеси Сталин оларны Гитлернен эмекдашлыкьта къабаатлап сьургюн этти. Янъылмасам, Орта Асиягьа ве Уралгьа. Шундан берли олар ватанлары Кьрымгьа кьайтмакъ истеп давалашалар.

— Бизде, мында кърымтатарлар бар. Бир де-бирини чагъырсакъ насып олур?

— Къатиен мумкюн дегиль. Бу иш тамамиле сыр, — деп кестирди Брикхорн.

— Демек, бизим агентлер о адамнен корюшкенлер, ойлеми?

— Ойле. Эки агент корюшти. Бири ошы акъикъий агент оларакъ джедвельге алмамыз кереклигини, дигери исе бу адамнынъ акъылдан зайыф экенини анылатты. Сиз не дейсинъиз?

Экимлер сустылар. Олар беш адам эди. Къартий Эйни деди:

— Мендже онынъ психикасы джиддий бозулган. Соргъу вакъытында айны бир шейни текрарлай берселер, зейише тесир этиджи препарат къуллаансалар... умумен, бу амелиятта расткельген ал. Хаста ве оны бу хасталыкътан кимсе тюзетип оламаз.

Арнольд Адамсон, белли психиатор ве гипнозджы, салмакънен сёз башлады.

— Бойле хасталыкъкъа, биринджи де, ирадеси зайыф адамлар тутула. Эбет, ирадеси зайыфлаштырылды иляджлар де къуллаан билелер. Бу, бир къазанынъ нетиджеси де ола биле. О нетидже къазадан сонъ деръал корюнемей, лякин инсан психикасына тазыйкъ этилип башлаанса, корюне биле. Хаста!

Дигер учъ эким де озы фикирлерини айтып, «Хаста!» деп къарар чыкъардылар.

Брикхорн экимлери бирер-бирер козьден кечирди ве деди:

— Сизинъ эр шейдеу хаберинъиз бар. Бизим адетлеримизни билесинъиз. Къомшу одада сизлеринъ эр биринъиз ичюн айры-айры сенетлер азырланды. Шимди анда кирип имзаланъ ве бошсынъыз.

Брикхорн энди Томас Макмилан меселесине къайтты. Макмилан сынавадан кечмеді. Биле-биле ялан малюмат кетирди. Энди онынънен бир кере даа лакъырды этмек керек. Меракълы. Томас не дейджек?

Томасны эртеси куню онынъ узурьша алып кельдилер. Телефон этмеді, телеграмма ёлламадылар. Эки полис алып кельди. Томас бир хайырсызлыкъ юзь бергенини сезди. Брикхорн деръал сёз башлады.

— Психиатор экимлер консилиумы бирагъыздан Ахтем Халиловны афакъан хастасы, яни акъылдан зайыф деп тапыды. Экспертизанынъ нетиджесини сизге косътерирлер. Сонъ, не дейсинъиз?

Томас Макмиланнның энъ къоркъкъан шейи олды. Демек, тешкергенлер. Эх, Шазие, бизим айнеджилигимиз Бриххорнның башына урулып чиль-парча олды.

— Сонъ, мен беклейим, тез олуңь.

— Керчектен ойлс. Лякин биз керчекни гизлейджек олдыкъ...

— «Биз» дегениңиз кимлер ве не ичюн гизлейджек олдыңыз?

✓ — Яни мен гизлейджек олдым... О адам ЦРУ ярдым этеджегине о къадар ишана ки, бу ишанч ёкъ этильсе, яшап оламаз. Мен онъа, хаста ве бичаре адамгъа ярдым этмек истедим... Ишанч, умуот бердим.

Бриххорн лякъайдлыкънен магнитофонны сёндирди, столшың дёгмесиши аягынен басты. Томасны алып кельген полислер кирди ве алып кеттилер. Бунышънен «Агент» операциясы битти. Бриххорн юкъарыгъа информация язды.

Бриххорн «Агент» операциясының нетиджесиши унутты. Энди о башкъаларның иши. Сиясий идареде махсус болук мудирининъ муавини Герберт Роджерс Бриххорнның къыска, конкрет, къатий укюмини окъуды. Кейфи бозулды. Меркезий разведка идареси дегиль бу, насылдыр бала багъчасы. ЦРУнингъ акъчасына дюньяның бир четинден дигер четине бара-келелер. Эписи насылдыр чылыгышы зиярет этмек ичюн. Бутюн бу ишлер япылгъан сонъ оның акъылдан зайыф адам олгъаны анылашыла. Акъылдан зайыф олса, оныныңнен огърашып отурмакының не кереги бар эди? Бриххорн къартайды гъалиба. Э, къартайды.

✓ Асылында бу офкенинъ себеби башкъа эди. Махсус болукнингъ мудир пенсиягъа кетмеге азырлана, Герберт Роджерс исе оның ерине кечмекни умуот эте. Мудир озю де «муавин, энди башлыкъ олмакъ керексинъ» деген эди. Роджерснингъ юреги ат башы киби олгъан эди. Эбет, о да яш дегиль. Бу вазифе оның пенсиясына ярдым этер эди... Шимди, бойле месулиетли девирде, насыл этип акъылдан зайыф агент акъкында малюмат береджек? Кулерлер. Озюңизшинъ акъылыңыз къаерде эди дерлер.

Роджерс махсус группа башлыгъы Райны чагырды. Рай пек инат, бильгили, даима фикир уяныкъ адам. «Дюньяда мен джевап берип оламайджакъ суаль ёкъ», дей. Эм керчек. О лафнен бир чокъларышы къандыра, тындыра.

Роджерс лафы текяран узакътан башлады. Башта башлыкының пенсиягъа кетеджегиши, оның ерине озюнингъ намзети косътерильгенини айтты.

— Рай, биз чокъ йыллар берабер чалыштыкъ, агъа-къардаш киби олып къалдыкъ, кене берабер олмакъ керекмиз, — деди йымшакъ даушнен Роджерс. — Эгер мен о якъкъа авушсам, озъ ериме сени козьде тута эдим, сен де, эбет, бир де-бир истеген адамынъны группа башлыгы вазифесине теклиф этер эдинъ. Сизде, анда, гъайретли яшлар чокъ...

— Мен озъ ериме шаркъ болюгицен Честерни алып эдим, — деди Рай ашыкъып.

Роджерс, О Честер дегенлери Райнынъ къайыны олганыны биле эди, лякин озюни сыкъмады.

— Бу сенинъ ишинъ, — деп таплады. — Лякин, бакъ, бизим консультант, анавы тоңкъа Брикхорн насыл малюмат ёллагъан. Мен бойле малюматны насыл этип башлыкъкъа кирсетип береджегим?

Рай кягъытны окъуды, Роджерсинъ фикирини анъламайып, онъа бакъты.

— Бойле малюматны юкъарыгъа ёлласакъ, бизлерни кулелер, «козьлеринъизинъ мийлеринъиз зайыф экен» дерлер. Бундан сонъ не мен башлыкъ олурым, не сен муавин олурсынъ. Шимдики ерлеримизден биле котерип атарлар.

Рай анълады ве деръал лаф башлады:

— Не ичюн оны акъылдан зайыф демек керекмиз? Онынъ акъылы еринде, лякин озюни шай косьтерс. Бу онынъ чалышув услуби. Шай даа. Пек яхшы усул. Чалыша берсин. Бизге де бу эльверишли.

«Афсерин Рай, — деп тюшюнди Роджерс, — аман тапты».

— Ондан сонъ, КГБнинъ малюматларына бакъкъанда, ошы тутып, адамлар мукъяфатлар алгъанлар, рутбелер, вазифелер... Не, биз чалышып, олар мукъяфат аладжакълармы? Биз де алмакъ истеймиз. Не, ботен чалышамызмы мында? Анавлар мемлекет-мемлекеттен кейф чатып юрелер де тапкъацлары акъылдан зайыф адам олгъан. Эх, анъкъавлар... Бакъса, девлет парасыны савурып алып отуралар...

— О фикиринъ де, бу бириси де догъру. Лякин язгъанда биз биринджисини язармыз, амма лакъырдыда экинджиси де айтмакъ мумкюн. Умумен, анавы чылдыргъац къарт Брикхорны къацдырмакъ керекмиз, хулясасыны гъайрыдан язсын.

— Къацдырармыз, — дей Рай эмпликнен. — Былтыр эмшире къызнен айланышасынъ, деп меним устюме атылгъан эди. Даима биревлеринъ ишинс къарышып юре. Мен онынъ анасыны айгъа бакътырым.

— Сен Честерге де анълат. Даа анълайджакъ киби адамлар олса, оларгъа да анълат. Дёрт-беш киши олайыкъ, сонъ Брикхорнны чагъырып ортагъа алыр, яхшы тынчыктырырмыз.

Махсус болюкнинъ адамлары яхшы этип азырлангъан ве топлангъан сонъ консультант-инспектор Брикхорнны теклиф эттилер. Сценария боюнджа лакъырдыны башта Роджерс башлады.

— Майкл биз сизинъ малюматынъызнен таныштыкъ... Бир сыра суаллер догъды. Оларны сизнен бирликте чезмек истеймиз...

Акъылдан зайыф ве хаста адамны тешкермек ичюн эки керс агент ёллагъан, дюнья къадар пара масраф эткезинъиз. Бу бир цирк дегильми? Сиз разведка ишинен ойнайсынъызмы? Бельки, айны макъсаднен кене адам ёллармыз? Бири ойле деп келир, бири бойле дер. Сиз исе халкъ парасыны эп савурасынъыз. Бу насыл месулиетсизлик?

Брикхорн агъызыны ачып етиштирмеди, Рай алып кочти.

— Эки адам эки тюрлю малюмат кетирген. Бельки учонджисиши ёлларсынъыз?..

Сонъ, дёртюнджисини... Сонъсыз ёллай берирсинъиз. Разведканы бала оюнына чевирип йиберегинъизден хаберинъиз бармы? Сизинъ чалышув услубинъизни энди адамлар кулелер, лятифелер айталар. Сиз устюнъизге пек чокъ шей аласынъыз, я джевабыны ким береджек?

Брикхорн сёз башлагъан эди, Честер лаф этип башлады.

— Ричард Ольсон пек намуслы хадим эди. Эпинъиз билесинъиз, — деди о. — Командировкадан къайткъан сонъ, бойле бир агентни ишке джелъп эткезини, онынъле пек мукъайт чалышмакъ кереклигини айткъан эди...

— Кимге? — деп сорады Брикхорн.

— Кимге оладжакъ, манъа айткъан эди.

— Манъа да айткъан эди, — деди Рай.

— Не деген эди?

— Пек монис адам, кърымтатары, мен онынъ халкъына ярым этмекни ишандырдым. О эр шейге рази олды, деген эди. Шимди исе... бу «акъылдан зайыф» деген лафны къайдагъа тюшонип чыкардынъыз? Кимнинъ акъылдан зайыф олгъаныны бир тешкерип бакъмакъ керек.

Рай бир башласа, токътамакъ бильмей, эп огге кете.

— Сизге айтмагъан олса, демек, сизге ишанмагъан. Бу ишти оюнгъа чевирип йибереджегинъизни бильген... Умумен, сизге чокъ адам ишанмайып башлады...

— КГБ тешкилятлары, партия тешкилятлары, шахсен сиясий бюро азалары онынъ «акъылдан зайыф» экенини бильмегенлер, сизинъ тальтинке Эльза Энглтон бара ве буны эки кунде билип келе, — деди Роджерс ачувнен. — Худжур шей. Бу къадар вакъыт ЦРУде чалышкъан адамда бу къадар енгиллик... Акъылгъа ятмай.

— Я, магнитофон язылары бар. Динълеп бакъынъ...

— Бу, о адамнынъ иш услуби, анълайсынъызмы? — деп къычырды Рай. — Бу онынъ ортыси. Джезнемнинъ бир четинде бир озю булунган агент ичюн ортыю, маска керек. О догърудан-догъру чалышып оламай. Башта юзюне маска кие, озь лафларына ве аркетлерине белли бир догърулыш бере... Ондан гъайры оны деръал якъаларлар. Бу пек акъыллы усул. Адамдан шубе этмейлер. О исе ишини япа бере. Ольсон бу акъта манъа айтып макътанган эди. Раметли Ольсон бойле къыйынлыкъларнен якъан ишни ёкъкъа чыкъармакъ истейсинъизми? Ёкъ! Биз бунъа ёл беремиз.

Честер лакъырдыдан артта къалаяткъаныны анълап, деръал къычырды:

— Меселеси тсфтиш комиссиясына теслим этмек керек. Джиддий ве тереи огренсин. Ольсоннынъ ады акълансын, Томас Макмилан кетирген малюматлар тасдыкълансын, янъы агент джедвельге алынсын.

— Бойле япмакъ керекмиз Майкл, — деди Роджерс муляйимликнен. — Макъсад: бири-биримизини якъан ишлеримизни ёкъкъа чыкъармакъ дегиль, аксине, косътермек, котермектир.

— Не, биз КГБден ярамаймызмы? — деп лафкъа къошулды махсус болукнинъ янъы хадими Брайер. — Олар он йыл эвель оны таныган, тюрьмеге къапаган, акъсымлагъацлар... бизим бюрократлар исе эп бугъа тюбюнден бузав къыдыралар...

— Чалышув усулыны денъиштирмек керек, Майкл, заман денъише.

— Ачыкъкъозь олмакъ, шараитке бакъып иш коръмек керек.

— Умумен, мистер Брикхорн эскидже чалыша, янъы шараитке, янъы талапларгъа уйып оламай...

Эр якътан айтылган бойле лафлар Майкл Брикхорнны шашмалатмады, амма юрегини эзди. Шимди о «агент» меселесинде шамата чыкъса, озь-озьлюгинден онынъ пенсиягъа кетюв меселеси де келип чыкъаджакъ. Пенсиядан Брикхорн пек къоркъа. Янъыгъызлыкъ, кимсеге керексизлик. О, омюри бою эвленмеди. Бала-чагъасы ёкъ. Дженю-

бий Американынъ къайсыдыр бир мемлекетинде дайысыныиъ кызы яшай... Оны балалыкъта корьген эди, шимди, бельки аятта ёктырдыр... Керексизлик, арткъачлыкъ ве экимлер... Брикхорннынъ эшъ кьоркъкъан шейлери. Шимди мынавы бош-богъазлар онынъ кьоркъусыны даа зияде арттырдылар. Баштаки вакъытлар олса, бир сёзнен эписининъ агъызыны къапатыр эди. Шимди онынъ вакъыты кечти, бошбогъазлар вакъыты кельди. Лячаре...

Махсус болукнынъ адамлары лаф эте-ете о дереджеде джоштылар ки, Брикхорннынъ ишъ усулыны айрыджа бир меселе оларакъ котермекни теклиф эттилер. Брикхорн ян бермек керек олгъаныны анълады.

— Мен озъ хулясамда къатий турмайым, — деди иссиз давушнен. — Мен бойле анъладым, бойле белледим ве бойле де яздым. Сиз разы олмасаңыз, о сизинъ ишинъыз. Хулясаны денъиштире билсинъиз. Бу, атта, сизинъ вазифеъыз.

— Ёкъ, Майкл, — деди Роджерс. — Биз сизинъ хулясанъызны денъиштирмек истемеймиз. Не вакъыткъадже бири-биримизниъ хулясаларымызны денъиштирип юреджекмиз? Не вакъыт чалышаджакъмыз? Ёкъ, олмаз, сиз озъ хулясанъызны озюнъиз денъиштирип кетиринъ, биз онъа бакъып ишъ корермиз.

— Яхшы, — деди Брикхорн. Озю язгъан къагъытны къайтарып алды. — Бир сааттен сизге янъы хуляса кетирирлер.

О индейинъ еринден турды ве сырыкъ киби тюм-тюз эндамыны нумайыш этерек, чыкъып кетти.

— Амма да адам, — деди Рай. — Оны чыплакъ къолларнен абрап оламазсынъ.

— Лякин, эр алда, биз бирлик олдыкъ ве къартны сындырдыкъ, — деди Роджерс. — Бирлик олсакъ, даима енъермиз. Энди, бу якъына къарткъа мукъайт олмакъ керек. Брикхорн озъ одасында янъы хуляса язар экен, секретаръ къадышгъа:

— Айтынъ, Томас Макмиланны кетирсинлер, — деди.

Томасны алып кельдилер. Брикхорн языдан башыны котерип:

— Томас, сиз кетирген малюматлар тасдыкъланды. Кучюк эксперимент ичюн джанынъыз агъырмасыш, — деди. — Сиз бошсынъыз, кете билесинъиз.

Бойле вакъытта суаллер бермек яхшы шей дегиль. Томымпыс-тымпыс чыкъып кетти. Къыркъ дакъикъадан сонъ Брикхорн янъы хулясаны конвертке къойып, секретарына берди ве Роджерске ёллады. Бунынънен эр шей битти.

Барсын, мукаяфатларыны алсынлар, мертебелери юксельсин, не истесе, оны япсынлар. Бу якъы энди Брикхорннынъ иши дегиль. О, озь ишини япты.

Махсус болукинъ башы Герберт Роджерс, онынъ муавини Рай, группа башы Честер кунъде берабер къаве ичелер. Башлыкънынъ одасы кениш, яркъ, креслолары йымшакъ, уйледен сонъ ичине текяран ром къойылган къаве инсан вуджудыны джаиландыра. Олар къаве вакъытанда андан-мындан лаф этелер.

— «Чылгъын»гъа кимни ёллармыз? — деп сорай Рай къавесини уртлап. — Бир де-бир кимсени ёлламакъ керек.

Ахтем Халилов «Чылгъын» лагъабынен джедвельге алынды ве ойле де аныла.

— Бильмейим, — дей Роджерс. — Эбет, адам ёлламакъ керек.

— Меши ёллашъ, — деди Честер. — Бареме Русисени бир доланып келирим.

— Сеи мында керексинъ. Эйиси, анавы, ады ким эди шу, Томас Макмиланни ёллармыз. Биз «Чылгъын»ны онынъ малюматы эсасында джедвельге алдыкъ. О ёлларшы биле, шахсен таныш, энъ муим, о бизге керекли малюматларны кетирир, — деди Роджерс. — Амма шимди дегиль, эндики йылда.

Ер курреси озь кочери этрафында эп айлана. Ер узеринде, кытатарда адамлар тарафындан мейдангъа кетирилген гъает муреккеп ве къуветли механизмлер системасы аркетке келе, талийлер чезиле, уюмлер чыкъарыла. Буларнынъ эписининъ астында Ахтем Халилов адлы аджиз ве монис адам булунмакъта. Онынъ бу ишлерден хабири ёкъ. Онынъ мийинде аркетке кельген бир нокъта эп чалыша. О халкъны акъсыланувдан, ашиаланувдан къртараджакъ. Весселям. О башкъа шей акъкъында тюшюнип оламай. Бу фикир онынъ мийини о дереджеде къаплады ки, бу акъта тюшюнгенде, я да лакъырды эткенде бир тамам денъише, джоша, коклерге уча... Заваллы адамнынъ банъ язысы бойле экен, бойле де олып кетеджек.

Такъвимде 1984 сснеси. Ахтеминъ аятында янъылыкълар олмаса да о уютнен яшай. Аркадий Ильич оны ишандырды, демек, эписи яхшы оладжакъ. Онынъ сёнюк чырайында кимерде нур ойшай. Енгиль аркетлернен азбар ичинде долана, о якъ бу якъны джыйыштыра, темизлей, чешмеден сув кетире, иште, озюнен-озю огъраша. Эрте баарьде азбарны къазып чыкъты, тегизледи, ёлакълар

ясады. Аперль айынын орталарында къртоп, согъан, бакъла, морковъ сачты. Къызыны, апайыны корьгенде илле джыллы сѣзлер айта. Онынъ иценълиги оларгъа да тесир этти. Эвде аят джашланды. Бир кере оларынъ къорантасыны тойгъа чагъырдылар.

— Эгер анавы тешкилят акъкъында лаф этмесснъ, сен де бара билесинъ, — деди Зера.

Ахтем энди о тешкилят акъкъында лаф этмей, лаф этмек мумкюн олмагъаныны анълады. Тойда Ахтем ич-меди, текяран ашады. Адамлар ойнагъанда зевкълашып эльчирпты. Догъмуш «Къайтарма» онынъ зайыф юрегиши сарсытты, толкъунландырды. Не къадар яхшы музыкамыз бар. О ольмез. О халкънен берабер яшар. Аз къалды, Ахтем де ойнайджакъ эди, амма оны къызы токътатты: «Керскмей баба, башкъа сефер ойнарсынъыз», — деди.

Июнъ айында Томас Макмиландан Шазиенинъ адына мектюп кельди. О Москвада экешини ве тезден бараджагъыны яза. Табвий ки, онынъ ады энди Аркадий Ильич Ковалев эди. Шазиенинъ юреги дюкюльдеп башлады. Бу насыл шей? Ич тынчлашып оламай, ахыр-сонъу анасына айтты. Анасы башта къркъты, сонъундан: «Айды, хайыр-лыдыр иншалла», деди. Олар бу хаберни бабаларына айттылар. Ахтем бирден гъайретке кельди, азбаргъа чыкъып, о якъкъа-бу якъкъа юрди, йырлады, сызгъырды, баягъы эгленди. «Демек, келе, аферин йигитке, аферин! Бизим ичюн де кунеш догъаджакъ».

Ахтеминъ сагълыгъы да, къияфети де баягъы тюзельди. Энди о таякъкъа таянып юрмей, усть-башына да бакъа, азбарда чалыша, телевизор бакъа, апайы ве къызы эвде олгъанда оларнен дюнья ишлери ве миллетнинъ келеджеги акъкъында лакъырды эте, планлар къура.

— Эх, шу Кърымгъа бир аякъ басып алса эдик, — дей о эшкънен, къуванчен. — Бизге тек шу аякъ баскан вакытымызда ярдым керек. Сонъундан пекинирмиз, Озюмизни тутып алырмыз ве бабам сени, кейф чатып яшармыз. Билесинъми Зера,

Кърым дегенде козь огюме ем-ешилъ чименлик келе. Анда къушлар чивильдеше, къоянлар чапкъалаша, балалар ойнайлар.

— Не ичюн мытлакъ ешиллик олмакъ керек?

— Бизим эвимизнинъ артында ойле мейдан бар эди. Баарьде онынъ ичи чочамийлернен толып къала. Олар отларнынъ арасында юва къура, бала чыкъаралар. Чочамий йыры энъ саф йырдыр. Кокке синтип кете де, андан турып ойле йырлай ки, бир кереден бутюн дюнья темиз

олып кяала... Ондан сонъ кюяллар да чапкыалаша, дерелер ичиндеки чалылар арасында олар да юва кюралар... Кунеш исе кызарып, дюльбер олыш догъа ве бутюн мейданны нурларына гъаркъ эте. Алла раббим, кимге тиер бойле баарь кунюнинъ дюльберлиги. Джангъа раатлыкъ, юрекке джошкюнлыкъ... балалар бойле ерде ойнап-ойнап оселер, андан ана-юрткъа севги алаалар ве сонъундан омюр бою юреклеринде ташыйлар.

Ахтем баштаки Ахтемни анъдыра эди. Хасталаммаздан огюне Ватан акъкъында чешит тюрлю лафлар айта, озю юрегиини озю котере эди. Атта, бир кере, «огер адамларнынъ Ватангъа олгъан севгисини ольчейиджи бир аппарат тюшюнип чыкъарсалар, валлаи, мен биринджиликни алыр эдим», деген эди. Бу лафлар не вакъыт олгъан эди? Зера энди унутты. Акъайы Ватан акъкъында тюшюне, Зера исе акъайы акъкъында. Шай эте-ете бу кунъгедже келип чыктылар. Яшлыкъ да бу къайгынынъ ичинде кяалып кетти. Хасталыкъ ве къартлыкъ келип басты. Балалар осьти. Амма бабалары денъишмеди. Энди не олур экен? Анавы огълан кельсе, Зера опыннен озю лактырды этер. Акъылсыз балагъа бенъземей. Оларны тынч кяалдырсалар олгъаны.

Июль айынынъ биринджи кунълеринде Аркадий Ильич Ковалев келип чыкты. Адети узре, башта мусафирханеде токътады, сонъ Ахтемнинъ эвине кельди. Онынъ келювинен эвге шенълик, кюванч кельди. Ахтем бахтлы эди, чюнки оны алдатмадылар. Шазиени исе татлы эсджан сарды. Ашханенен ода арасында чапкыалай. Бу ал Зеранынъ назарындан къачмады. О деръал чырайыны сытты.

Аркадий мешин чантасындан ракъы ве шампан шарабы чыкъарды, кене ыслангъан колбаса ве кявалты. Зерагъа ачыкъ мор тюсю, устюнде балабан-балабан кырмазы гуллери олгъан шал, Шазиеге исе гульгули тюсте кофта багъышлады.

Акъшам эпсилери бир софра башына отурдылар. Эрксклер ракъы, кяадынлар шампан шарабы ичтилер. Яз берекетининъ ниметлеринен кюналар донатувлы. Ашайлар, ичелер, лаф этелер. Зерадан гъайры эр кес озюни сербест дуя.. Андан-мындан лактырды этелер. Сонъки вакъытта Зера даа бир ерге сипириджи олып ишке кирген, эки ерден юз кыркъ кумюш айлыкъ ала экен. Шази де бир бучукъ ставкалы эмшире экен. Буларны эшитмек Аркадий ичюн хош эди. Чаресини тапып, оларгъа текяран акъча кяалдырмакъ истей, амма бунынъ чареси олмагъанышы анълай. Акъча акъкъында агъыз ачса, бу адамларны акъаретлеген олур. Башкъа ёл тапмакъ керек.

Акышамки емсктен сонъ, кечкен сефср олгъаны киби, бир оада яттылар, лаф эттилер. Ахтем бир кереден самолётлар, тапклар акъкында лаф этти, келеджеклерми? Не вакъыт келеджеклер?..

Аркадий онышъ сёзюни больди.

— Ахтем Халилович, бир шейни яхшы этип акъылынызда тутыныз: ЦРУ деген сёзни, сесинъизни чыкъарыш бир ерде айтманъыз. Кыатисен ясакъ этиле! Ашъладышызмы?

— Э, ашъладым, — деди Ахтем.

— Экинджи, тапклар, самолётлар, аскерлер акъкында айтмакъ кыатиен ясакъ этиле.

— Не, мен сизге де бу акъта айтып оламайыммы?

— Маъна айта билесинъиз, амма тек маъна ве тек экимиз олгъанда, башкъа вакъытта мумкюн дегилъ.

— Э, эбст, ашълайым, — деди Ахтем.

— Ондан гъайры сиз бир де-бир ерде чалышмакъ керексинъиз. Эвельден зенаатыныз бар эдим?

— Бар эди. Мен автобазада механик олып чалыша эдим.

— Ёкъ, бу иш келишимей. Сизге къаравуллыкъ киби бир иш керек.

— Э, ашълайым, — деди Ахтем.

Ахтемге къаравуллыкъ ишини тапмакъ кыйын олмады. О демир-бетон заводынышъ къапысы янында аскер киби тура. Кирген-чыкъкъанларнен незакетле селямлаша. Юк алып чыкъкъан машиналары дефтерге къайд эте. Завод къапысындан кечейткъан адамнышъ кърымтатр олгъаныны билъсе, илле лаф къоша: «Тезден энимиз Ватанда олурмыз, Сейдамет, сен озюшъни сикъма». О адамнышъ юреги котериле:

«Инишаалла, инишаалла, айткъанынышъ олсуш», дей. Озь смеласы биткендже поста тендиристликнен тура, сонъра озь борджыны толусынен эда эткен адамнышъ тавурынен эвге къайта.

Бу къасабада Ахтемин пек аз адам таный эди. Заводда чалышып башлагъан сонъ адамлар оны таниды, бегендилер. Къасабада: «Ахтем тиозельген» деген лаф даркъады. О керчектен де тиозельген киби эди.

Ахтеминъ эви тарашлыкъ эди. Апайынышъ бир ода даа къурайыкъ, деген теклифине о: «Тезден Кърымгъа кочеджекмиз, къурып отурмакъ керекмей», дей эди.

Амма Аркадий «бир ода даа къурмакъ керек» дегенинен разы олды ве ишке киришти. Аркадий тола заводиндан тола кетиртти, цемент, агъач сатыш алды, озю гед-

же-куньдюз чалышты ве балабан бир ода къурдылар. О одагъа Ахтем озю ерлешти. Аркадий озюне деп кровать, тёшек, килим кетирди. Ахтемнинъ къуванчы сынъырсыз эди.

Аркадий Москвагъа телсфон этип, командировкасыны ярым айгъа даа созмаларыны риджа этти. Анда разы олдылар. Аркадий Джубгада эписи олып бир бучукъ ай олды ве бу вакъыт ичинде Ахтем Халиловнынъ эви ве яшайышы бир тамам денъишти.

Аркадий Ильич бир къач кере Шазиенси мусафир-ханедеки одасында корюшти ве онъа эр шейни олгъаны киби анылатты. Шазиен анылады.

— Бу кърккунчлы дегильми? — деп сорады. — Бабама бир шей япмазлармы?

— Ёкъ, ич де, о якътан бирев келеджек олса, бир къач йылда бир келир ве о адам мен озюм олурым. Москвадаки резидент сизинъ бабанъызыны бильмей. Раатсыз олманъыз.

Шазиен Аркадийни бегене, лякин озюни тута. Аркадий исе севгиси алевленгенде ишке бериле, оларнынъ эв къуруджылыгъында чалыша. Къызынынъ башыны кутъмек керекмей. Энди не вакъыт келеджек ве умумси келеджекми?

Аркадий къайтаджакъта Ахтемни кене тенбиеледи. Батарсеяр ташып юрмек керскмей. Самолётларны да беклемек керекмей. Анда эр шейни билелер. Мен барып эписини анылатырым. Сизсен багъланмакъ керек олса, мен озюм келир, я да мектюп язарым. Сизинъ ишинъиз беклемек. Мына, корерсинъиз, кърымтатар меселесинде яхшылыкълар олур.

Ахтем эр шейни анылады ве о айткъаны киби япмагъа сёз берди.

Аркадий 1984 сенеси сентябрь айынынъ башында къайтты. Октябрь айында исе ордудан Бахтияр келип чыкъты. Акъыкый акъай олгъан, дюльбер черели, мазалы огълан. Онъа Аркадий акъкъында айтмадылар. Бахтияр ордуда шоферлик зенаатыны менимсеген ве кельгенинден бираз сонъ шофер олып ишке кирди. Ахтемнинъ къронтасында яшайыш нормаль алгъа кельмекте, Боллыкъ бар, мемнюнлик, шевкъ бар.

Эвде эр кеске ер сте. Бахтиярны эвлесидирселер, Ахтем онъа янъы балабан оданы береджек ве озю эвельки одасына авушаджакъ.

1984 сенеси битмек узре. Мемлекетте янъылыкълар чокъ. Укумет денъишти, сиясет денъишти, кърымтатарлар гурюльдедилер. Ахтемнинъ козю аягъы баскъан ерни коръмей. О, бу денъишювлернинъ асыллыны биле, къувана,

джоша. Языкъ ки, бу ишлер онынъ себебинден олайткъаныны айтмакъ мумкюн дегиль. Айтмаса-айтмасын, тек онынъ халкъына эйилик олсун.

Томас Макмилан Вашингтонгъа къайтып кельди ве эр шейши хабер этти. «Агент» пек яхшы чалыша. О, онъа ярдым этеджек олды, амма акъча бермескиннъ чаресини таппады, тек бир ода къурмагъа ярдым этти. «Агент» шимди чалыша.

— Демек, «Чылгъын»нынъ ишлери яхшы, — деди Герберт Роджерс. — Сиз, Макмилан, вазифенъизни яхшы эда эттинъиз. Биз ребериет огюнде сизни такъдирлев меселесини къоярмыз. Онынънен багъ тутув иши сизинъ озюнъизге авале, тосат-тосат бизлерни хабердар этип турсанъыз олгъаны.

— Яхшы, — деди Томас Макмилан, — лякин меним бир риджам бар. Оны «Чылгъын» демейик. Бу чиркин сёз онъа келишмей. О бир заваллы адам. Эйиси «Агент» дей берейик.

— Яхшы, — деди Роджерс. — Биз онынъ адыны картотекада «Агент» деп денъиштирirmиз ве эндиден сонъ «Агент» оларакъ анылыр. Сиз язма эсабатынъызны Райгъа теслим этерсинъиз. О шимди меним муавиним.

— Мен Брикхорнгъа корюномесем оламы?

— Корюнип отурманъ. О сувукъ чырайлы къарт эи озюнишъ эски принциплерини яшай... Тавкель, мен олмасам, дюнья девирлир, деп къоркъса керск. Онъа корюменъ. Эгер озю сорагъандай олса, «Мен бутюн малюматларны махсус болюкке теслим эттим, чюнки командировка оларнынъ эсабындан эди», деп айтышъ.

Вазифеден къайткъан эр бир хадимге берильгени киби Томаскъа да отпуска берильди. Раатлыкъта олгъанда о худжур бир вакъианы эшитти. Бу пансионатта раатлап-яткъан Эльза Энглтон адлы яш къадын озюни единджи къаттан ташлап эляк олгъан. Экимлернинъ айткъанына коре, кучлю депрессия алышда экен.

Эльза Энглтонны Томас биле эди, якъындан олмаса да эр алда таныш эдилер. Онынъ артындан тешкерип баргъанышы ве Ахтем Халиловны «акъылдан зайыф» деп малюмат кетиргенини де сонъундан бильди. Энди о ёкъ. Демек, темизлейлер. Бу иште бирден-бир кедер эте биледжек адам Эльза эди. Томас кедерленди. Бу иш ойле, я о якъкъа, я да бу якъкъа. Онынъ певбети не вакъыт келеджегини о бильмей, амма бир кушъ ола келир.

Майкл Брикхорн озъ ишини япа биле. О къарт тильки,

онынъ мийинде не бар олгъаныны кимсе бильмей. О Томас-нынъ кетирген малюматлары, магнитофон язылары боюнджа медицина экспертизасы кечирди ве онынъ нетиджеси белли. О, белли бир вакъыт индемез, амма сонъундан котерилир, бир къабакъ патлатып, эр кесни къыйыр-чыйыр этер. Брикхорн. Онынъ акъкъында юрген эфсанелерининъ ондан бир къысымы керчек олса биле о хавфлы адам.

Брикхорн вазифеси боюнджа инспектор-консультант. Амма мевкъы, итибары, хызметлери джеэтинден эр кестен юксек. Роджерсенен Рай оны йыкътыкъ, тындырдыкъ беллейлер. Аджеба, олар бу адамнынъ кимлигини бильмейлерми? О та Даллеснен берабер чалышкъан. Хелмсинъ башыны ашагъан. Бу саада корюмли адамлар онынъ фикринен эсаплашала.

Томас Макмилан раатлыкъ муддети биткенинен Роджерсининъ узурьша кельди.

Къырмызы черсли, мемнюнлигинден чатлайджакъ алына кельген Герберт Роджерс оны кулер юзьнен къаршылады. Онынъ кулювинде биле насылдыр къабарув, мемнюнлик бар эди.

— А, Томас, сонъ насыл раатландышъыз?

— Яхшы, — деди Томас тюшкюшликшен. — Мени Брикхорн раатсызлай. О киши бир феналыкъ тюшюнмегейди деп къоркъам.

— А, Брикхорн, эбст, яхшы къарт эди.

— Насыл «эди»?

— Э, къартлыкъ хасталыгъы. Гедже юкъу иляджыны къарарындан зияде ичкен ве саба турмагъан. Даа якъында джыйдыкъ. Дженазесинде эпимиз иштирак эттик.

Томас шашып къалды. ЦРУни тутып тургъан директорден бири олгъан ве даима эр кесни титреткен Брикхорн энди ёкъ. Юреги бирден бом-бош олып къалды. Онынъ юрегини таш киби басып тургъан агъырлыкъ бирден гъайып олды.

Томас Макмилан махсус болюкке пекитильди. О болюкнинъ вазифесини эда эте, командировкаларгъа бара, топлашувларда иштирак эте. Бир тарафтан тынч олды. Башлыкълар Роджерс ве Рай онъа яхшы бакълалар. Честер исе оны озюнинъ досту эсап эте. Ахтем Халиловны кимсе анъмай, Томас да хатырламай.

Бир кунъ Роджерс лаф арасында:

— «Агент»инъизнен багъланып турасынъызмы, нелер хабер эте? — деп сорады.

Томас шашты. Насыл этип багъланаджакъ? Бунынъ ичюн о якъкъа бармакъ керек.

— Онынъ ёллагъан радиограммаларыны, дигер малюматларыны делогъа къоймакъ керек. Сиз оларны кетири-
нъиз, — деди Роджерс ве гъаст йымшакъ сеснен текрарлады:
— Кетиринъиз. Кърымтатарлар акъкъында малюматлар:
оларнынъ бугунъки вазияти, талаплары, курешлери, къы-
скъасы, эписини аз-аздан кетирип турмакъ керексинъиз.

Томас итираз этеджек эди, Роджерс онъа имкъян бермеди:
— Эбет, олгъанына коре, мытлакъ шашыладжакъ ма-
люматлар дегиль, иште, олгъанына коре. Онынъ делосы
бош турмасын. — Роджерс саатине бакъты ве ашыктып
еринден турды. — Мени афу этинъ, бараджакъ ерим бар.

Томас анылады ки, бу малюматларны «Агент»нинъ
адындан озю азырламакъ керек. Башлыкъ буны онъа
анылатты. Аныласа яхшы, аныламаса...

Томас ишке киришти. Ахтемнинъ сонъки лакъырдыла-
ры язылгъан ленталарны дефаларджа динъледи ве олар
эсасында «Агент»нинъ адындан малюмат язды. Бир аф-
тадан сонъ язгъаныны Роджерске алып кельди. Башлыкъ
малюматны окъуды, пек мемнюн олды, тешеккюр айтты.

— Вакъты-вакътынен кельген малюматларны бойле
этип кетире беринъ, — деди.

Бойледже, Томас Макмилан буюк бир доландырыд-
жылыкънынъ иштиракчиси олды, батты, энди бу батакъ-
лыкътан къуртулмакънынъ чареси ёкъ.

Томаскъа «Агент»нинъ бириджи малюматыны яз-
макъ агъыр олды. Сонъундан кет-кете алышты. Буны адий
бир ишни япкъандайын япып башлады. Бир къач айда бир
кере Ахтеми, онынъ къорантасыны хатырлай, язып ал-
гъан бутюн лафларыны динълей, ичинден янъы-янъы ма-
люматлар тапа, янъы-янъы тафсилатлар тюшюнип чыкъа-
ра. Бу къадар къолай олур деп озю де умют этмеген эди.

Ахтемнинъ яшайышы яхшы. Кызы Узевр адлы огъ-
лапгъа акъайгъа барды ве онынъ эвине кочъти. Эви узакъ
дегиль, шай исе де бу айрылыкъ Ахтеме фена тесир этти.
Бир кимши арагъан киби токътамай ода-одадан юре,
азбаргъа чыккып бакъа, кене ичерини тешкере.

Уйле маалинде Бахтияр машинасыны дырылдатып
келе, бабасындан ал-хатыр сорай, берабер отуруп уйлелик
ашайлар. Ахтеми кене шу къаравуллыкъ иши къуртара.
Учъ кунъде бир тыраш ола, темиз урбаларыны киё ве кулер
юзьнен завод къапысына келе. Адамларнен селямлаша,
татарларнынъ исе юрегини котере. Татар иши боюнджа
янъылыкъларны эшите. Яхшы хабер олса, деръал оны озъ
хызмети сапа, джоша:

— Эх-хей даа нелер оладжакъ, акъайлар, сиз буны бильмейсинъиз! Даа чокъ шейлер оладжакъ! Татар озюни косътереджек! Бунъа энди аз къалды! — дей, къувана.

Адамлар онъа ишаналар. Келеджекке умютнен, эминликнен бакъкъан ве озъ миллетининъ такъдири акъкъында лакъырдыдан бир заман тёнъюлмеген адамны эр кес бегене. Къапыдан кечиджилер чокъ, амма Ахтем бир озю. Юрегиндеки ишанчны эр кеснен бирдай пайлаша.

Адамлар Ахтеминъ хасталыгъыны унуттылар. Ахтем эр шейге азыр, амма анавы огъландан хабер ёкъ. Батареялар ярдымынен алякъа багъламакъ керекмей, деди. ЦРУ акъкъында айтмакъны ясакъ этти. Эр шейни озълери андан турып япаджакъ экенлер. Япалар, сагъ олсунлар. Лякин о да мындан турып ярдым этсе, яхшы олмаз эдими?

Кърымтатарлар яваш-яваш Кърымгъа кетип башладылар. Биревлер язылгъан экен, эв алгъан экен, деген лафлар юре. Халкъ эп котериле, эп кете. Ахтеминъ юреги сыкъыла. Аркадийден хабер ёкъ. О не япаджакъ? Беклеп отурмакъ да иш дегиль. Ахыр-сонъу кърымтатарларны бир тамам акълагъан документ чыкъты. «Эндиден сонъ беклемек мумкюн дегиль, — деген къараргъа кельди Ахтем. — Кърымгъа кетмек керек.» Балаларынен, апайынен лакъырды этти. Къадыны бираз даа сабыр этмекни, Бахтияр исе деръал кетмекни теклиф этти.

— Анда татарларгъа топракъ бере экешлер. Барып биз де алайыкъ, — деди Бахтияр.

Башта Бахтиярнынь бир озю кетти. Бир афтадан сонъ къайтып кельди.

— Акъмесджит дживарындан, «захват»тан топракъ алдым. Шазиени де яздырдым. Энди барып анда отурмакъ ве къурып башламакъ керекмиз, — деди.

— «Захват» недир? — деи сорады Ахтем.

— Топракъларны татарлар озъбашына алалар. Оларны сонъундан ресмийлештиреджек экенлер... Анда базылар энди эв къурып башладылар. Давранайыкъ.

Тюшюнип отурмагъа шей ёкъ. Бу сефер Бахтиярнен берабер Ахтем де кетти. Олар озълеринен берабер чапа, курек, тёшек ве чадыр алдылар. Ахтем отпускагъа ариза язды. Вакъыт кузь олса да авасы джыллы эди. Поезд Керчь богъазындан кечкен сонъ Кърым топрагъы башланды. Ахтем этрафкъа тикиле, догъмуш манзараларгъа бакъып юреги байыла. Этрафта адам чокъ, эписи гъайрымиллет. Татарлар пек аз корюнелер. Акъмесджитке кельген сонъ, троллейбуске минип кеттилер. Сонъра джаяв юрдилир ве ниаест, Бахтияр айткъан ерге келип еттилер. Мында татар-

лар чокъ. Эписи татар ве эписининъ топрагы бар. Бу манзара Ахтемни кене джоштырды. Топланган адамлар-гъа бакъып сёз айтмакътан озюни туталмады.

— Эй, кърымтатарлар! — деди о юксек давушнен. — Бу ер сизинъ мекянынъыз. Эджатлар юрту! Бу ерде ольмек — татар ичюн бир шеревтир. Амма биз ольмек ичюн кельмедик, курешмек ве снъмек ичюн кельдик... Бизим аркъамызда къудретли кучьлер бар. Олар ана-мына яр-дымгъа етишеджеклер. Бизге исе даянмакъ керек. Да-яныкълы олайыкъ ватандашлар!

Татарлар Ахтемнинъ сёзлерини умумен анълады ве онынъ худжур ерлерине дикъкъат этмедилер. Мында бойле сёзлер айтып, бири-бирининъ рухуны котермек истеген адамлар чокъ, энъ муими, даянаджакъ бир адам даа кельди.

Татарлар озь ишлеринен мешгъуллер. Кими чадыр тиклей, кими эв темели ичюн чукъур къаза, озь топрагыны черчивелей. Ахтемнен Бахтияр ишке киришти-лер. Чадырны къурды, ичине тёшеклерни кирсетип къойды ве озь участкаларынынъ сыгырларыны бельгилеп чыкъ-тылар. Кушъ кеч олды. Чадыргъа кирип яттылар. Гедже сувукъ олды, Ахтем тек сабагъа якъын текяран юкълады. Саба кене ишлер девам этти. Мувакъъат эв ичюн темель къазып башладылар. Ахтем тез ёрула, иши семерсиз тосат-тосат кокке бакъа. Бир маальде кокте вертолёт пейда олды. Ахтем курегише таянып, онъа бакъып къалды. Вертолёт татарлар чалышайткъан мейдан узеринде айлана башлады. Ахтем бутюн зеиниши топлап, эв вертолёткъа бакъты. Ичинден сёйленди: «Бизлер мындамыз... Бизлер мындамыз...» Джевап олмады. «Эх, шимди батареяларым олган олса, мен оларны эшитир эдим», — деп языкъсыш-ды. Огълуна, дигер татарларгъа бир шей айтмады.

Бахтияр шиджаатнен чалыша. Ахтем тюкянгъа барып, отьмекнен ягъ кетирди. Уйлелик ашадылар. Уйледен сонъ Ахтем чадыргъа кирип ятты. Бираз юкълады. Акъшам усту теширист олып турды.

Акъшамлыкъ емектен сонъ Бахтияр юкълап къалды. Ёргъун адамлар да къаранлыкъ олгъанынен абул-къубул къапынды ве яттылар. Ахтем бир озю участкаларны до-ланды. Хаялен Аркадийден опыкеледи: «Бу насыл шей, къайда гъайып олдынъ? Сенден сес-солукъ эшитильмей...» Бу вакъытта коктен сес кельди: «Эр шейден хабаримиз бар. Тезден келирмиз! Тюшкюнлешме!» Ахтем кокке бакъты. Кушъдюзюки вертолёт юксектен учмакъта эди.

Ахтемнинъ вуджудуна къувет кельди. Демек, келед-

жеклер. Баремс, тездже кельгейдилер. Курекни алып, темель чукъурыны къазмакъ истеди, амма пек тез ёрулды ве фышнап башлады. Чадыргъа кирип, огълунынъ янына созулды.

Куньлер пек тез кечтилер. Базы адамларнынъ мувакъкът эвчиклери котерилип башлады. Мында эр кес бири-бирине ярдым эте, бирлик олып чалышалар. Бир къач машина чакъыл ташый. Кимерде цемент машинасы корюне.

Ахтемнинъ отпусказы битти ве о озю чалышкъан заводнынъ директоры адына ариза язды. Бахтияр эвге барып, бабасыны да, озюни де иштен бошатып кельди. Къышлыкъ урба, къазан-табакъ, одыр-будыр кетирди. Аньлашылды ки, баба-бала къышны мында кечиреджеклер.

Ноябрь айынынъ биринджи ярысында ойле сувукълар башланды ки, бир тюрю даянмакънынъ чареси ёкъ эди. Къар ягъа, ель эсе. Аязлы ель Ахтемнинъ вуджудышы тешип кече, сувукътан къол-аякълары къатып къала. Бир къач куньден сонъ ава бираз джылынды ве олар кене чалышып башладылар. Узеир де оларгъа ярдымгъа кельди. Озюнен берабер къапы-пейджерге кетирди. Бир чаре этип, мувакъкът эвчикнинъ диварларыны котердилер.

Сувукъ къыш куньлерининъ биринде татарлар мувакъкът эвлер къурайткъан участкаларны машиналар, тракторлар, бульдозерлер сарып алдылар. Сыджакъ кийинген ве ушомемек ичюн текяран да ичкен деликъанлы яшлар эллеринде ломлар, таякълар туткъан алда оларгъа якъындадылар. Милиционерлер, аскерлер, автоматлар... Ахтем шашты. Бу насыл шей? Бу — о беклеген ярдымгъа бенъземей. Адамларнынъ чырайлары ачувлы, козьлери нефретиси бакълар, куфур сёзлер айтып, татарны сёгелер, базылары чиркин ырджаялар.

Татарлар аман къораланып турдылар, кимдир сыджым кетирди. Эр кес сыджымыш тутты. Ахтем бу эснада ватандашларына недир айтмакъ кереклигини аньлады.

— Ватандашлар, дедиль олуң! — деп къычырды о. — Биз акъмыз. Акъкъат бизимнен! Къоркъманъ! Бизлерге де ярдым келеджек!

Милиционерлернинъ башы олса керек. Янындакилерге Ахтеми косътерип бир шейлер айтты. Бульдозерлер, тракторлар гудюрдинен кочъти ве мувакъкът эвчиклерни йыктып башладылар. Бу арада сытыкъ чырайлы деликъанлылар адамларнынъ устьлерине япырылдылар. Дёгюш башланды. Ахтем не къадар арекет этсе де йыкъылды.

Сап-сары бир огълан оны тепмеледи, сонъра якъасындап тутып чекип кетти. Сюйрсклениркен, Ахтем ыдырына, чапалана, озюни сюйреп кетейткъан аскерге ялыша, амма бир шей япып оламай. Тосат-тосат кимлердир онынъ къурсагына тепелер. Эр бир тепмеден сонъ Ахтем джаным чыкъса керек, деп тюшюне. Ана-баба кушо олды. Ахыр-сонъу Ахтем озю не ишлейткъанышы анъламайып джан аляметинен кычырды: «Аркадий! Аркадий! Сен къайдасынъ?! Бизлерни не япаяткъаныларыны коресинъ де?!» Шиддетли ель онынъ сёзлерини агъызындан юлкып алып кетти. Дёгюш мейданынынъ бир четинде Бахтияр учъ адамнынъ арасында джан алып-джан бермекте. Бабасынынъ яман-яман этип кычыргъаныны эшитти, аман о тарафкъа ынтылды. Лякинъ явурлар оны ерге йыкып, устюне миндилер. Адамлар денъиз далгъасы киби де о якъкъа-де бу якъкъа сюрюлелер.

Бу вакъытта дёгюш олайткъан мейданнынъ четине бир огълан ве бир кыыз кельди. Олар агъызларыны ачып, олайткъан вакъиагъа бакъып къалдылар. Сес-шамата ичинде: «Аркадий! Аркадий!...» деген сёзлер эшитильди. Кыыз: «Бабам!...» — деди. Йигит еринден рузгяр киби учты. Милиционерлер уймелешкен топнынъ ичине барып кирди ве ал-къан ичинде ерде сюйрскленип кетейткъан Ахтемни коръди. Йигит башта сычрады ве Ахтемни богъуп сюйрсклесткъан адамнынъ юзюне аягышен ойле урды ки, адам тургъан еринде бир кере айланды ве сонъра йыктылды. Сонъ экинджиси, учюнджиси бойле олды. Огълан ашель-аджеле курткасыны чыкъарды, ерде яткъан Ахтемнинъ этрафында доланаракъ, эллеринен худжур арекетлер япа, амма якъып кельгенлерни аякъларынен ура, эм де «Ия!» дегенге бенъзеген сес чыкъара. Ахтем яткъан еринде Аркадийни таныды. О, дерсинъ, насылдыр худжур оюн ойнай, кокте уча, тосат-тосат кийик сес йиберип, яныша кельгенлернинъ бетлерине аякъларынен ура. Бир къач дакъыкъа ичинде Ахтемнинъ этрафыны баягъы темизледди.

— Аркадий, джинабет, — деди Ахтем яткъан еринде, къаалы юзюнде йылмаювгъа бенъзеген аджышыкълы ифаде пейда олды. Яваш-яваш еринден турар экен: — Танкларынъ къайда, аскерлеринъ къайда? Сен не ичюн бу къадар кеч кельдинъ? — деди ве окюрип агълап йиберди.

— Шимди, — деди Аркадий ве даа бир къач адамны урып йыкыкъан ве оларны баягъы авлакъкъа айдаштыргъан сонъ: — Меним артыма кечинъ, амма пек якъын турманъ, бир шейге къарышманъ, — деп фысылдады.

Бу вакытта Шазие чапып кельди, бабасынынъ къанлы юзюни корип кычырды:

— Баба, сизге не яптылар?

— Бир шей, — деди Ахтем кулип. — Аркадий мында, энди къоркъмагъа аджет ёкъ.

Аркадий эп фырлана, сычрай, кычыра ве учып барып, янына якъынлашкъанларны урып йыкъа.

Бир маальде онынъ къаршысына автоматчы тиклеп, бир аскер кельди. Аркадий шиддетли бир арекетнен автоматы урыш аттырды ве аскернинъ богъазына япышты, кучёлю силькиди, сонъра джебиден пыштав чыкъарып, онынъ манълайына тиреди.

— Тувар, шимди мийинъни тешкелерим, — деп кычырды. — Айт озюнькилерге, мышдан ездирсишлер, акс алда, сенинъ манълайынъа бир тешик ясарым.

Аскер абдырады. Аркадий оны бираз богъуп тургъан сонъ итеп йиберди. О абынды ве юварланды. Бираздан еринден турып, чырайы ап-акъ кесильген алда коман-диришинъ янына чапып кетти. Аркадий Ахтемге бакъып:

— Мен мында къайсы ким олгъашыны анъламайым, — деди. — Татарлар къайда?

— А-ана, анда, котек ашайлар. Меним огълум Бахтияр да анда.

Аркадий Ахтем косътерген тарафкъа бакъты. Эл-ли-алтмыш къадар адам уймелешмекте. Ким-кимни дёге, анъламакъшынъ чареси ёкъ. Лякин Аркадий уймелешкен-лерини арасында Шазиени коръди. Оны кимлердир чек-келей. Бириси сачыдан тутып чекти ве ерге йыкъты. Аркадий джаавар кесильди. О бир къач адым сычрап, дешетли сеснен «И-я!» деп кычырды ве авада фырлана-ракъ, арбийлернинъ бетлерине аякъларынен урды. Йыкылгъашларнынъ бириси, анджакъ Шазиени йыкътыргъан сою, бир даа еринден турмады. Аркадий аман Шазиени турсатты. «Бир еринге бир шей олмадымы?» деп сорады. «Ёкъ, бир шей олмады», деди Шазие ве кычырыш агъ-лады. Агъларкен: «Я Раббим, бу айванларны не ичюн ер ютмай!» деп кычырды.

— Къардашынь къайда? — деп сорады Аркадий.

Шазие юзю-козю къанлы арыкъ огъланынъ косътерди. О бир къач адамнынъ арасында фырланмакъта эди. Аркадий тургъан еринден санки учты. Адамларнынъ баш-ларына, кокюслерине аякъларынен, къолларынен ура-ракъ, шейтан киби фырланды. Бахтиярны къуртарыш, Шази-синиъ янына алып кельди.

— Бу ерде турынъ, къарышманъ, — деди.

Аркадий кызды, дженкявер тавур алды, амма адамларны айырды эталмайып, шашмалады.

— О тарафкя кечинь, о якътакилер бизимкилер, — деп багъырды Шазие.

Аркадий бир-эки сскирювнен арт тарафкя кечти ве кок гудюрдисине бенъзеген сеснен кычырды:

— Татарлар! Бири-биринъизге якъын турышь, сырагъа тизилинь!

Адамлар бу огъланшы танымасалар да онынъ айткышынны яптылар. Аркадий яваш-яваш татарларны танып башлады. Оларнынъ арасында турыш, дешетли сеснен нарекче, сычрай ве бир-эки душманны урып йыкъя. Татарлар юрскленди ве кельмешеклерни зыкъярлап башладылар. Яваш-яваш адамлар эки группагъа ачыкъ айырылды, омонджылар ве оларнен берабер келыснлер эп чекилдилер. Татарлар оларны буюк ёлгъадже сыкыштырып бардылар. Бу вакъытта арт тарафта шамата къопты. Кыдышлар, къартлар кычырыкъялап башладылар:

— Энди бу якътан келелер! Бу якътан келелер!

Керчектен де, арт тарафтан, даа деми тракторлар, бульдозерлер кыйыр-чыйыр этип кечкен ерден отуз къарарында яш кельмекте. Араларында тек-тюк кызлар да барлар.

— Эх, лянет олсун, — деди къарт татар. — Ибадла, Ибадла! Сен озь адамларынгъын арткя кеч, анавларны токъатмакъ керек. Тез ол!

Ибадла, шашкын черели, усть-башы урьян-пурьян олгъан адам, бирден элесленди. Сонъра адамларгъа бакъып:

— Самаркъандлылар, тувгъанларым, меннен юринь! — деп багъырды ве озю чапып кетти.

Бир группа адам о якъкя авушты. Аркъа тарафининъ мудафааджыларына кыадылар, балалар да кошулдылар. Аркадийнинъ бир козю о якъта эди. «Шимди алект башланса, кыадылар, балалар кедер этерлер», деп тюшюнди. Амма индемени. Огюнден кельгенлерни эп тызыкътырды. Буларны ёлгъадже сюрюп чыкъяргъан сонъ о якъкя авушыр.

Аркъа тарафтан пейда олгъан группа сес-солукъсыз яваш-яваш келе. Татарлар аман сыджым чекти, эписи оны тутты ве исвбеттеки уджюмни къайтармагъа азырландылар. Бу вакъытта келиджилернинъ ичинден бириси юксек давушнен:

— Бизлер къазантатарларымыз! Сизге ярдымгъа кельдик! — деп кычырды.

Сес-шамата бирден кесильди, адамлар тургъан ерлеринде къатып къалдылар. Къарт бир къадын окюрип агълап йиберди.

— Тувгъанларым, барсынъызмы? — деди о къарылгъан давушнен. — Алла бар экен, о бизим анзарымызны эшитти ве сизлерни ёллады.

Не ичюндир котек ашагъанда агъламагъан къадынлар шимди агълап башлады ве кельгенлерге сарылдылар. Эркеклер тургъан ерлеринде къатып къалдылар. Олар дюньяда озьлерини янъгъыз ис эте, кърымтатарны къорчалап, дёгюис биледжек экинджи бир халкъныш бар олгъаныны унуткъан эдилер. Апансыздан келип чыкъкан бу ярдым эр кесни юреклендирди. Къазантатарлар кърымтатарларына къарыштылар, къучаклаштылар.

Даима козь къырындан арт тарафны козетип тургъан Аркадий бир шей анълап оламай. Бир маальде онынъ янында Ахтем пейда олды:

— Ярдым кельди, — деди о Аркадийге.

— Насыл ярдым?

— Мен ярдым истеген эдим, мына энди ёллагъанлар. Къазантатарлары. Бизлер чокълукъмыз.

Аркадий бир шей анъламады. Онынъ янындаки татарлар бирден чокълаштылар. Милиция, омонджылар ве чешит явурлар ёл четине сюрюп чыкъарылгъан сонъ анда сафкъа тизильдилер. Аркадий анълады ки, акс уджюм оладжакъ. Къалкъанлар ве резина таякъларнен сиялангъан адамларнынъ тавуры пек ачувлы эди.

— Къадышлар ве балалар кери чекильмек кереклер! — деп къычырды Аркадий.

Ахтем артына айланып, юксек давушнен онынъ сёзлерини текрарлады:

— Къадышлар ве балалар кери чекилинъ!

Бу къиямет ичинде адамлар Ахтемнинъ сесини эшитти ве чекилип башладылар.

Татарларнынъ эркеклери де сафкъа тизильдилер. Энди олар баягъы эдилер. Шимди аль этиджи тутушув оладжакъ. Аркадий текярап огге чыкъты. Онынъ «И!» деп наре чекмесинен энъ огдски явурны урып йыкъмасы бир олды. Татарлар аресетке кельдилер. Явурлар сыкъ сафларнен, юзьлерини къалкъаннен оръткен алда дангъыр-дангъыр этип, ойле шиджаатлы келелер ки, татарлар явашлап башладылар. Бу вакъытта Аркадий яйдан учкъан окъ кибиди къалкъанлылар сафына сычрады. Анда бир къач адамынъ йыкъты, татарлар онынъ аргындай чаптылар. Ёл четинде-

ки алчакълыкъ ичинде ана-баба куню олды. Сес-шамата, эмирлер, агълагъан сеслер, куфур... эписи къарышты.

Тёпедө вертолёт пейда олды. Ахтем аман элесленди. Ираде кучюни топлап, кокке бакъып, хаялсиз: «Бизге даа ярдым керек!» — деди. Бу вертолётнынъ ичинде Кърым мемуретининъ реберлери булунмакъта эдилер. Олар төпеден турып, ашагъыдаки вазиятни сейир эткен сонъ, ракия вастасынен «Токътатынъ!» деп эмир эттилер.

Алякъаджы командирге деръал эмирни бильдирди ве явурлар арткъа чекилип башладылар.

Къияметнинъ де сонъу ола. Гъает ёргъун ве эзгин татарлар тургъан ерлеринде отурды, яттылар. Олар саба таъдан берли ач-чыпакъ алда дёгюштилер ве энди тик турмагъа биле меджаллары къалмады. Омонджылар ве оларнен берабер кельген граждан урбалы адамлар озь машиналарыша минип кеттилер. Татарлар бири-бирини къыдыра, чагъыра, атеш якъып, яралыларны атеш янына кетире, яраларыны багълайлар.

Кунеш чырайыны сытып къавушмакъта эди. Ель мавукъты. Авасы баягъы сакин олса да сувукъ. Аркадий, внает, Шазисни тапты. Сонъ Бахтиярны къыдырдылар. Бахтияр бир атеш башында индемейип отура, юзю-козю, усти-башы къан, насылдыр къадын шалынен онынъ башыны багълай эди. Шазие кадясыны къучакълап агълады. Бу арада саллан-суллан этип чапып кельген Ахтем маизарапы корип:

— Афсерин, огълум, — деди. — Ана-топракъ ичюм дёгюште сен де къан тёктинъ. Бу адий къан дегиль, шеревли къандыр.

Бахтияр бабасына бакъып йылмайды.

Ахтем, Аркадий, Шазие ве Бахтияр мувакъкъат эвчикнинъ эшилген диварлары арасында геджеледилер. Онынъ бир кошесине сыйыкъый юкъләп къалдылар.

Саба уфукътан парылдап-парылдап кунеш котерильди. Татарлар мемнуон эдилер: бир киши ольмеди, бир кишини эсирликке бермедилер. Татарларнынъ озь топрагъындаки аятлары девам этмекте.

Ахтемини танымакънынъ чареси ёкъ. О озюни бир сераскер киби тута. Тюневинки вакъиаларгъа къыймет кесе, адамларны оплай, энди япыладжакъ ишлер акъкъында айта. Эв-эвден, чадыр-чадырдан юре, эр кимге айтмагъа лаф тапа. Ичи лаф толу, юреги джоша, къуванчын-дан чатлайджакъ киби. Адамларгъа Аркадийни гъурурнен таныш этти:

— Меним ордуда берабер хызмет эткен достум. Мени

ёкълап, эвге баргъан. Мында олгъанымны анълагъан сонъ кызымнен берабер бу якъкъа кельген ве тамам дубаранынъ устюнден чыкъты.

— Аркъадашыньыз пек уста котеклеше экен, — дедилер адамлар. — О олмагъан олса, ишимиз харап эди.

— Э, о спортчы, яни котек устасы. Татар ичюн, керек олса, джаныны да берир, ойле адам.

Къазандан кельген студент яшларнен таныш олдылар. Оларнынъ арасында да яралылар, зарарлангъанлар бар. Котектен юзьлери когерген, амма козьлери куле эди.

— Биз бир ай девамында мында оладжакъмыз, — деди оларнынъ уйкени. — Отпускамыз биткендже мында сизнен къаладжакъмыз. Сонъра бизим еримизге башкъалар келирлер.

Аркадий командировкасы биткендже Ахтемнен берабер «захват»та къалды. Мувакъкъат эвни бераберликте тикледилер. Ахтеме ярдым этмек имкяны ачылгъанындан мемшон эди. Затен онынъ келювинден де макъсады ярдым этмек эди. О башта тюкянгъа барып, кровать, ястыкъ, тёшэк, раскладушка алды.

Ахтем ве Бахтиярнен берабер къуруджылыкъта чалышты. О токътамайыш къуруджылыкъ материаллары сатын ала, оларны деръал ишке къууллана. Мувакъкъат эв битмек узре, ичише собасы, комнори бар. Эки одалы эвнинъ огюне джамсофа да къурдылар. Анда демир печка къойдылар. Омон аскерлери бир чокъ кере даа кельдилер, амма баштакиси киби котек олмады. Татарлар озь топракъларында эп темеллешмекте эдилер.

Ахтем озюни мындаки татарлар ичюн месулиетли эсап эте. Адамларнен берабер мсмурий тешкилятларгъа бара, анълата, къоркъуза.

— Эгер татарларны тынч къалдырмасанъыз, сонъундан пешман этерсинъиз, — дей о. — Бизим аркъамыз къавий, бутюн имкянларымызны даа ишке къоймадыкъ. Бу сизге, шараитке багълы.

Татарлар топ-топ олып баргъаны ве невбетнен эписи лаф эткени ичюн Ахтемининъ лафларына айрыджа дикъкъат этильмей, лякин лакъырдынынъ эсас асикини эписи бир онынъ лафлары бельгилей.

«Захват»таки топракъларны ресмийлештиреджек экенлер, деген лафлар даркъады. Иджра комитеттен вскиллер келип, татарларны джедвельге алып башладылар. Кышкъа якъын Зера да кельди. Эркеклер къургъан мувакъкъат эвни корип, шашып къалды. О акъыкый эв киби эди.

— Бу шейлерни къайдан алдынъыз? — деп сорады Зера.

— Бильмейим, — деди Ахтем. — Мен къайдан билейим? Зсра шубенен Аркадийге бакъты.

— Мен тезден кетеджегим, — деди Аркадий. — Къайтмакъ керек. Отпускам бите.

Зсра индемени. Бу адамнынъ татарларны къорчалавда джанбазлыкъ костергенини эшитти. Янынъда о бар олгъаны ичюн Ахтем де тюрленди. Умумен, бу адам Ахтемге мусбет тесир эте. Буны инкяр этмек олмаз. Амма о, эписи бир, бизим адам дегиль. Бильселер, сонъ башлары белядан чыкъмаз. Эр алда, кеткени яхшы.

Сагълыкълашув акъшамына Аркадий эки къой сойды. Этини шу орталыкътаки татарларгъа болюштирип берди. Ахтемнинъ эвинде исе акъшамлыкъ зияфет олды. Татар музыкасы янъгырады, йырлады-ойнадылар.

Саба Аркадий Ахтемнен теша лакъырды этти.

— Мен сизден мемнюним, — деди Аркадий. — Шараитнинъ кергинлигине бакъмадан, анавы, мен тенбиелеген шейлерни айтмадынъыз. Сагъ олунъ. Сизнен берабер чалышаракъ, мен чокъ шейлерни огрендим. Илериде де шойле япынъ. Арткъач лафлар айтманъ.

— Эбет, мен акъылсыз дегилим, — деди Ахтем. — Нени айтмакъ мумкюн олгъаныны ве нени айтмакъ мумкюн олмагъаныны анылайым. Лякин, сиз кетсенъиз, бизге ким ярдым этер?.. Ярдым керек олса, оны къайдан алырмыз? Алымыз-чулымызны озюньиз корьдинъиз.

Аркадий тюшонджеге далды. О, бу акъ гоньюлли адамгъа ялан айтмакъ истемей, озюнинъ исе не вакъыт келип оладжагъыны бильмей. Тюшонди-тюшонди ве ахыр-сонъу.

— Мен озюм келирим, башкъаларны бсклеменъ, — деди.

Аркадий кетти. Янъгы татар къасабасынынъ бутюн залиси оны озгъарып чыкъты.

Озгъарыджыларнынъ ичинде Шазие де бар эди. Олар теша лаф этип оламадылар. Бунъа имкян олмады, аджет де олмады. Аркадий бу къызнынъ тасвирини озь къальбинде алып кетеджек.

Къылычыны котерип къыш кельди. Оларнынъ эви яхшы, амма оларда олгъан шей башкъаларда ёкъ. Адамлар ушюйлер, ачлыкъ чекелер. Ахтем активистлер сырасында. Оны озь-озюни идаре этив тешкилятыша аза сайладылар. Япаджакъ ишлери пек чокъ. Адамларгъа компор алмакъ, муваккъат эвлерде собалар къурмакъ керек. Зсра эв ишлеринен мешгъуль. Бахтияр кенс шоферлик япып башлады.

1989 сенеси битмек узре. Къар бораны уфюре. Къара дсиъизнен Азав денъизинден эскен аджджы еллер тамам татарлар яшагъан ерге келип тутушалар. Ель вс аяз козъ ачырмай. Мувакъкъат эвлерге, чадырларгъа сокъулгъан адамлар бир чаре этип кунъ кечирелер. Вакъыт кечеджек, олар мухтешем, абадан эвлерде бол-сал яшайджакълар, лякин шимди аджджы еллер эсе, зайыф вуджутларны титрете. Татарлар даяналар. Оларнынъ Ватангъа олгъан асретлигини анълап оламагъан башкъа миллет адамлары шашып къалалар.

Аркадий бир даа кельмеди. Ахтем кимерде оны хатырлай, юреги сыкъыла, базан акъшамлары тена ерге чыкып долаца, кокке бакъа, хабер беклей, имдат беклей. Бу беклев тек алышкъанлыкънынъ нетиджеси дегиль, яхшы достны коръмек истеги де эди. Сонъ кене ишлерге киришип кете, татар иши артындан эп чапкъалай.

1993 сенеси Акъмесджитте кечирильген матем митингиш-де Ахтемшинъ эсджаны сынъырсыз эди. Зера, Шазие, Бахтияр вс Узеир де берабер эдилер. Олар башта вокзал мейданыша барды. Анда, сюрюнлик къурбанларына абиде тикленеджек ерде халкънен берабер дуа окъудылар. Сонъра халкъ кызыл мейдан тарафкъа юрюш этти. Буюк сокъакъны толдуруп кетейткъан халкъ денъиз далгъасыны анъдыра. Ахтемшинъ юрсги кылыфындан атылыш чыкъаджакъ киби. О токътамайып: «Коресинъизми! Коресинъизми!» деп хытап эте. Къатты адымларнен тез-тез юрип, сафнынъ де о якъына, де бу якъына кече, сонъра кене къорантасынынъ янына келе, сйлеве: «Мына, татарлар келелер! Буңа татар юрюши дейлер. О юргенде ерни-кокни сарсытыр. Ёлунда расткельген маниаларны чёп киби эзип кечер. Бунъа татар дерлер...»

«Юрсиц, лаф этсин, бошансын бареме, — деп тюшонди Зера. — Эписи бир онынъ лафларына кимсе къулакъ асмай».

Халкъ кызыл мейдангъа топлангъан сонъ митинг бирден башланмады. Адамлар мейданны толдуруп, багъы вакъыткъадже чайкъалып турдылар. Сонъундан белли олды ки, багъчасарайлыларны беклей экешлер. Бир маальде арт тарафтан дуп-дуп эткен сагъыр сес эшитильди. Адамлар сес кельген тарафкъа чевирильдилер. Душюльдеген сес ерден келеткъан киби эди. Кимдир: «Багъчасарайлылар келелер!» деп кычырды ве эр шей анълашылды. Шимди олар кечкен ёлдан ташкъын киби олып адамлар кельмектелер. Дупюльдеген сес исе оларнынъ аякъ сеслери эди. Келеткъанларгъа бакъар экен, Ахтемнинъ юреги толукъты, козьяшларыны тыйып оламады.

Келсяткѡанлар онынъ тувгѡанлары, койдешлери эдилер. Ахтем чапып барып, оларнынъ эр бирини къучакъламакъ, бойнуна сарылып агъламакъ истеди. Амма алайы Зера оны тутты.

— Бир якъкъа кетме. Еринъде тур, — деп фысылдады о.

Ахтем сессиз агълады. Ичиндеки эеджан козьашларгъа чевирилип тышына акъып чыкъмакъта эди. О бойле манзараны коръмек ичюн нидже йыллар чекишти, хаялында оны къач керелер джанландырды ве ахыр-сопъу макъсадына ирди.

Багъчасарайлылар да халкъкъа келип къошулгѡан сонъ матем митинги башланды. Мустафа Джемилев нуткъ айтмакъта эди. Элли йыллыкъ сюргюнде кърымтатарлар нелер чекти ве нелер чекмекте? Нуткъ бу акъта эди.

— Мен онынъ янына барайым, — деп фысылдады Ахтем.

— Керскмэй, тур еришъде, — деди Зера ве оны къолтугъындан даа къатты тутты.

— Барып, халкъымызнынъ къуртулышында якъан ишлеримни мен де айтсам яхшы олур эди...

Анасынынъ ишмарынен Шази де бабасынынъ дигер къолтугъындан тутты. Олар эр алда, бахтлы эдилер. Митинг эп девам этмекте, эп урьлемекте. Заваллы Ахтем исе чокъ йыллардан берли биринджи кере агъламакъта. Агълагъан сайын юреги бошай, къуванчы арта.

Козъашларнен берабер кельген бу къуванч не къадар татлы ве эеджанлы эди.

1991 — 1993
Акъмесджит

ЭР ГЕДЖЕНИНЪ САБАСЫ БАР...

Умер Абдуллаев

Дахъкъалар, айлар, сенелер тезликнен кечип кетмекте. Халкъларнынъ такъдирлери денъишмекте. Нидже-нидже такъдирлер омюр фелегинден кечип кене де озъ нокътасына къайтмакъта. Эйи ниетлерден асыл олгъан еяне истек, арзу кериге дёнюм эснасыны пейда этти. Умуминсанлыкъ вариети — эйилик дуйгъусы иле халкъымыз озъ тувгъан топрагъына аякъ басмакъта. Аят ёллары чешит, лякин бир кърымтатарнынъ такъдиринде бутюн халкънынъ такъдирини коръмек мумкюн.

Биз икяе этеджек инсан — Умер Абдуллаев омюриининъ отуз беш йылыны орду хызметине багъышлады. Башына целер кельди кельмеди — эписине къатланды. Шимди о, озюнинъ догъмуш Кезлевинде яшамакъта.

Акъмесджит районынынъ Сарабуз станциясындан бир аз авлакътаки Джагъа-Мемиш коюнде догъып оськен Умер Абдуллаев озъ коюнинъ дюльберлигини, онъа табият багъышлагъан ачыкъ тюслерни, койдешлерининъ рушенлигини ич унутмай. Бабасы — Аджы Абдулла кой молласы олгъан. О, Кезлев уездиндеки Такъыл коюнде яшагъан Джемиле адлы къызгъа эвлсген. Олар аиле къургъанлар. Йыллар кечкен ве бири-бири артындан бала арттыргъан. Эвлерине шеньлик кирген. Аятнынъ мундериджеси даа да арткъан. Беш бала бир сачакъ тюбюнде осип буюген Умер агъа аиледе бешинджи, кендже бала олгъан.

Аджы-Абдулла агъа омюр бою Меккеге бармакъны арз эте, лякин озъ истегине ирип оламай. 1919 сенеси кечине. Бу сенелер Умер агъанынъ акъылында. 1920 — 21 сенелерининъ ачлыгъында олжум бирден дёрт инсанны къарашыкъ ер багърына сала. Умерининъ анасы ве учъ агъасы оле. Бундан сонъ, о беш яшыны толдургъанынен,

оны «Оджакъ» адлы балалар эвине берелер. Бу балалар эви Кезлевде эди. Денъиз ялысындаки бу дюльбер шеър сонъундан онышъ тувгъан шеэри олыш къала.

Омюр оны къайдаларгъа быракъмалы. 1938 — 40 сенслери О, Узакъ Шаркъта демирёл ордусында хызмет эте. Арби й хызметтен къайткъан сонъ, Кезлевде арбий къуруджылыкъта чалыппа. Бир йылгъа бармай дженк башлана. Джебэге кете. Анда о, сапёр, взвод командири, сонъра 51-нджи Ордунынъ 3-нджи музидис батальонына рота командири ола. Шу вакъытта олар Керчь ярымадасында Акъ-Манай мудафаа ёлагъыны къура эдилер.

Октябрь айында агъыр ве девамлы урушлар нетиджесинде 51-нджи Орду аскерлерининъ бир къысымы Акъяргъа, дигери Керчь ярымадасына къайтмагъа меджбур ола. Команданлыкънынъ эмири муджиби, Умер агъа хызмет эткен 3-нджи музидис батальоны Чушкада къалдырыла. Арбий эмирин беклеп отургъан вакъытларда хатырлавлар деръясына дала...

1924 сенесиинъ кузъ айы. Умернинъ яшдашлары мектепке азырлана. Умерни де мектепке азырлайлар. Оуа эски солдат шинелинден чапта тиктилер, къарындаш ве дефтерлер сатып алдылар. Окъумакъ авеслиги оны даима къуш киби къанатландыра эди. Бойле этип, о учъ сышыфлы башлангъыч мектепнинъ биринджи сышыфына окъумагъа барды. Бу мектепнинъ ады о вакъытта «Бюро мектеби» эди. О Интернациональная сокъагында эди. Онынъ биринджи оджалары Сеит-Абла ве Исмаил оджалар эдилер. Сонъундан талелелер «Одун базар» мектебине кечирилди. Мында о замаи Рамазанов Аблямит оджа ве онышъ къадыны Шефикъа оджапче дерс бере эдилер. Академик Измайлов да бу мектепте окъугъан.

«Одун базар» мектебинден сонъ, о учюнджи татар мектебинде окъуды. Бу мектепте де алидженап оджалар дерс бере эдилер. Оларнынъ адлары Умер агъанышъ хатырындан чыкъмай: Амет оджа Муэдинов, Мария Менаджиева, Надзельский, Нестеренко, Кривцов, Алипова.

О заманнынъ яшларында окъумакъ истеги буюк эди. Бу истек оны Акъярдаки къуруджылыкъ техникумына алып кельди. О, техникумшы битирген сонъ, Белгород шеэринде ёл техниги ве диспетчери олып чалышты. Сонъра тувгъан Кезлев шеэринде къайтып, ишини къуруджылыкъта девам эттирди. Яшлыгында денъизджи олмагъа истеген йнгит къуруджы олды. Сонъра Совет Ордусынынъ офицери ве дженкчи. Аят ойле. Насыл бир снелиш олса, ойле де кете экен.

Чушкада эмир беклеп отурыр экен, Умер баягъы вакъи-

аларны козю огюнден кечирди. Тувгъан ерлери, шеэри, алидженап адамлар, сынъыры олмагъан Къара денъиз. Оларсыз о озюни ич де тасавур этип оламай. Дерсишъ ки, о бу бутюнликнинъ бир кысымы эди. Ягъмурлы ве боранлы кунълерде къуртургъан, кунешли кунълерде далгъалангъан копюкли денъизнинъ дюльберлиги, инсангъа раатлыкъ, тынчлыкъ багъышлагъан ялыдаки левалар онынъ юрегине синъди.

Кунълернинъ биринде Керчь группасынынъ команданы генерал П. И. Батов Чушка ёлагъына кельди ве ноябрынъ орталарында ялыдан юз метр узакълыгында балабан бир баржа къарагъа отурын къалгъаныны айтты. Онынъ когертесинде топлар, ичиндеки одаларда исе къуршунлар бар экен. Шу баржадаки юкни тез бошатмакъ керек. Бу иш Умер Абдулласвининъ взводына авале олунды. Умер шу ердски балыкъчылыкъ совхозынынъ агъач эвчигини дагъытып, копюр ясамакъны эмир эте. Аязлы сувукътан къоркъмайып, кокюслерине къадар сув ичине тюшип, баржадаки арбий эшьяларны ялыгъа ташыйлар. Эмир озь вакъытында эда этиле ве олар чыкъаргъан топлардан немсе-фашист аскерлерине къаршы атеш ачыла. Керчь ярымадасы душман аскерлеринден азат олуна башлай. Къараманлар укюмет мукафатларына такъдим олуналар.

Ноябрь айынынъ экинджи ярысында ве декабрь айында Умернинъ батальоны Запорожская ве Фанталовская станцияларында команда ве козетюв пунктлары къура, кетип етишкев арбий техниканы ерлештирмеге ярдым эте.

Соцъунда белли олгъашына коре, бу ерде янъы Кърым джебэси мейдангъа кетириле экен.

Йигирми бешинджи декабрь геджеси буюк бир телаш котерильди. Сабагъа якъын Азов денъизи тарафындан десант гемилери корюнди. Кърым джебэси аскерлерининъ десант операциясы башланды...

— Бу дженкининъ де соцъу оладжакъ! Кърым фашист айдутларындан азат олунаджакъ! — деп къуванды аскерлер. Амма оларны огде дешетли, къанлы дженклер беклей эди. 51-нджи Ордунынъ базы бир кысымларынен бирликте учюнджи муэндис батальоны да Жуковка коюнде пекинди. Тувгъан юртнынъ бир кысымыны азат этеджеклери аскерлери джоштырды. Лякин январь айынынъ аязлы сувукълары оларгъа янъы сылавлар азырлады. Энди 1942 сенеси эди. Бутюн Керчь богъазыны буз къаплады. Буздаи кечювни теминлев 3-нджи муэндис батальонына авале олунды. Батальон кунъдюз аскерлерге буз устюнден кеч-

меге ярдым эте, гедже исе кымыштан ясалгъан тѣшемелер иле буз ёлуны кывийлештире. Устюнден сув тѣкип, бузнынъ кыалышлыгъыны арттыралар.

Машина да аскерлер сув тюрбуне батып кеткен вакытлаз да олды. Умер агъа шойле хатырлай:

— Дагъ тюрневинки киби хатырымда — дей о. — Машина айдавджыларындан бириси аркет кыайдесини бозгъаны ичюн, машина буз тюрбуне дала башлады. Шу ерде тургъан бир солдат, фамилиясы акъылымда ёкъ, Къуртиевми, Къуртмоллаевми, бильмейим, буз делиги ичине чабикликнен озюни атты, буз астында богъулаяткъан айдавджыны чекип чыкъарды. Сонъра машина устюндеки эки пулемѣт ве бир кыач ящик кырушунны да буз устюне ташлап етиштирди. Сонъундан оны буиши ичюн «Кызыл Йылдыз» орденинен такъдирлеген эдилер. Озъ джанымызны аямай, дигерлернинъ джаныны кыуртаргъан вакытларымыз да чокъ ола эди. Дженкте бирлик олмаса, ешъмек кыйын. Бирлик вастасы иле рух котериле, кыует арта. Ватанымыз деп джан бердик. Амма бизим укюмет эр бир шейни хараплады. Кыбаатсыз инсанлар бефташ янды, кыараланды. Атта буюк бир миллетлерге кыара тамгъа бастылар. Эр кес Ватаныны кыорчаламагъа кетти, джаныны феда этти, лякин Ватанына кыайтып оламады. Кыайтып кельгенлер сойлары, тувгъанларыны эвлеринде, сачакъларында буламадылар. Мышдан кочюрильди деген хаберни эшиттилер. Кырымтатар халкы тары киби сачылды. Заманлар сени! Халкъым энди, элли йылдан сонъ, чокъ кыйынлыкъларнен тувгъан юртуна кыайтмакъта. Эр бир дертнинъ девасы бар дегенлери киби, халкъымызнынъ дердине мельэм — ватаны иле кыавушмакъта. Козыашсен кеттилер, козылеринде яш иле кыайтмакъта. Лякин бу козыашлар кыуванчлы козыашлардыр.

Умер агъа бир кыач дакъикъа суса. Сонъ бираздан кене бир вакъианы хатырлай:

— Техника сув тюрбунден чыкъарылгъанынен ишке тюршорилип башлана. Йигитлер ич бир шейден кыоркъмайып, буз тюрбуне дала, бир чаре этип, техниканы ялыгъа алып чыкъалар... Ялыда иссе атеш... Эльбет, о вакыт йигитлернинъ козылеринде кыоркъу ёкъ, кыоллары да кучлю. Ишлеримизде Алла ярдымджы олды.

Бираз авалар кыызгъан маальде бузлар ирип башлады. Керчытеки джебѣ штабына мектюп алып бармакъ керек олды. Кочип башлагъан буз устюнден насыл этип юрсинъ де, вазифени эда этерсинъ. Бу иш лейтенант Громов, сержант Рябченко ве Жуковскийге (о шимди Акъмесджит

шеэринде яшай) авале олунды. Йигитлер агъачлар устюнде де тайып, де ялдап ирип башлагъан буз устюнден кечти ве мектюпни вакъытында еткиздилер, — деди Умер агъа. Къалып борътюк эллеринен манълайыны бираз ышкъалады. Сонъра терен кокюс кечирди. Хатырлавлар ветеранны эзе, азаплай. Амма хатырламайып да яшамакъ мумкюн дегиль.

1942 сененинъ майыс айында онынъ батальонына кене тувгъан юртуны ташлап кетмек керек олды. Бу сефер батальон Дон неэрининъ сол тарафындаки Курмоярск районында къорчалав урушлары алып барды. Сонъра йигирми дёрт кунъ девамьнда Къалмыкъ ве Сальск чёллери бойлап, Шималий Кавказгъа кечмек керек олды. Шималий Кавказда Малгъобек ве Алхангурт вадийлеринде олгъан урушларда да иштирак этти.

1943 сенесининъ бааринде Умер агъанынъ батальоны текмилленмек ичюн Тамбовдаки танк лагерьлерине ёлланылды. Анда батальон гъайрыдан шекиллениди ве 121-нджи айыры сапёр батальоны адыны алып, джебзге кетти. Энди о биринджи гвардиялы танк корпусы эркъанында эди. Бу корпус Степной, Брянский, 1 — 2 Белорус джебзлеринде иштирак этти, Орёл, Брянск, Гомель, Речица, Минск шеэрлерини азат этти.

Шу батальон ве танк корпусы акъкъында «Освобождение» кинофильминде косътериле. Минскте кечкен операциялар ичюн батальонгъа «Минский» ады берильди ве «Арбий Къызыл байракъ» орденинен такъдирленди. Бу ишлерининъ джумлесинде Умер Абдуллаевнинъ иссеси буюктир.

Умер агъа ичюн дженк 1945 сенеси майыс экиде битти. О вакъытта олар Балтыкъ деъизинде Росток шеэрини азат эткен эдилер.

Дженк къурбансыз олмай дегенлери догърудыр. Умер агъа дженкте бир чокъ койдешлерини, достларыны джойды. 1946 сенеси о хызметини девам этмек ичюн, штаб корпусына кечирильди. Бу штабда онынъле берабер досту ве койдеши, ялталы полковник Темуршаев де хызмет эте эди.

1947 сенеси Умер агъа арбий хызметтен кетмек ичюн корпус командири, генерал М. Ф. Пановнынъ адына ариза язды. Лякин риджасы ред этильди ве о 22 йыл даа ордуда хызмет этти. Башта Алманияда, сонъра Балтыкъбою арбий округында. Айны шу сенелери Ленинградда джебз ве транспорт Академиясынынъ алий курсларында окъуды. Хызметининъ сонъки алты йылыны Будапешт районында ордунынъ Дженюбий группасында кечирди.

Совет Ордусунда отуз беш йыл хызмет эткен сонъ, 1969 сенеси Умер агъа арбий хызметтен бошап, Кезлев шеэрини ёллама ала. Къалгъан омюрини мында яшамакъ истей. Келе, амма мындаки вазистни корип шаша, Башталары оны командировкаларгъа ёллар экенлер, кимсе онынъ насыл миллетке менсюп олгъанынен меракъланмай эди. Амма мындаки бюрократлар башта миллетине бакъып, сонъ лакъырды эте эткенлер. Онынъ къолундаки весикъалар, кягъытлар олар ичюн ич бир шей дегиль экен. Я бу весикъаларны алмакъ ичюн Умер агъанынъ яры омюри кетти де! О, алты ай девамында пропискадан кечип оламады. Къапы-къапыдан юрди. Къувулды, акъаретленильди.

Дюшьяда эйи нистли адамлар даа бар экен. Ойлелеринден бири Кезлев шеэр партия комитетининъ кятиби Охтин эди. Бу адам саесинде Умер агъа прописка олды. Лякин бу тек башы эди. О, кирагъа эв тутып, бойле учъ йыл яшады. Шеэрде биналарны тамирлев ве ишлетюв муэндиси олып чалышты. Ичтимаий аятта да иштирак этти. Талелелерининъ огюнде озъ хатырлавлары иле чыккышта булунды.

Талелелер ондан яралангъаны акъкъында сорагъанда о:

— Танъры мени къорчалагъандыр даа, бизим ротамыз даима урушларнынъ огълагъында булунгъанына бакъмадан, яраламадым. Бир чокъ ордеслер ве медаллернен такъдирленильдим. Олар — Экинджи дреджелли Улу ватан дженки ве эки «Къызыл Йылдыз» ордеси ве иляхри.

Умер агъанынъ къадыны — Зайтуна Шарифовна Ракматкулованен бирликте эки огълан осьтюрдилер. Буюк огълу баба ёлундан кетерек, арбий хызметчи, майор олды. Москвада космик Ордуда хызмет эте. О, арбий алякъа Академиясышы битирди.

Баягъы яшларында олгъанына бакъмадан, Умер агъа ич бир вакъыт бош отурмай. Даима арекетте. Та яшлыгъында акъылына синъген ве юрегининъ тёрюне ерлешкен урь Ватанынынъ дюльбер кошелерининъ ресимлерини сыза. Сынырсыз ве акъ копюкли Къара денъиз левалары фырчысы тюбюнден гъайрыдан джапланмакъта.

— Аятнынъ дюльберлигини озюм коръген ве анълагъан киби акс эттирге тырышам. Мен сызгъан ресимлердеки денъиз, аят левалары эвельки, меним балалыгъымдаки омюрнинъ тасвиридир, — дей о. — Атта авескар рессамлар сергисинде иштирак эттим. Рессамлар къолумдан бир шейлер кельгенини къайд эттилер. Мен бунъа къуванам.

Умср агъа халкъымызнынъ талийини чокъ къайгыра.
— Алла халкъымызгъа сабыр-такъат берсин! Бойле бир къыйын девирде Ватанымызгъа къайтамыз, — деп дува эте о. — Халкъымызнынъ джумлеси къайтып кельсин! Бизим ичюн къара геджелер артыкъ битсин. Эр гедженинъ сабасы бар, эр бир дертнинъ девасы. Эр ёкъушнынъ энъиши бар, эр кетишининъ — келиши дегенлери догърудыр. Бу аталар ибаресинде акъикъат бар. Биз Ватанны душмандан къорчаладыкъ. Бизим халкъ ичюн де айдын сабалар атар деген умют иле яшайым. Танърынынъ озю ярдымджы олсун!

Америка тезссуратлары

Риза Халид

Узакъ месафелерге бакъмадан

Сюргюникниъ энъ агъыр йылларында, кърымтатар тилинде неширлер олмагъан девирде РИЗА ХАЛИД озъ эсерлерини рус тилинде дердж эттирип, халкъымызнынъ барлыгъыны, онынъ медешиети, эдебияты лашыгъаныны бутюн дюнъягъа бильдирген эдилериниъ бири эди. Мен Риза Халиднен Кърым педагогий институтынынъ татар тили ве эдебияты болугинде дёрт йыл берабер окъудым. Биз институтны битиргеншизнен дженек башланды. Арбий хызметке де берабер чагъырылдыкъ. Горький шеэринде бир къач ай талим кечкен сонъ Ленинград джебэсине кеттик. Дженек ёллары бизлерни айырды.

Дженектен сонъ Риза Халид озю къорчалагъан Ленинград шеэринде къала. Бизлер Узбекистанда расткелиштик.

Кечкен сене Риза Америкада яшагъын семетдешлеримизниъ теклифинен бир ай оларда мусафир олды, чокъ ерлерде булунып, чокъ чыкъышлар япты, халкъымызнынъ ана-юрткъа къайтунындаки къыйынлыкълар акъкъында айтты. Оны анда буюк урметнен къаршылап алды ве озгърдылар.

Шимди эдип «Пешраф» адлы романынынъ девамы устюнде чалыша, буюк планларнен яшай.

Бу сене Риза Халид 75 яшыны толдура. Юрегиъ къартаймасын, Риза дост. Сени джан-юректен хайырлай, санъа сагълыкъ-селяметлик, иджадий фаалиетиньде янъы мензиллер тилейми.

Джевет Амет.

Ёкъса бу — муджизе дегильми? Саба эрте саат алтыда къарлы ве сувукъ туманлы Санкт-Петербурздан котерильген узун ве кенъ къанатлы къоджаман ава лайнери ИЛ — 86 Ирландиядаки Шеннон ве Канададаки Гандер аэропорт-

ларында бираз токъталып, терен исфес аларакъ, ерли вакъытнен саат он учте Нью-Йорктаки Кеннеди адына мешур аэропорткъа келип къонды. Ёлджулар арасында мен де бар эдим.

Бу ерлерде энди терсклер ешерген, чечек ачкъан, кок мас-мавы, ава тыныкъ, япракълар биле ельпиремей, кунеш исе назик-назик къыздыра эди.

Самолётнынъ копчеклери кениш бетон ёлагъына токъуыгъанынен, шу аныде: «Я мени къаршылап алмасалар, не япарым?» — деп ойгъа далдым. Инглиз тилинде он беш-йигирми джумледен башкъа бир шей бильмейим. Джебимде исе доллар дегиль, бир центим биле ёкъ эди...

Багаж бериледжек залгъа кирдим. Къол чантамынъ беклейим. Буюк тегерек стол токътамай айлана. Ашыкъмайым. Де столны, де орталыкъны сейир этем. Ёлджулар, санарсынъ къырмыскалар киби, анда-мында чапкъалап юрелер.

Ниает, узун залнынъ узакъ кошесинден, оңуна-солуна бакъып, мангъа таба яваш-яваш адымлагъан алчакъ бойлу, эсмери, кулер юзьлю къадынчыкъны корьдим. Къол чантамынъ алмактынъ унутып, онгъа таба адель-аджепе адымладым. Къадын, мени танымаса керек, юрюшини биле денъиштиргени ёкъ. Мен исе яхшы таныдым: бу — Айше эди. Меним тувгъаным, студентлик йылларында факультет аркъадашым — Айше эди.

Къучакълаштыкъ. Онынъ онъ янагъыны, сонъра сол янагъыны незакетликнен опьтим. Айше исе:

— Риза, бу сенсинъми? — деп козьлериме бакъты.

— Эбет, эбет, меним, — дедим. — Ёкъса танымадынъмы?

— Мени афу эт, танымадым. Денъишкенсинъ, — деди о. — Чаларгъансынъ... Ялынъыз эля козьлеринъ студентлик йылларыны хатырлаталар...

Яхшы ки, бу аныде залнынъ дигер тарафындан Айшенинъ киеви келип чыкъты. Таныш олдыкъ. Ачыкъ юзьлю, пек мулайим йигит экен. О да мени даа 20 йыл эвельси чыкъартылгъан фото — суретиме бакъып къыдырып юре экен...

Не олса да, лабирентлерни аныдыргъан аэропорт бишарындан чыкътыкъ ве, машинагъа мишип, шеэрнинъ буюк къысымы Бруклинге тараф ёнельдик.

Биз Айшенен бундан та элли эки йыл эвельси, дженк башлагъанда, савлукълашкъан эдик. Эбетте суаллер чокъ, джеваплар исе аз эди...

Догърусыны сёйлемек истейим. Сонъки йылларда, не

ичюндир, меним юрегимни бир хаял кьозгъалап тура эди. Ниает, хаялым акъикъаткъа чевирильдн. Америка Къош-ма Штатларынынъ къапысы деп танылгъан Нью-Йорк шеэринде бир ай къадар булундым.

Мен айны заманда «Пешраф» адлы трилогиянынъ девамы узеринде чалышам. Белли ки, онынъ теркибини тешкиль эткен биринджи ве экинджи китапларда вакъ-алар 1920 — 1950 сенелери Кърымда, Ленинградда ве Узакъ Шаркъта олып кечелер. Эсериниъ эсас къараманы Эивер Меджитов 1920 сенесиниъ ноябринде, Кърымда совет акимieti текрар тикленгенде, дюньягъа келе. Орта мектепни аля ишаретлернен битире. Музыкагъа беслеген севгиси ве авеслиги оны 1937 сенеси Ленинград консерваториясына кетире. Студент окъувда унерлер косътере, амма 1941 сенеси Улу Ватан дженки башлай. Дёртюнджи курсны битирген Эивер джебэге гонъюлли кете. Къарама-нджа куреше. Яралана. Къач кере мукъяфатлана. Япошлар-нен де дженклеше.

Гъалебеден сонъки аятында, Эиверге якъын ве тувгъан бир аиленинъ мисалинде, кърымтатар халкъынынъ башы-на тюшкен ве келип-кечкен белялар, агъыр фаджиалар ифаде олуна.

Бу эки китап 1991 сенеси «Совет языджысы» нешри-ятында бир джылт ичерисинде топланып басылып чыкъа-рылгъан эди. Трилогиянынъ учюнджи китабында исе сёз эсасен Улу Ватан дженкинден сонъ Кърымда олып кечкен вакъиалар хусусында кетмекте. Лякин бу китапкъа кир-сетиледжек болюклер арасында Нью-Йорк шеэринде яша-гъан ватандашларымыз, оларнынъ муреккеп талийи, алып баргъан чешит сой ишлери, хызметлери, фаалиетлери, эм Кърымгъа сюрдюнюликтен яваш-яваш къайтып келеяткъан халкъымызгъа ялып тургъан маддий ве маневий ярдым-лары ифаде олунгъан буюк болюк де оладжакъ. Эминим ки, семетдешлеримиз буны озъ ишлери ве хызметлеринен къазандылар.

Демек, меним дюньянынъ аман-аман энъ четинде ер-лешкен Нью-Йорккъа баргъанымнынъ себеби — тувгъан-ларым ве семетдешлеримизнен корюшип, ян-янаша оту-рып субетлешмек, оларнынъ фаалиетлеринен ве шеэрнен якъындан таныш олмакъ эди.

Сеяткъа чыкъмаздан огюне, мен Илья Ильф ве Евге-ний Петровнынъ «Бир къат Америка», Владимир Маяков-скийнинъ «Меним Американы кешф этювим » адлы сал-макълы эсерлерини, Алексей Максимович Горькийнинъ «Сары шейтаннынъ шеэри» ве Сергей Есениннинъ базы

макъале ве мектюплерини текрар ве текрар окъугъан эдим. Амма, табий ки, озь козьлеринънен бир кере корьмек бинъ кере эшитмектен даа эйи ве меракълы олгъаныны мен хусусан анда булунгъанда, яхшы аныладым.

Шимди он секиз миллионлы шезрде чокътан-чокъ миллетлер яшайлар. Берильген малюматларгъа коре, оларнынъ арасында бир къач бинъге якъын кърымтатары да бар.

Нью-Йоркнынъ меркези — узун ве тар ада Манхеттэн-дир. Оны бир тарафтан Гудзон озени дигер тарафтан Атлантик океаны ювып турмакъта. Анджакъ мында юксек биначар, бу джумледен, 102 ве 110 къатлы «негизлер», алыш-вериш меркезлери, муэссиселери, банкирлерининъ идаре ханселери, медешет эвлери, оларнынъ арасында мешур Музикхол, окъув юртлары, дюньяджа белли Колумбия университети, пек дюльбер Янъы джами ве Бирлешме Халкълар Тешкилятынынъ буюк биначасы ерлешкенлер. Манхеттэннинъ эш кенъ ве узун сокъагъы - проспекти Бродвейдир. Аданынъ шаркъ ве шималинде акъып тургъан Гарлем ве Ист-Ривер озенлерининъ ялыларында юз бинълернен ишчилер ве хызметчилер яшайлар. Манхеттэннинъ шималинде Бронкс району, шаркъында Куинс ве Бруклин районлары ерлешкисилер. Иште бу районларда бир-алты къатлы яшав эвлери пек чокъ. Малюм ки, америкалылар бу ерлерге «Нью-Йоркнынъ ятакъ одасы» дейлер. Бизим сметдешлернен чокъусы мына бу Бруклин деген районда ве шезрининъ дживарларында ерлешкенлер.

Белли ки, 1950 сенелерининъ ортасында мында кочип кельгенлер арасында Ибраим Дюльбернинъ аилеси де бар экен. Олар чокътан-чокъ зорлукълар чеккенлер. Амма кучьлюклер огюнде баш эгмегенлер: даянгъанлар. Кушо кельген ве дегерли ишлер де, яшамагъа ер де тапкъанлар, балаларына бильги ве зенаат бергенлер.

Иште бу муляйим эв саиби мени мусафирликке чагъырды ве озь машинасынен келип алып кетти. Олар адсыз бир озенчик ялысында эки къат гузель бир эвде яшайлар. Одалар ве ашхане земанедже допатылгъан. Эр шей сырасында. Мени къой этинен ясалгъан ширалы чибереклер ве сарымсакълар къатыкнен, чешит сой мейвалар ве ал ренкли Шампан шарабынен сыйладылар.

Ибраим ве онынъ апайы Нерусе ана тилиминининъ инджеликлерини яхшы биле, эдебиятымыз ве халкъ яратыджылыгъынен меракълана экенлер. Оларнынъ шахсий китапханесинде чокъ эсерлер, бу джумледен, халкъымыз, онынъ фаджиалы тарихы, улькемиз Кърым акъкъында ана

тилинде, тюрк ве англиз тиллеринде нешир этильген бир сыра китаплар, меним «Баарь мудждеси» адлы шиирлер джыйынтыгым да бар. Асыл эр тарафлы бильги саиб Ибраимнен лаф этмек акыкътатен меракълы!

Мыша бу Ибраим куньлернинь биринде джемиет тешкиль этип, онынь этрафына Нью-Йоркта ве онынь четлеринде яшагъан семетдешлеримизни топламакъ фикирине келе. Оньа чокъ кишилер къолтуталар. Олар кимерде бир тешеббюсчининь эвине топланып, ана Ватанны, догъгъан ерлерининь дюльберликлерини хатырлай, ерли шаирлерден Рамазан ве Севдиярнынь эсерлерини окъуй, музакере эте, акъылларында та балалыкъ ве генчлик чагъындан синьи кългъан йырларны йырлай, бири-бирлерине эр иште ярдым этмеге тырыша эдилер.

Амма даа якъынларда тешкиль олунгъан Джемиет ичюн айырды сачакъ олмагъаны керекли ве меракълы тюшонджелерни аяткъа кечирмеге имкъан бермей эди.

1965 сенеси бу ерге татаросманлы Юнус Эзгин апайы Айше ве балаларынен кочип келе. Оларынынь башларына да тюшлерде корюльмейджек киби нидже мусибетлер, белялар келип кечкен. Ёллары исе узакътан-узакъ, тикешли ве айланчыкълы, базы керелер хавфлы олгъан... Буларны ялынъыз олар ве, ола билир, Алла бильсе керек!

Айше ве Юнус отуз-отуз бешинджи йылларда бир ерде окъугъан, эдебиятымыз, медениетимиз ве нидже санаатымызынынь дюньяджа белли меркези — Багъчасарайда тербие алгъан; къыркъынджи сенелерде исе бири-бирини севип-сайыш эвленгенлер. Афатлы ве боранлы дженк йылларында такъдир оларны Авропанынь меркезине ве Италиягъа, сонъра Тюркиеге алып баргъан. Андан исе, куню кельген, Америкагъа ёл туткъанлар.

Айше, 1941 сенеси сентябрь айында Симферополь педагогика институтынынь ана тили ве эдебияты факультетини битирип, къолуна диплом алгъан эди. Илериде, хусусан тыш мемлекетлерде, башкъа тиллерни де огренген. Кърымтатар, рус, тюрк, алман ве англиз тиллерини темелинден бильген Айшени тезден Нью-Йоркта ве Авропада энъ буюк Хилтон мусафирханесине дегерли ишке алаалар. Шуну козьге алмакъ лязим ки, бу мусафирхане шеэр меркезинде ерлешкен, эмиети эр джеэттен буюк!

Юнус исе 1968 сенеси земаневий биналарнынь идареджиси оларакъ чалышып башлай.

Бу истидатлы, ачыкъ гоньюлли апай ве къоджа, не ерде булусалар, кучьлерини аджымайып чалышкъан, теджерибели зенаат саиплери олгъан, озь ишлеринде ташылад-

жакъ янъылыкълар ве унерлер косътергешлер. Олар, Нью-Йорккъа келип ерлешкен сонъ да, чокъ ссметдешлернен корюшкен, таныш олгъан, лаф тапкъан, достлашкъанлар.

Асыл Юнус ве Айшенинъ темиз-пак квартирасында бизим мас-мавы Къара денъизимиз шувулдап тургъан киби корюне. Мында Кърым ве Русиенен багълы ана, рус, алман, тюрк, инглиз тиллеринде чешит китаплар ве альбомлар, журналлар ве лугъатлар, Лондон шеэринде яшагъан, тюрк дюньясы эдебиятында косътерген хызметлери ичюн кечен йылы «Устюн хызмет» мукаяфатына наиль олгъан романджымыз Джынгъыз Дагъджынынъ бутюн эсерлери, Раим Тышчсров ве Черкез-Алишинъ языджылыкъ фаалиетини ифаде эткен китап, муэллифининъ «Пешраф» адлы романы ве бир къач ширий джыйынтыкълары бар. Айше ве Юнус инсаннен субетлешкенде, озъ фикирлерини даа ачыкъ ифаде этмек ичюн ата сёзлерини ерли-еринде усталыкънен къуллана, бизим урф-адетлеримизни яхшы биле, оларгъа риаэт эте, халкъ ве базы зсманевий йырлары, хусусан «Гузель Кърымшы» пек севелер. Айше исе кимерде бир шиирлер де яза, лякин языкъ ки, оларны кимсеге косътермей экен. Мен бунъа чокъ айретлесгеним ёкъ. Чюнки йыр ве шиир мстинлери эм истидатлы йырджылар бири-биринден узакъта булунайлар. Белли ки, пек истидатлы йырджымыз Сабрие Эреджепова да базыда бир шиирлер яратувнен огъраша ве макъсадына зарарсыз наиль ола эди...

Шусы да назаргъа ляйыкъ ки, Айше, дигер бир ифтихарымыз Эдие Топчышен бир ерде окъугъан, онынънен дост олгъан, базыда берабер йырлагъанлар.

Джошкъун гонъюолли Айшенинъ репертуарында бугунъ де юзден зияде сайлама йырларымыз бар. Йырлар онынъ иджрасында дёрт кассетагъа язылгъанлар. Бу эвге мусафир кельсе, корюшкен, ал-хатир сорагъан сонъ, столгъа къаве къоюла. Радиоалетте азыр тургъан кассета кочюриле. Семетдешлер Айшенинъ озюндже назик сессинен йырлагъан юрек йырларышы буюк мемнюниетликнен динълейлер. Юнуснынъ гонъюолини хусусан «Эр къасапта эт булузмаз...» йыры эджанландыра. Йырнынъ токъунаклы сёзлери ве гузель азнки, Айшенинъ исе юректен иджра этюви эв саибини раат къалдырмай, озъ козьяшларышы явлукънен сюртмеге меджбур этелер. Эбетте, йыр ойле муджизели шей: инсанны эм рухландыра, эм севиндире, эм кульдюре, эм агълата...

Амма, бунъа бакъмадан, терен тюшюнджели, къатты

ирадели, беджерикли тешкилятчы ве тешеббюсчен Юнус, мында кельгенинсен, Джемиетнинъ бутюн ишлеринде фаль иштирак этип баишлай. Ве онынъ бойле кыйметли хаснетлерини козге алган джемаат, Юнусны бегсене, севе, сая ве Кърымтатар джемиетининъ президенти оларакъ сайлайлар.

Президент, таныш-билишлернен субетлешкен сонъ, эр тарафлы тедбирлер плааныш тертип эте. О яхшы ашлагъан эди ки, устуне алган буюк вазифелерни вакъытлы-вакътында ве кыйфиемли эда этмек ичюн халкънен сыкъ-сыкъ корюшмеге ер-меркезий биша керек. Мыша не ичюн Юнус 1972 сепеси джемаатнынъ чыкъаргъан ве къабул эткен къарарына бишаэн эр бир аиледен белли микъдарда пара топлап, Бруклинде учь къатлы бир эвни сатып ала. Бу эвде эвель-эвельден берли тикиш артели чалыша экен. Биша чокъ йыллар девамышда тамир этильмеген, ипрагъан: диварлары, поллары, таванлары ярдымджи одалар бозулгъан, кирленген, шосюрленгенлер. Ашагъы къаты исе парланыхъ маллар анбарына чевирилген, поллары чюрюген, къапылар, пенджерелери майышып кеткен экен.

Эвни чёплюклерден темизлемек, диварлар ве поллары, пенджерелер ве къапылары, сачакъны ве таванлары тамирлеп, ювмакъ, бояламакъ, сыламакъ; булардан гъайры, столлар, скемелер, отургъычлар сатып алмакъ керек эди. Бу плааны иджра этиов ишлеринде учь юздеи зияде киши гонъюлли оларакъ иштирак этти. Оларнынъ адлары буюк итибарнен ашхане диварында асылган учь урьмет тахтасы узеринде алтын сувнен язылган. Бу адамлар эр кунь иштеи сонъ, раатлыкъ куньлери исе сабадан акышамгъадже авесликнен чалышкъанлар. Юкъары къатта дёрт юз кишилик буюк ве ярыкъ зал, ашхане, буфет ве дигер ярдымджи ода ве одачыкълар допатылды, залынъ юксек таваныша дюльбер авизелер асылды. Орта къатта чешит тюрлю тегерсклер ичюн одалар, Исмаил Гаспралы адыша базар куню мектебине къатнайджакъ талелелер ичюн окъув сыныфлары ве китапхане азырланды. Эиъ тюбдеки къатта исе, эски больмелер бозулып, яшъылары тикленип, джами кысымлары: эрлер намаз кыйлган халлы ве мишдерли зал, къадынлар одасы, абдестхане, мерхумларыны ювып сонъки ёлгъа озгъарув одасы азырланды. Президентинъ мураджаатыша джевап оларакъ, Тюркиден укюмет эсабына зийрек акъыллы, тешеббюсчен Аджи Джемиль-бей ёлланылды.

Чокъкъа бармай Кърымтатар джемиети президенти-

чинъ алып баргъан алидженап ишлери ве джемиет меркезининъ намы шеэрнинъ та узакъ кошелерине барып етти. Тюрклер исе Юнус Эзгинге «Нью-Йоркта яшагъан кърим-татарларнынъ атасы» адыны бердилер.

Айны заманда семетдешлеримизнинъ джемиети Нью-Йорк шеэринде энъ белли джемиетлерден биридир.

Онынъ азалары чешит ерлерде хызмет эте, чалыша, окъуй, джемаат ве сиясий ишлерде фааль иштирак этелер. Бир чокълары исе энди пенсиядалар. Языкъ ки, бу уфакъ колемли очеркте меним олардан тек базыларынынъ адларыны анымагъа ве мисаль оларакъ кетирмеге имкяным бар. Онынъ ичюн, урьметли ватандашларым, мени багъышланъыз!

Нью-Йорк киби буюктен-буюк шеэрде хусусан эв идареджилери (оларгъа суперкомендант, къыскадан — супер дейлер) кениш талапларгъа джевап бермек кереклер. Олар биналарнен багълы техниканы ве бухгалтерия ишлерини темелинден бильмек, квартираларны вакъты-вакътында тамир эттирмек, сакинлерини менфаатларыны кьорчаламакъ, оларны къайгырмакъ, эв саиплерине садыкъ, догъру къалипли, намуслы, низамлы-иштизамлы, эсасен ишсевер, беджерикли ве яхшы тешкилятчылар олмакъ кереклер. Бойле хасиетлер ве чизгилернен зенгин ве эр тарафлы бильгили семетдешлеримизден юкъарыда къайд этильген Юнус Эзгин, Ибраим Дюльбер, Абдураман Эмек, Абляким Сарайлы, Осман Челеби ве дигерлери чокъ сенелер девамында бойле муреккеп иште усталыкънен хызмет эткен, шан-шурет, буюк итибар къазангъан ве якъынларда дегерли пенсиягъа чыкъкъанлар. Шусы да меракълы ки, шимди Сарайлынынъ апайы Ремзие, бина саипини теклифинен, акъайынынъ ерине кирген ве онынъ ишлерини пек беджерикли алып бара. Бунгъа джан-гонъюльден фералагъан:

Абляким де, танъ аткъанда
Корьген экен тюшюнде:
Рефикъасы, озю киби,
Орьнек олгъан ишинде...

Эбетте идареджилерден бири, хусусан бу хызметте макътаныладжакъ дереджеде терен излер къалдыргъан Юнус Эзгиннинъ фаалиети узеринде айрыджа токъталмакъ лязим, амма, менде олгъан малюматларгъа коре, онынъ меракълы омюри, сеятлары, башына келип-кечкен

ирадели, беджерикли тешкилатчы ве тешеббюсчен Юнус, мында кельгенинен, Джемиетнинъ бутюн ишлеринде фала иштирак этип баилай. Ве онынъ бойле кыйметли хасиетлерини козге алган джемаат, Юнусны бегене, севе, сая ве Кърымтатар джемиетининъ президенти оларакъ сайлайлар.

Президент, таныш-билишлернен субетлешкен сонъ, эр тарафлы тедебирлер плааныны тертип эте. О яхшы ашлаган эди ки, устюне алган буюк вазифелерни вакъитлы-вакътында ве кыйфетли эда этмек ичюн халкънен сыкъ-сыкъ корюшмеге ер-меркезий бина керек. Мына не ичюн Юнус 1972 сенеси джемаатнынъ чыкьарган ве къабул эткен къарарына бишаэн эр бир аиледен белли микъдарда пара топлап, Бруклинде учъ къатлы бир эвни сатып ала. Бу эвде эвель-эвельден берли тикиш артели чалыша экен. Бина чокъ йыллар девамында тамир этильмеген, ипранган: диварлары, поллары, таваплары ярдымджы одалар бозулган, кирленген, шюсюрленгенлер. Ашагъы къаты исе парлапкъ маллар албарына чевирилген, поллары чорюген, къапылар, пенджерелери майышып кеткен экен.

Эвни чёплюклерден темизлемек, диварлар ве поллары, пенджерелер ве къапыларны, сачакъны ве тавапларны тамирлеп, ювмакъ, бояламакъ, сыламакъ; булардан гъайры, столлар, скемлелер, отургъычлар сатып алмакъ керек эди. Бу планынджа этюв ишлеринде учъ юзден зияде киши гошюлли оларакъ иштирак этти. Оларнынъ адлары буюк итибарнен ашхане диварында асылган учъ урьмет тахтасы узеринде алтын сувнен язылган. Бу адамлар эр кунъ иштеп сонъ, раатлыкъ кунълери исе сабадан акъшамгъадже авесликнен чалышкъанлар. Юкъары къатта дёрт юз кишилик буюк ве ярыкъ зал, ашхане, буфет ве дигер ярдымджы ода ве одачыкълар допатылды, залишып юксек тавапныа дюльбер авизелер асылды. Орта къатта чешип тюрлю тегереклер ичюн одалар, Исмаил Гаспралы адына базар кушо мектебине къатнайджакъ талелелер ичюн окъув сыныфлары ве китапхане азырланды. Энгъ тюрбеки къатта исе, эски больмелер бозулып, янъылары тикленип, джами кысымлары: эрлер намаз къылган халлы ве миндерли зал, къадынлар одасы, абдестхане, мерхумларны ювып сонъки ёлга озгъарув одасы азырланды. Президентинъ мураджаатына джевап оларакъ, Тюркиеден укюмет эсабына зийрек акъыллы, тешеббюсчен Аджы Джемиль-бей ёлланылды.

Чокъкъа бармай Кърымтатар джемети президенти-

инь алып барган алидженап ишлери ве джемиет меркезининь намы шеэрининь та узакь кошелерине барып етти. Тюрклер исе Юнус Эзгинге «Нью-Йоркта яшагъан кърим-татарларнынъ атасы» адышы бердилер.

Айны заманда сөметдешлеримизнинъ джемиети Нью-Йорк шеэринде энъ белли джемиетлерден биридир.

Онынъ азалары чешит ерлерде хызмет эте, чалыша, окъуй, джемаат ве сиясий ишлэрдэ фааль иштирак этелер. Бир чокълары исе энди пенсиядалар. Языкь ки, бу уфакь колемли очеркте меним олардан тек базыларынынъ адларыны анымагъа ве мисаль оларакь кетирмеге имкяным бар. Онынъ ичюн, урьметли ватандашларым, мени багъышлацъыз!

Нью-Йорк киби буюктен-буюк шеэрде хусусан эв идареджилери (оларгъа суперкомендант, кыыскадан — супер дейлер) кениш талапларгъа джевап бермек кереклер. Олар биналарнен багълы техниканы ве бухгалтерия ишлерини темелинден бильмек, квартираларны вакъты-вакътында тамир эттирмек, сакинлерининъ менфаатларыны кьорчаламакъ, оларны къайгырмакъ, эв саиплерине садыкъ, догъру къалипли, намуслы, низамлы-иштизамлы, эсасен ишсевер, беджерикли ве яхшы тешкилятчылар олмакъ кереклер. Бойле хасиетлер ве чизгилернен зенгин ве эр тарафлы бильгили сөметдешлеримизден юкъарыда къайл этильген Юнус Эзгин, Ибраим Дюльбер, Абдураман Эмек, Абляким Сарайлы, Осман Челеби ве дигерлери чокь сснелер девамында бойле мурсккеп иште усталыкьнен хызмет эткен, шан-шурет, буюк итибар къазангъан ве якъынларда дегерли пенсиягъа чыкькъанлар. Шусы да меракълы ки, шимди Сарайлынынъ апайы Ремзие, бина саибининъ теклифинен, акъайынынъ ерине кирген ве онынъ ишлерини пек беджерикли алып бара. Бунгъа джан-гонъюльден фералашгъан:

Абляким де, танъ аткъанда
Корьген экен тюшонде:
Рефикъасы, озю киби,
Орьнек олгъан ишинде...

Эбетте идареджилерден бири, хусусан бу хызметте макътаныйладжакь дереджеде терен излер къалдыргъан Юнус Эзгиннинъ фаалиети узеринде айрыджа токъталмакъ лязим, амма, менде олгъан малиюматларгъа коре, онынъ меракълы омюри, сеятлары, башына келип-кечкен

белялар ве алып баргъан ичтимай ишлери акъкъында шимди Алманиянынъ Гамбург шеэринде яшагъан семет-дешимиз Февзи Рахман Юртэр чокъ материаллар топлагъан ве буюк бир весикъалы повесть яза экен (Окъуйдыжылар онынъ яратыджылыгъынен танышлар: Февзининъ бир сыра уфакъ икяелери «Йылдыз»нынъ 1992 сенеси чыкъкъан 4-нджи номеринде басылгъан эди). Пек яхшы ки, о, къараманыны якъындан биле. Нью-Йоркта къач керелер булунгъан ве Юнуснен къонушкъан. Айны заманда да бири-бирине сыкъ-сыкъ телефон къакъа ве мектиоплер язалар. Онынъ ичюн мен, языджынынъ отъмегине тиймейип, онъа озъ огъуне къойгъан алидженап вазифени вакъытлы-вакътында ве кейфиетли эда этиювинде иджадий мувафакъиетлер тилейим...

Юкъарыда аныылгъан Хилтон мусафирханесинде аман-аман отуз йылдан берли Айдер Алтынэр хызмет этмекте. Даа якъышларда мында кезлевли Шевкъи де пек яхшы чалыша эди. Энди о, Айшенен берабер пенсиягъа чыкъты. Оларны бугунъ де хызметчилер сыджакъ сёзлернен аныалар. Айдер исе ишини девам эттире. Мусафирханенинъ саиби, хызметчилери арасында итибары буюк. Шеэрни, хусусан онынъ меркез къысымы — Манхеттэнинъ озюнинъ беш пармагъы киби биле. Мында яшамакъ ичюн кельген белли мусафирлерни къаршылап алмакъ ве ерлештирмекни, шеэрнинъ меракълы ве тарихий ерлерини косъ-термекни онъа авале этелер. Ана тилини ве русчаы, тюрк ве инглиз тиллерини пек яхшы билген Айдерге бу вазифелерни эда этмек къолай. О манъа мусафирханенинъ залларыны ве номерлерини буюк авесликнен косътерди. Пек зенгин мусафирлер яшагъан номерлерининъ геджелик фиаты 2880 доллар экен. Бойле номернинъ ичише кирсентъ, насыл чыкъып кетмекнинъ чаресини тапмакъ пек къолай шей дегиль. Айдер дей ки, СССРден ве айны заманда СНГ мемлекетлеринден кельген буюк эрбаплар озълери ичюн саде, эки-учъ одалы номерлер сайлап алалар. О, фикирини исбат этмек макъсадынен, бир вакъытлар сабыкъ СССР Министрлер Советининъ Реиси Николай Александрович Тихоновны ве якъышларда исе Украинанынъ Президенти Леонид Макарович Кравчукны къабул этип ерлештиргеи номерлерини ачып косътерди. Айдерге саде корюнген номерлерни мен пек бегендим. Инсанджа яшамакъ ичюн кереккен эр бир шей бар!

Айдер чокъ йыллар Манхеттэнде юксек бир бинада яшагъан, амма кечкен сене Нью-Йорккъа къомшу Нью-Джерси штатында бир орман ичинде эв сатып ал-

гъан. Бабасынынъ зенаатынен огърашмагъа истеген. «Мында теналыкъ ве авасы да серин, — дей о, — хыяр, помидор, бибер, согъан, сарымсакъ, къартоп, чешит сой чечеклер де сачамыз». Онынъ апайы Инджи бостан асравнен огърашмагъа пек севе экен. — Филадельфияда белли кинорежиссёр олып чалышкъан огълу да патта-сатта вакъыт тапып мында кельгенде, себзелерни бакъмагъа, сувармагъа, асрамагъа севе экен: «къартбабасыны анъдыра». — дей Айдер.

Пек тежрибели айдаджы Айдер мени озъ машинасына отуртып, бир къач кере Маңхеттэни, онынъ дикъкъаткъа ляйыкъ чокътан-чокъ ерлерини косътерди. Алемдже мешур Музикхолгъа, «Янны рус сёзю» газетасынынъ редакциясына алып барды. Чокъ языкъ ки, вакъыт тапып бу муляйим кишилернинъ эвине барамадым. Аэропорткъа кетмезден эвель телефон къакъып: «Инджи ве Айдер, мени афу этинъиз... Эминим ки, илериде, ола билир, меним, бельки сизинъ эвинъизде корюширмиз», — дедим. Олар тюшонджемни бегенди ве теклифимни миннетдарлыкънен къабул эттилер.

Мурадасыл Осман огълу Толели. Мен онынънен Вашингтонда Беяз эв огюнде Босния мусюльманларыны къорчалавгъа багъышлангъан митинг ве нумайышта иштирак эткен вакъытта якъындан таныш олгъан эдим. О, вакъыт тапып, шеэрнинъ меракълы биналарыны, бу джумледен, буюк джамисини де косътерди.

Онъа Мурадасыл дегиль де, къыскъадан Мурад деп мураджаат этелер. Эм бу къыскъа сёзде оны урьметлев манасы сезиле. Бу кулер юзьлю, сыджакъ къанлы, атик ве джиддий адам Багъчасарайда дюньягъа кельген экен... Такъдир оны башта Тюркиеге алып баргъан. Адий ишчи сыфатында чалышып башлагъан. Ишлерде оськен, итибар къазангъан. Намы кеткен: онъа Уста Мурад ады бергенлер. Яхшы бир эвининъ саиби олгъан. Амма кунълернинъ биринде, эвининъ къапысыны килитлеп, даа гузель омюр къыдырып, базы саметдешлернен берабер Нью-Йорккъа кочип кельген. Эв сатып алгъан. Оны озюнинъ бакъышына коре, кенди къолларынен тамирлегец, янъарткъан, безеткен, гузеллештирген; эв пек буюк дегиль, амма пек дюльбер. Тюркиедеси эвине де барып-келе, сонъра илле Кърымны да зиярет эте экен.

Бир кунъ мени Мурадасыл озъ «шуралетинен» кезинмеге алып кетти. Башта онынъ эвине кирип раатландыкъ. Сонъ ёлумызны девам этип, кърымтатар йырларыны дикъкъатлеп, бир сойларыны озюмиз де йырлап, орталыкъны

сейир этип, акыкбатын уджсуз-буджакъсыз Узун адлы аданынъ та шималь кенарына барып чыкътыкъ (Бу ерши Атлантук океаны сувларынен токътатай-талмай джувып турмакъта.) Базыда бир токъталып, бензин сатылган станцияларны зиярет эттик. Анъладым ки, Мурадасыл озюнинъ киеви ве эки кызынен бойле алты станциянынъ сайплери экенлер. Бу станцияларда, бензин ве машина ягъларындан гъайры, ёлджулар ичюн энъ керек мал тюкя-нлары, къавелер, хызметчилер ичюн сыджакъ сувлу, йым-шакъ тешекли раатлыкъ одалары бар. Мурад:

— Бирер фильджан сыджакъ къаве ичейик, — деди.
— Ичтик ве кене ёлгъа тюштик. — Эбет ярдымджыларым да бар. Эшиткендирсиз эбет, мында келип-кеткенлерге иш тапмакъ гъает зор. Бунъа бакъмадан, ватандашларгъа ярдым этмеге тырышамыз. Мына шу огдеки станцияда эки семетдешимиз чалыша, Айдер ве Асан. Кърымдан кельдилер. Чалышып, пара топлап, Ватангъа къайтмагъа ве озьлерине эвлер къурмагъа ниетлери бар. Эбетте ниетлери яхшы...

Тезден шу станциягъа кельдик. Эки мазаллы йигит, Айдер ве Асан, бизни пек сыджакъ къаршылап алдылар.

— Ишлер насыл? — деп сорады шорбаджы.

Олар бир агъыздан:

— Эр шей сырасында! — дедилер.

Мурадасыл, къолларыны янбашларына къойып, станциянынъ эр кошесини доланып чыкъты. Яшларгъа базы бир косътеришлер япты.

Кене илери ёнельдик. Меркез ёлгъа чыккъан сонъ, Мурадасыл кокос кечирип: «Ниетлери яхшы амма, — деди. — Языкъ ки, Асан бираз тенбель. Ишлемеге севмей. Уфакъ кучлюклерден къоркъа. Сёз къайтармагъа яхшы биле. Эрте турмакъ сырасы кельсе, «мен сизге эсир дегилим», — дей. Энди сабырым тюкенди. Оны якъышларда иштен бошатаджакъым. Демек, Айдер джеплерини паранен толдурып къайтаджакъ, оны урьметнен озь машинама къойып озгъараджагъым. Асан исе амап-аман бош эльчанташынен учып кетеджек. Ёллукъ пара къазанды. Арткъачына акъылы да, сабыры ве къувети де еткени ёкъ, — деп тюшонджеге далды ве сонъ девам этти: — ойле сойларына да расткелемиз. Шимди семетдешимиз Ребия Годеленинъ эвинде де эки тувгъашы яшай: Зейнеп ве Рушен. Кърымнынъ Красногвардейск районындан та баарьде кельгенлер. Пек талапкяр экенлер. Кузьде, алып барган ишлерини битирип, къазанчларыны алып къайтып кетеджек экенлер... Бойле ишсевер сойлары да аз дегиль!

Энди чокътан уйле авгъан, кунеш уфукъкъа эйген эди. Сеяатымызнынъ сонъунда Мурадасылнынъ Атлантк океаны ялысында ерлешкен эки къат язлыкъ эвине кирдик. Эв буюк, софасы кенъ ве узун, океангъа бакъа. Одалары бол, подвалы терен ве буюк. Дёрт машиналыкъ гаражы бар. Эвнинъ азбары къоранен дегиль де кокнарларнен сарылып алынган. Мен бойле дюльбер терсклерни Кремль дивары тюбюнде корьген эдим.

Язлыкъ эвде аязлы къышта да яшамакъ мумкюн. Мында ванналар, телефонлар, эки телевизор, калориферлер, ашханеде газ, поллар халларнен орътюльген. Канализация чалыща. Амма эв саибни башкъа ерге, аданышъ та шималине кочъмеге истей. «Достларым чокъ олып кельселер, тарлыкъ эте», — дей.

— Я эвинъиз къачкъа сатылып? — деп меракъландым.

— Ярым миллион доллар берелер, Козьде туткъан еримде бир-бир бучукъ миллионгъа даа онъайтлысыны тапмакъ мумкюн. Анда шеэрнинъ энъ зенгинлери яшай. Эм о ердеки эвлерни полиция къорчалай...

Кечкен сене Мурадасылнынъ эвинде бизим «Учан-Сув» ансамблининъ артистлери яшагъан экенлер. «Пек яхшы, табиятлы, истидатлы, дюльбер балалар, — дей Мурадасыл. — Языкъ ки, эм огъланчыкълар, эм къызчыкълар бутюн вакъыт тютюн ичелер. Бусыныгъ бегенмедим... Чырайларыны бозалар...»

Семетдешлеримиз арасында, Фикрет Юртэр киби, белли инженерлер, Рушен ве Иззет Къара киби тюкян саиплери, алышъ веришчилер, компьютерлер меркезинде хызмет эткенлер бар. Мында хусусан такси айдавджылары ойле чокълар ки, атта кечкен сене Джемиет олар ичюн махсус эглендже акъшамы отькерген. Экимлер де чокъ, тиш экимлери. Гъаврлы Мунир Джемаледдиннинъ къызы Невер кардиолог олып чалыша. Адвокатлар да барлар.

Джемиет меркезинде медений акъшамлар сыкъ-сыкъ отькериле. Яш оюнджылар тегереги чалыша, ана тили ве эдебиятыны огренюв макъсадынен Исмаил Гаспралы адына базар куню мектеби тасиль бере. Бизим ичюн тарихий 18 майыста вице-президент Умютнинъ иштирагинен язылып ойналган пьесачыкъ пек чокъларгъа козьашлар текмеге себеп олды.

Нью-Йоркта эки шаиримиз бар эди. Чокъ языкъ ки, олардан бири Рамазан Айтап вефат этти. Миллий арскетининъ фааль иштиракчилеринден бири Мемет Севдиярнынъ Кърым акъкъында язган шиирлери тюзгюн, азикли, эджашлы... Онынъ кечкен сене Нью-Йоркта басылып

чыкъярылган «Гъурбет ёлларында» адлы китабындан
уфакъ бир шиирни мисаль оларакъ косътермек истейим:

УЗАКЪТА ОЛСАМ ДА...

Юзюме нур сачкъаъ къудретли кунешим
Уфукълар артында дерьягъа далды.
Севинчсиз балалыкъ, бахытсыз генчлигим
Дженнетнигъ багъчасы-багъында къалды.
Гонълюмде асретлик дуйгъусы уяна,
Кунь-куньден кенишлей, кунь-куньден арта.
Яралы юргим шимдилик даяна,
Корюнмез бир къувет ватангъа тарта.
Эм гедже эм куньдюз ахлякъсыз бу муит
Зейшимни сарсыта, гонълюмни эзе.
Узакъта олсам да, кедерли хаялым
Ватанныгъ чайыры-чёлюнде кезе...

Риза Гулюм исе ватандашларымызнынъ омюрлеринен
багълы буюк бир тарихий эсер узеринде чалыша. Озюнинъ
талиий де меракълы ве фаджиалы. О, Улу Ватан дженки
башлагъанда, Одесса зенит топлары юртушы битире ве
гитлерджилернен курешип башлай. Одесса мудафаасында
иштирак этип, шеэрни ава душманындан къорчалай. Со-
нъра кери къайтувлар ве кене уджюмлернен немсе аскер-
лери кувалавда фааль иштирак эте. Лякин куньлерден
биринде фашистлер къолуна эсир тюше. Фашизм енъиль-
ген сонъ, Алманияда къала.

Риза ве онынъ апайы Усние анда Эфендикойлю Аб-
дураман Фетиев ве Къарасувбазарлы Билял Менакъай
(айны замаанда экиси де мерумлар) тарафындан тешкиль
олунгъаъ ансамблде къач йыллар девамында ойнагъан-
лар. Бу ансамбль Бавариянынъ чокъ шеэрлеринде концер-
тлер берген, «Аршын мал алан», «Насреддин оджа», «Та-
тар тою» ве дигер пьесаларны саналаштыргъанлар.

Эллинджи йылларнынъ сонъунда такъдир оларны да
Нью-Йоркъкъа алып кельген. Риза ве Усние аман-аман 20
йыл къадар мындаки Джемиет эвинде фольклор тѣгеречи-
не ёлбашчылыкъ яптылар. Миллий урбалар тикти, чалгъы
такъымы азырладылар. Чокъ кере меракълы эглендже
акъшамлары отъкердилер.

Амма Риза Гулюм, юкъарыда къайд этильгени киби,
эсер узеринде джиддий суретте чалышып башлагъаъ сонъ,
(эбет, бойле къараргъа кельгенде, яшы да белли роль

ойнады), 1985 сенеси төгөрөк ёлбашчылыгындан бошалды. Соньки вакытларда бу вазифени озю устпоне Рушен Табарунынъ келини, «Учансув» ансамблининъ сабыкъ артисти Тюльпана алган. Төгөрөк кене фааль чалыша ве саметдешлерни, баштаки киби, эглендире.

Сийрек зенаат устасы Улькер Эзгин чешит суный чечеклер ве гульдестелерни буюк чеберликнен ярата. Бу саада намы узакъларгъа кеткен. Акъикый истидатлы рессамны акъшамлар, джыйынлар ве тойларны яраштырмакъ ичюн ялынъыз саметдешлер дегиль, башкъа халкълар да авесликнен чагыралар.

Орта ве алий окъув юртларында чокъ яшлар ве къызлар тасиль алалар. Даа якъынларда Эмине Къаранынъ торуны Фиген адлы къыз Бостон университетининъ фельсфе факультетини яхшы ве аля ишаретлернен битирди. Эки йыл къадар Калифорнияда стажировкада оладжакъ, материаллар топлап, илериде ильмий диссертация узеринде чалышаджакъ. Алла къысмет этсе, биз илериде бу аднен таныш олурмыз.

Шусы да къуванчлы ки, Нью-Йоркта яшагъан саметдешлеримизнинъ сайысы кеткен сайын артмакъта. Ялынъыз мен анда булуиугъан къыскъа муддет ичерсишде эки балачыкъ даа дюнья юзю корьди: бири огълан, бири къыз. Огъланчыкъта, багъчасарайлы мерхум дедесини анъдырсын деп, Осман, къызчыкъта исе, чечекни анъдырып оссин деп, Ясмин ады бердилер.

Эбетте белли. Хусусан буюк шеэрлерде эр адымда чешит сой проблемалар ве зорлукъларгъа расткелине. Булардан бири — кечинген кишиге соньки борджны дегерли берип, къайтылмаз ёлгъа сайгъы ве урьметнен озгърмакътан ибареттир. Биз бойле кучълуклерни Санкт-Петербургта сыкъ-сыкъ коре ве дуямыз. Бизим саметдешлеримиз исе буюктен-буюк шеэр Нью-Йоркта да Джемиет идаресининъ къайгъырувы ве ярдымынен бу муреккеп меселенинъ де чаресини тапкъанлар. Оларнынъ, бильгенинъиз киби, джамиси ве янъы къабристаны бар, топракъ участкасы сатын алынган. Анджакъ, мыша бу къабристанда, сюргюн этильген халкъымызгъа, онынъ къурбаи кеткен шейтлерине багъышланып, 1986 сенеси дюньяда биринджи оларакъ, абиде тикленген. Онынъ ог диварында Кърымнынъ схематик харитасы чызылган, аша ве инглиз тиллеринде халкъымыз ичюн XX асырда энъ фаджиалы ве ляштли, энъ буюк инсаниетсизлик девири башлагъан куш — 1944 сенесининъ Он Секиз Майысы язылган.

Нью-Йорккъа бармагъа имкяны олган кишилерге бу

аджайип абидсин илле барып корьмелерини тевсие этем. Къабристаннынъ ве абидсининъ адреси адий: Лонганланд — Узун аданынъ джешоптнен шимальге узанып кеткен 63 номерли ёлундан ёнелип, Каналстрит сокъагыша барып еткен сонъ, онъ къолгъа айланып бир километр къадар кетмек керек. Анда буюк тюземликте бир къач къабристан бу джумледен, бизим семетдешлерининъ къабристаны да ерлешкен. Талий ойле эмир эткен ки, къомшумыз кене мында да — мэхрум узбеклер...

Ниает, акълыма синъип къалгъан эки буюк корюшюв акъкъында икяе этмек истейим.

Мен Улу Ватан дженки башлагъанда, Акъмесджит пединститутыны битирген эдим. Джеуктеп сонъ исе Москва ве Санкт-Петербург университетлеринде, Ташкент ве Къабул университетлеринде булундым, студентлер огюнде чыккышлар ялтым. Бу алий окъув юртлары, эбетте, эр бири озьджесине буюк дикъкъаткъа лайыкълар. Амма, не ичюндир, Нью-Йорктаки Колумбия университетиининъ тер-темиз азбарлары ве бицалары, абиделери ве дерсханелери козьлерим огюнде, ола билир, омюрлик джанланыш къалдылар...

Бу — дюньяджа мешур илим ве тасиль меркези тек буюктен-буюк бина дегиль, анджакъ Манхеттен адасынынъ аман-аман ортасындаки пек юксек эвлер арасында ерлешкен буюк шеэр ичинде шеэрчиктир.

Университет озь тарихыны 1754 сенеси, яни Москва университетинден бир йыл эвель башлай. Онынъ биринджи президенти улу алим Самуил Джонсон экен. Шусы меракълы ки, алимнинъ ады, бизде къабул этильгени киби, диварда дегиль де, таштан арифлер тизилип, полда эбедийлештирилген.

Университетнинъ теркибинде элли алты институт, факультет ве меркезлер чалыша. Олар тек бу ерде дегиль, шеэрнинъ дигер къысымларында да барлар.

Шаркъ меркезининъ ёлбашчысы, инглиз тилиден гъайры, тюрк ве рус тиллерини билген буюк алим профессор Эдвард Олворд мени, кърымтатар шанри ве джебъджини (о да экинджи джиаи дженкинде иштирак эткен), озь аспирантлары ве сонъки курс студентлеринен корюшмеге давет этти. Кушу тайин этильди. Эки саат вакъыт берильди. Ана тилинде чыккыш япмакыны тевсие эттилер. Чыккышымны инглиз тилине терджимесини университетнинъ хадими Сейдамет Къырымчагъа авале эткенлер. Сейдамет, атик ве яш киши, Алманияда кърымтатар аилесинде дюньягъа кельген. Сонъра омюр ёлу мында

алып кельген. Исмаил Гаспралынынъ омпори ве фаалиети узеринде чалышып, докторлыкъ диссертациясы азырлай. Мен онъа элимден кельгени къадар материал тапып ёллайым. Сейдамет манъа профессорны ве онышь шегиртлерини бизим айны замандаки вазиятимиз ве проблемаларымыз меракъландыргъаныны, халкъымызнынъ тарихыны исе яхшы бильгенлерини анылатты.

Тайин олунган куню, мени «мерседеске» миндирип, университетке алып бардылар. Тамам саат он бирде окъув журтунынъ биринджи ве эсас бинасында мени алимнинъ озю къаршылап алды: «Селям алейкум!» — деп къолларыны узатты. Мен де: «Алейкум селям!» — сёзлеринен джевап берип эки къолумны узаттым.

Буюк ве айдын дерсхансинде аспирантлар ве студентлер топланганлар. Оларнынъ арасында Азербайджандан, Узбекистандан, Туркменстандан, Ирандан, арап мемлекетлеринден кельген йигитлер ве къызлар бар эди. Мында мешим чыкъышымын динълемек макъсадынен бизим ватадашлардан да бир сыра кишилер кельгенлер.

Профессор, корюшювни ачаракъ, меним акъкъымда инглиздже, сонъра тюркче сыхжакъ сёзлер сёйлеп, манъа мураджаат этип, мишберни косътерди ве:

— Буюрнынъыз! — деди.

Чыкъышымын шойле сёзлернен башладым:

«Урьметли профессор!»

Алемдже мешур университетининъизни зиярет этип, шегиртлерининъиз огюнде чыкъыш япмагъа давет эткенинъиз ичюн меним самимий тешеккурлеримни къабул этинъиз!

Шуны къайд этмеге истейим. Сиз озюнъизнинъ даа якъынларда басылып чыкъкан буюк колемли «Кърым татарлары. Оларнынъ аятта ер тапмакъ ичюн куреши» адлы китабынынъизда бизим ифтихарымыз Исмаил бей Гаспралынынъ чокъ тарафлы фаалиети ве кърымтатар халкъыннынъ озю укъукълары огърунда идже йыллар девамында алып барган агъыр ве къарамане курешлерини, чокътан-чокъ весикъалардан ве малюматлардан файдаланып, оларны талиль этип, ачыкъ айдын косътердинъиз. Эминим ки, эсеринъиз бизим медениетимизде фахрий ер тапар ве тарихымызнынъ алтын арифлернен языладжакъ саифелерине кириш къалыр.

Шуны да козьде тутмакъ керек. Сиз 1984 сенеси, ола билир, алемде биринджи оларакъ, бизим улу алим ве языджымыз, бутюн дюнья мусюльманларына белли «Терджима» газетасынынъ темелини къойган Исмаил бей Гаспралы адына фонд тэсис эттинъиз. Фондка къол

тутаракъ, ичтимай тешкилятлар, чокъ эрбашлар, бу джумледен, мындаки къримтатар джемиетининъ президенти Юнус Эзгин де озюнинъ козьге чарпаджакъ муим иссесини къошты. Бойле алидженап ишинъыз ичюн де буюк тешекюрлер къабул этинъыз! Малюм ки, 1974 сенеси 18 майыста Бирлешкен Миллетлер Тешкиляты огюндеки мейданда Советлер укуметининъ къримтатар халкъынынъ тарихий талийини чезмегенине къаршы дёрт кунълук ачлыкъ илян эткенлер арасында Нью-Йоркта яшагъан белли еудий шаири Эммануил Штеин де бар эди.

1986 сенеси исе бу шеърдеки «Кърым фонды» тарафындан «Тири мешъаль» («Живой факел») серлевалы китап, тертип этиджи Решат Джемилев нешир этилип чыкъарылды. Онынъ саифелеринде бизим шанлы йигитимиз Муса Мамутнынъ адий омюри, алып баргъан къарамане куреши ве фаджиалы олюми этрафлыджа ифаде олуна.

Сонъки йылларда сизинъ шималий къомшунъыз Бостонда яшагъан ве сизинъ университетиси сыжы алякъа туткъан, китапханелеринъизде чокъ кунълер булушып, зенгин материал топлагъан, тарих илимлери докторы Александр Некрич 1978 сенеси «Джезалангъан халкълар» адлы китабыны бастырып чыкъарды. Китап Сталин тарафындан СССРде репрессиягъа огъратылгъан уфакъ халкъларнынъ фаджиалы талийине багъышлангъан. Некрич къримтатарларнынъ сюрдюникке насыл ёлланылгъаныны озь козьлеринен корьген экен. Бу китапта къримтатар халкъы акъкъында пек чокъ малюматлар ве материаллар бар!

Белли ки, сизинъ шеърде 50-нджи йылларда эмиграцияда булунгъан кърим шаири ве неширджиси Александр Булдеев «Къримтатарларнынъ совет укумети девириндеки тарихы» адлы буюк колемли китапны язып битирген эди. Языкъ ки, монография нешир этильмеген ве айны заманда такъдири де белли дегиль. Умуят этемиз ки, эрте-кеч китап дюнья юзю корер.

Кене сизинъ шеърде нешир этильген «Янъы рус сёзю» адлы газетада, хусусан онынъ баш муаррири Андрей Седыкъ олгъан девирде, бизим тарихымызны, халкъымызнынъ башына асырлар бою келип-кечкен белялар ве фаджиаларны догъру акс эттириджи бир сыра малюматлар ве макъалелер басылгъан эди.

Мында яшагъан ишсевер саметдешлеримиз, эллеринден кельгенине коре, сюрдюниктен Кърымгъа къайтып келеяткъан ватандашларгъа маддий ве маневий ярдым этип турмакъталар.

Демек, арамызда бинълернен километрлер, оксан ве

дагълар, къырлар ве орманлар олгъаныша бакъмадан, Улу Нью-Йорк шеэри кърымтатар халкъынынъ такъдирини енгиллештиривге озь иссесини къошып кельмекте. Бу — тарихий ве буюктен-буюк сиясий эмиетке малик бир вакъиадыр!»

Кириш сёзюмден сонъ, чыкышымынынъ эсас кысымыша кечтим. Мында сёз халкъымызынынъ вазияти бугунъ де гъает агъыр олгъаны, онынъ озь укьукълары ичюн алып баргъан куреши кене девам эткени ве девам этеджеги, сюрдюнликтен озь ватанына къайтып келеяткъан ве Кърымда джедвельге алынган халкъымыз насып муреккеп проблемаларнен расткельгенлери акъында кетти. Зорлукъларнен чезилеяткъан ве илериде даа чезиледжек буюк проблемалар ве эда этиледжек вазифелерни айры-айры группаларгъа болип, этрафлыджа талиль эттим. Мына олар: сюрдюнликтен кери дёшюв, икътисадият ве сиясет.

Илим, медениет ве эдебият. Тасиль ве латин графикасыша кечюв. Кадрлар азырлав. Матбуат ве яш несильни тербиелев. Диний меселелер...

Эр проблеманынъ мундериджеси узеринде, белли ракъамлар кетирип токъталдым. Чыкышымыны мына бойле сёзлернен тамамладым: «Зан этем ки, базы бир проблемаларны чезювде белли алим Эдвард Олворднынъ озю ве онынъ шегиртлери — келеджектеки яш алимлер де иштирак этерлер. Ишлеринъизде янъы-янъы мувафакъиетлер тилсейим.»

Суаллер ве джеваплардан сонъ, профессоргъа «Кърым» альбомыны ве озюмнинъ «Пешраф» адлы романымыны эдие оларакъ такъдим эттим. Алим исе мангъа озюнинъ юкъарыда къайд этильген китабыны ве университетте якъынларда нешир этилип чыкъарылган «СССРде депортациягъа огърагъан халкълар акъында» китапны эм бу алий мектепнинъ темсилини багъышлады.

Арадан бир афта кечкен сонъ, мен семетдешлеримизнинъ меркезий бинасында озюмнинъ эдебият акъшамымыны отъкердим.

Энъ эвеля шуны къайд этмеге истейим. Эгер сиз Джемиет бинасынынъ эсас мердивсинден учюнджи къаткъа котерильсенъиз, озюнъизни Кърымда сезерсинъиз. Буюк залгъа кирмезден эвель, сизинъ дикъкъатынъызны диварларда усталыкънен япылган ана-Ватан манзаралары: Къара денъиз ялысы ве Хансарай, Къарылгъач ювасы ве Алтын къапы, Къарадагънынъ силуэти ве дигер ерлерининъ ресимлери озьлерини джелъп этелер. Ярыкъ залда исе сана артындаки диварны Кърым ярымадасынынъ харитасы,

биринджи президентимиз Челеби Джиханның җе улу зиялымыз Исмаил бей Гаспралының буюк ресимлери яраштыралар.

Булар пек тантаналы бир корюнишлер!

Залның җе ашханениң диварларына асылган стендлер, хусусан эки айда бир кере нешир этильген, Гаспралының «Тильде, фикирде, иште бирлик» деген кынатлы сёзлеринен ачылган, ресимлернен зейгин «Кърым» журналы зияретчилерни чешит сой җе мераклы малюматлар җе хаберлернен системалы суретте таныш этип туралар. Айры стендде Кърым җе халкымызның омюри, фаалиети акъкъында газета җе журналлардан кесилип алынган макъалелер бар. Махсус стендде меджлисның реиси Мустафа Джемилевнен корюшювлер акс эттирилген. Башкъа стендлерге мында келип-кеткен саясет җе медениет хадимлеринден Рефат Чубаров җе Шевкет Рамазанов, Февзи җе Ленияр Биляловлар, Эскендер Фазыл җе «Учансув» ансамблиның артистлер иле корюшювлернен багълы фото-ресимлер пекитильген. Джемиетниң белли футбол командаларының ярышларда кызанган ондан зияде мукафатлары Махсус рафкъа тизилип кююлгъанлар. Мындаки спорт тегереги таракъташы Билял Кырабиберниң ёлбашчылыгы алтында хусусан сексениджи сенелерге кыдар пек фааль чалышкан. Америкадаки 16 федераль команда арасында саметдешлерниң «А» командасы учь дефа экинджи ерлерни кызанган, «Б» командасы исе учь дефа Америка Лигасында чемпион олган.

Асыл Джемиетниң ёлбашчылары: фахрий президент Юнус Эзгин, яш президент Рушен Табару, яш вице-президент Умит Шилит, бинаның башкыаны Шевкъи Кезлевли, Идаре җе Джемиет азалары девлет җе шеср тарафындан откерильтген джемаат ишлеринде фааль иштирак этелер.

Мында саметдешлеримизниң джаны сыкълмагъа, тарсыкълмагъа вакъыты ёкъ. Йыллык җе айлык планлар муджиби эр базар куню чешит тюрлю кутълевий ишлер алынып барыла, тарихий җе медений вакъиалар кыайд этиле. Кене бу буюк залда Генчлер куню, кыадышлар куню, эсли-башлылар куню, эвлешов тойлары, Яшты йыл, диний байрамлары кыаршылап җе башкъа кутълевий тедбирлер алынып барылмакта.

Мына бу буюк залда меним эдебият акъшамым откерильтди. Бир кыач кунь эвель ватандашларгъа даветнаметлер ёллаган экенлер. Корюшювге кельгенлерге меним уфакъ китапчыгъымны багъышладылар. Мында басылып чыкъарылган джыйынтыккъа меним биографиям җе он

эсерим, бу джумледен, «Нью-Йорккѡа» шиirim кирсети-
льген. Мен бу шиирни учып кеткенде язган эдим. Чыкы-
шымны бу шиирни окъувнен башладым:

Коктен энгси самолёттан кѡарагъанда,
Буюк шеэр, та узакътан сечтим сени.
Далгъаланган тюбсиз дерья кепарында
Андырасынъ токътап кѡалган бир гемшини.

Ачыкъ айтам: пек бегендим мен озюм де:
Меракълысынъ, муджизели ве абадан...
— Екянесишъ! — дердим, эгер Ер юзюнде
Булунмаса дженнет киби Ярымадам!

Лякин сѡзнен ынджытмагъа истемейим:
Бир бакъыштан ошайсышъ сен Ватаныма —
Гонъюнъ ачыкъ, кокюнъ юксек, аванъ серип,
Халкъымны да алгансынъ озъ кѡучагъынъа.

Билем, сени корьмек ичюн хаялланган
Чокъ шаирлер умютленип чыкъа ёлгъа,
Тюшюнсерек, кѡозгъарсынъ деп терен ильхам,
Дефтерини, кѡалемини алып кѡолгъа.

Я мен исе бу ерде де халкъ козюнде
Сезгенден соъ омюр ичюн айдыш нурлар...
Пек севиндим, чюнки буюк Ер юзюнде,
Къайда барсам, кѡардашларым, достларым бар!

Белли бир кѡараргъа кельдик. Мен 10 — 15 дакъкъа
шиирлеримни окъуйым. Соъ чешит мевзуларда суаллер-
ге джеваплар берем. Бойле циклы бир къач кере текрар-
ладыкъ. Ниает, Джемиетнинъ фахрый президентининъ тек-
лифине бинаэн корюшювни «Шай яшав не керек?» деген
шииримни окъувнен битирдим. Бу шиирни чокъ семетдеш-
леримиз биле ве бегсене экенлер. Хусусан шу ашыгыдаки
дѡртликлерни, Шевкъининъ тасдикълагъанына коре, базы
кишилер эзберлегенлер:

Шай яшав не керек дюньяда,
Бир кимге ярдымым тиймесе.
Элял сѡз тапмасам ве я да
Чырайым нур сачып кульмесе?

.....
Мен бунъа бакъмадан, белягъа

Къалгъанны къыдырып тапарым;
Сёзюмнен ве ишнен мен онъа
Илле бир ярдымлар япарым!

Корюшювимиз эки саат къадар девам этти. Суаллерден ве теклифлерден анъладым ки, Нью-Йоркта яшагъан ватандашларымызны халкъымызнынъ талийи кенарда къалдырмай. Олар чешит васталарнен къолтутувны девам этеджеклер. Семетдешлерни исе мына шу месселелер меракъландыра ве раатсызландыра:

— Кърымгъа не къадар халкъымыз къайтыи келди, сюргошликте не къадары къалды?

— Мустахиль Девлетлер Достлугъы ватандашларгъа ярдым этеми?

— Бизге киминъ теркибинде булунмакъ эльверишли: Русиенинъми, ёкъса Украинанынъмы?

— Не вакъыт латин графикасына кечиледжек? Кириллицяны чокъ кишилер, эсасен яшлар бильмейлер.

Бойле ве бир сыра дигер суаллерге джевап беререк, озюмнинъ университетте япкъан чыкъышымнынъ тезислерини текрарладым.

Ватандашларымызны мына бойле ал да раатсызлай. «Ана тилинде нешир олуыгъан китаплар, газеталар ве журналлар бизге келип етмейлер, — дей олар. — Эгер язджыларымыз, чаре тапып, бирер китап, муаррирлер исе журнал ве газеталардан бирер нуска ёлласалар, биз олардан яш несильни ватанперверлик рухунда тербиелевде файдаланыр эдик. Лякин келип-кеткен хадимлер татлы сёзлер бере ве бу сёзлернен учып кетелер. Языкъ ки, биз ваделернинъ нетиджесини коралмаймыз ве сезалмаймыз.»

Китапханеге озюмнинъ «Узакъ ялылар» адлы китабымны такъдим эттим, эм семетдешлернинъ риджасыны муаррирлерге ве язджыларымызнынъ джумлесине бильдирмеге сёз бердим.

Урьметли меслекдешлер! Мен сизлерни бу риджаны иджра этмеге чагъырам. Китапхане семетдешлернинъ меркезинде ерлешкен. Онынъ адреси (латин арифлеринен язмакъ керек):

Ассоциатион оф Кримеан татар, с
4509, НЕВ УТРЕХТ Авенуйе, БРООКЛЮН,
НЕВ-ЙОРК, 11218, УСА.

Мен исе ватандашларгъа шойле тсклиф бердим: «Айны заманда сизлер Кърымгъа сыкъ-сыкъ барып келесишгиз. Джемиет адындан устюнъизге вазифе алыныз. Акъмесджитке ёлуныз тюшсе, меркезий китапханемизге, я да

редакцияларгъа кириңыз... Ватандан къайтып кельген сонъ, анда корьген ве эшиткен шейлерингизши Джемиет топлашувларында айтып бильдингиз. Биз Санкт-Петербурктаки «Кърым» джемиетинде бойле япамыз, — дедим. Теклифимни къабул эттилср. Мен бу корюшювлерден пек мемнюн къалдым. Базы бир адиселерге козьлерим ачылды.

Омюр эбетте омюр демектир. Онынъ чшит бекленильмеген адиселери ола. Бизим саметдешлеримиз де эм бахытлы-къуванчлы эм къайгылы-фаджиалы куньлер корьгенлер. Лякин олар ялынъызлыкъта дегиллер: бири-биринен сыкъ-сыкъ корюше ал-хатирлериши сорап тура, керек олса, ярдым этелер. Ватангъа барып кельгенлернинъ сайысы йыл-йылдан артмакъта. Олар яхшы чалышмагъа, хызмет этмеге эм раатланмагъа ве шенъленмеге де билелер. «Къайда бирлик, анда — тирилик» деген аталар сёзю оларгъа пек келише. Амма мен шуны да корьдим ве дуйдым ки, ватандашларнынъ козьлеринде ве юреклеринде эр вакыт Ана-Ватангъа севги ве сайгъы атеши сёнмей, аксине; алевленип турмакъта. Лякин, арамыздаки узакъ-тан-узакъ месафелерге бакъмадан, бизим бир куешимиз, бир айымыз бар, юреклеримизде исе тувгъанлыкъ ве якъынлыкъ къаны къайнап турмакъта!

Нью-Йорк — Вашингтон — Санкт-Петербург, 1993
сенеси.

Энвер Акъмоллаев,

Акъмесджит девлет университети
кърымтатар тили кафедрасынынъ
мудир, доцент.

«ДЖЕ» ВЕ «ДЖЕК» АФФИКСЛЕРИНИНЪ ИШЛЕТЮВ ХУСУСИЕТЛЕРИ

«Дже» ве «Джек» аффикслери кърымтатар тилинде бурунғы девирлерден берли къулланылып кельмектелер.

Сыфат ве зарфларда «дже» аффиксининъ янгъыравукъ-сагъыр ве къалын-индже шекиллери къулланылыр. Меселя: джа/дже — ча/че.

Олар сыфат ве зарфларгъа къошулып, аляметлерининъ дереджелерини анълаталар. Меселя: балабанджа, кенъдже, яхшыджа, чокъча ве иляхри. Замир ве исимлерге къошулып джа/дже — ча/че аффикслери вастасынен япма зарфлар мейдангъа кетириле билелер. Меселя: инсанджа, мендже, аркъадашча ве иляхри.

Кърымтатар тилинде «джек» аффиксининъ башкъа шекиллери ёкътыр. «Джек» аффикси, догърултув келишинде кельген исим ве сайыларгъа къошулып, иш-арекетининъ барыш токъталгъан ерини, вакътыны анълаткъан зарфлары мейдангъа кетирир. Меселя: учъкеджек, мектепкеджек, къапыгъаджек ве иляхри.

«Джа», «джек» аффикслери сыфатфииллерге къошулып алфииллерни де мейдангъа кетирелер. «Дже», «джек» аффикслери гъан-ген — къан, кен аффикслерине къошулып, алфииллерни мейдангъа кетирген гъандже-гендже — къандже-кендже ве гъанджек-генджек, къанджек-кенджек киби аффикслерининъ муреккеп шекиллери мейдангъа кетирелер. Меселя: баргъандже/баргъанджек, кельгенджо/кельгенджек ве иляхри.

Кърымтатар тилинде алфииллер ынджа-индже аффикслери вастасынен де япыла билирлер. Лякин бойле аффикслер вастасынен япылгъан алфииллер шимди эдебий тильде сийрекче ишлетилелер. Олар эксериет аталар сёзлеринен тизильген джумлелерде ишлетилелер.

Меселя: Ель эмейиндже, япракъ тепренмез. Ынджа/индже аффикслери ве оларнынъ чешитлери вастасынен

огъуз ве огъуз-сельджукъ группасыны тешикий эткен гагауз, азербайджан, турк тиллеринде де алфииллер япылыр.

Бедий эдебиятнынъ талили корьсете ки, — гъанджек-къанджек — гъандже-кендже — аффикслери вастасынен япылгъан алфииллер муреккеп айырылмасы олгъан джумлелернинъ бир къач чешитинде расткелирлер.

— Гъанджек-кенджек — аффикслеринен япылгъан алфииллер вакъыт дередже манасыны анълаталар ве «не вакъыткъаджек?» деген суалине джевап олып келирлер.

— Гъандже-кендже — аффикслеринен япылгъан алфииллер шарт, вакъыт, тенъештирме киби маналарны анълаталар.

Шуны да къайд этмели ки, дженктен эвель ве 60—70 сенелери нешир олгъан эдебиятта — джа-дже — аффикслеринен кельген алфииллернен бир сырада «джек» аффикси вастасынен япылгъан алфииллер де къулланылып кельмекте эдилер.

Меселя: Сен язып битиргенджек, мен келирим. (Эд. ве культ. А. Ислямов).

Эреджек атларнынъ огъуне пичен къойгъанджек, Мария, башыны котерип, къапы устюнде язылгъан языларны окъуды. (М. Дибакъ).

Дженктеи эвель ве 60—70 сенелери де джумленинъ къайсы чешитинде «дже» я да «джек» аффикслери ишлетиледжеги ишленильмеген эди. Сонъки йылларда «джек» аффикслер вастасынен япылгъан алфииллернинъ къулланылувы бутюнлей кесильди, демек, мумкюн.

«Джек» аффикси вастасынен япылгъан алфииллернинъ манасы да — джа-дже — аффикслеринен кельген алфииллеринен анълатылып башлады.

Шунынъ нетиджесинде муреккеп айырылмасы олгъан джумлелернинъ алфииллернен ифаделенген хабери «джек» аффикси языладжакъ ерине, — джа-дже — аффикслеринен язылыр. Бойле ал кърымтатар тилининъ тарихий ишкишафы ве имля принципине догъру кельмей.

Кърымтатар тилинде — гъанджек-гъандже-кенджек-кендже-къанджек-къандже — аффикслери вастасынен япылгъан алфииллер муреккеп айырылмасы олгъан джумлелернинъ дёрт чешитинде ишлетилир.

Муреккеп айырылмасынен кельген джумлелер эки къысымдан ибарет олурлар: муреккеп айырылмасы ве эсас джумледен.

Муреккеп айырылмасы эсас джумледен эвель келир ве онынъ хабери эксериет алфииль, сыфатфииль ве исимфииллернен ифаделенир. Мында хабери тек алфииллернен

ифаделенип кельген муреккеп айырылмаларыны талиль этип косьтеремиз.

Меселя: Олар кельгендже, адамлар кьайткан эдилер. Ягьмур ягьып башлагьандже, бизлер эвге келип еткен эдик.

Олар кельгендже..., Ягьмур ягьып башлагьандже..., — муреккеп айырылмасы олып келирлер. Адамлар кьайткан эдилер. Бизлер эвге келип еткен эдик-киби джумлелер муреккеп айырылмасыннен кельген джумлелерини эсас джумлеси деп сайылырлар.

Оларнын учь чешитинде — гьандже-кьандже-гендже-кендже — аффикслеринен япылган алфиниль хабер олып келир. Олар шойле чешитлерден ибарет олар:

- 1) Вакьыт айырылмасы олган джумлелер.
- 2) Теньештирме айырылмасы олган джумлелер.
- 3) Шарт айырылмасы олган джумлелер.

Дертюнджи чешитинде — гьанджек-кьанджек-генджек-кенджек — аффикслеринен япылган алфиниль хабер олып келир.

4) Бу — вакьыт — дередже айырылмасы олган джумлелер.

Вакьыт, теньештирме ве шарт айырылмалары олган джумлелерни вакьыт-дередже айырылмасы олган джумлелерден насып айырылмакъ керск олганыны талиль этип косьтерейик.

1. Вакьыт айырылмасы олган джумлелер. Бу джумледе муреккеп айырылманын хабери — гьандже-гендже-кьандже-кендже — аффикслеринен япылган алфиниллеринен ифаделенир.

Эсас джумленин хабери исе кечкен заман, васталы кечкен заман, ве шимдики-келеджек заман финиллеринен ифаделенир. Муреккеп айырылмада олып кечкен иш-арекетине бакькьанда, эсас джумледе иш-арекет эвель олып биткени анълатылыр. Демек, муреккеп айырылмасында олып кечкен иш-арекет сонъуна еткендже, эсас джумледеки иш-арекет ондан эвель сонъуна етип, онын нетиджесини ифаделегенини анълатыр.

Меселя: Олар яйлядан чыкькьандже, ягьмур сепелеп башлагьан эди.

Исмет келип еткендже, эр кес чокьтан даркьалган эди.

Байнын кейфи кельгендже, фукьаренин джаны чыкьар. (Ат. С.) 2. Теньештирме айырылмасы олган джумлелерде муреккеп айырылмасыннен эсас джумленин иш-арекетлери бири-биринен ольчештирилир. Муреккеп айырылманын хабери гьандже/гендже — кьандже/кендже аффикслеринен япылган алфиниллеринен ифаделенсе,

эсас джумленинъ хабери исе эксериет эмир фиили я да эмир-истек фиилинен ифаделенир. Бойле джумлелернинъ чокъусы аталар сёзлериңде расткелир.

Меселя: Деве къадар боюнъ олгъандже, дёгме къадар акъылынъ олсун. Биревине яманлыкъ истегендже, озюнъе яхшылыкъ исте. (Ат. С.) Кимерде эсас джумленинъ хабери сыфатларнен де ифаделенир. Меселя: Яман къадын алгъандже, бойдакъ юргенинъ яхшы. (Ат. С.)

3. Шарт айырылмасы олгъан джумлелер. Бойле джумлелернинъ шарт айырылмасында эсас джумледе олып кечеджек, шарты къоюлыр. Шарт айырылмасы олгъан джумлелернинъ бир къач чешити бардыр.

а) Муреккеп айырылманынъ хабери «гъандже» ве онынъ чешитлерине япылгъан алфиилынъ менфий шекилинен ифаделенир.

Эсас джумленинъ хабери де шимдики, келеджек ве шимдики-келеджек фииллерининъ менфий шекиллеринен ифаделенирлер. Меселя: Башынъ эки олмагъандже, малынъ эки олмаз (Ат. С.) Командирнинъ эмири олмагъандже, сени алып кеталмаймыз. (А. Д.)

Оны ялмагъандже, бетон олмайджакъ экен. (С. Э.)

Эсас джумленинъ хабери «ёкъ», «ёкътыр» деген сёзлернен ифаделенир.

Меселя: айланма канал битмегендже, складларны башкъа ерге авуштырмагъа чаремиз ёкъ. (Ш. А.)

Айырылмасы шарт олгъан джумленинъ тизим хусусиети шуңдан ибарет ки, эм муреккеп айырылманынъ, эм де эсас джумленинъ хаберлерни менфий шекильде кельмек кереклер. Меселя: Башынъ эки олмагъандже, малынъ эки олмаз. (Ат. С.)

Акис алда джумленинъ грамматик манасы я да услюбиети денъише билир, яни шарт манасыны анылаткъан джумле вакъыт манасыны анылаткъан джумлеге чевирилир. Ольчештиринъ: Башынъ эки олгъандже, малынъ эки олур.

б) Айырылмасы шарт олгъан джумлелернинъ башкъа чешитлеринде айырылманынъ хабери май/мей, мейиндже/майынджа, мадан/меден аффикслеринен кельген алфииллернен ифаделенир. Эсас джумленинъ хабери исе шимдики-келеджек заман фиилининъ менфий шеклинен ифаделенир. Меселя: Танъ атмай, кунъ догъмаз. Ель эсмеден, япракъ тепренмез. Кок агъламайышджа, ер кульмез. Ель эсмейиндже, япракъ тспрешмез.

Айырылмасы шарт олгъан джумлелернинъ башкъа бир чешитинде исе эсас джумленинъ хабери эмир фи-

илинен ифаделенир. Месея: Ай отмей, атыңны макъ-тама. Мен бармайынджа, сен къайтма.

4. Вакъыт-дередже айырымасы олгъан джумле. Бойле джумлелернинъ эки къысымында да, олып кечкен иш-арекет бири-биринен вакъытча багъланып кельгени анылатыла.

Муреккеп айырымлада олгъан иш-арекет сонъуна еткенджек, эсас джумледеки иш-арекет девам этильгени акъкъында анылатыла.

Месея: Айрие ве Катерина озъ ерлерине барып ерлешкенджек, ёл авасы чалдылар. (Ч. А.) Азиз, Арсланбесковнынъ экскаваторы пекинтиви кереги къадар котергенджек, чалышты. (С. Э.)

Вакъыт-дередже айырымасы олгъан джумлелерде айырыманынъ хабери гъанджек/генджек — къанджек/кенджек аффикслери вастасынен мейдангъа кельген алфиилернен ифаделенир ве «не къадар?», «не вакъыткъаджек?» деген суаллерден бир-де бирине джевап олып келир. Вакъыт-дередже айырымасынен кельген джумлелернинъ хаберлери — гъанджек-генджек-къанджек-кенджек — аффикслеринен язылувына бойле къандырыджы делиллер кетирмек мумкюн.

Кърымтатар тилинде зарфларнынъ бир къач чешити бардыр. Оларнынъ бир чешити ишнинъ, арестнинъ барып токътагъан вакътыны анылаткъан зарфлар «джек» аффиксинен мейдангъа кетирильгени ве «не вакъыткъаджек?» деген суалине джевап олып кельгени языла.¹

Шуны да айтып кечмек керек ки, — гъанджек-генджек — муреккеп аффикслер вастасынен япылгъан алфииллерде де, догърултув келишинде кельген сайы ве исимлерге къошулып, мейдангъа кетирильген япма зарфларда да, иш-арекетнинъ барып токътагъан ерини, вакъыт-дереджесини «джек» аффикси анылатыр.

Феркъы шунда ки, эгер «джек» аффикси сыфатфиильге къошулып кельсе, — гъан-ген — аффикслеринен барабер алфииллерни мейдангъа кетирир: Япкъанджек, бесклегенджек, ашагъанджек, кельгенджек.

Эгер «джек» аффикси догърултув келишинде кельген сайы ве исимлерге къошулып кельсе, мейдангъа зарфлары кетирир.

¹ Къуртмоллаев Э. С. Татар тилининъ грамматикасы 1 къысым, Симферополь 1940 г. 196 с.

Меселя: бешкеджек, эвгеджек, кьапыгъаджек, ёл-
гъаджек, ве иляхри.¹

Бойле алфииллернен ве зарфлар джумледе ал олып
келирлер.

Шунынъ ичюн «джек» аффикси озюнинъ анълаткъан
грамматик манасына коре бир сой имля кьаидесине эсас-
ланып язылмакъ керек.

Тилимизни тиклер экенмиз, энъ эвеля терен тешке-
рювлер япып, онынъ кьанунлары боюнджа имля ме-
селемизде расткельген чубарлыкъ тамгъаларымызны те-
мизлемек керекмиз.

ШАРТЛЫ КЪЫСКЪАРТУВЛАР

1. Абдулла Дерменджи (А. Д.)
2. Аталар сёзлери (Ат. с.)
3. Сейтумер Эмин (С. Э.).
4. Черкез-Али (Ч. А.)
5. Шамиль Алядин (Ш. А.).

¹ Къуртмоллаев Э. С. Татар тилининъ грамматикасы 1 къысым.
Симферополь, 1940 с. 196 с.

² Къуртмоллаев Э. С. Татар тилининъ грамматикасы Симферополь,
I къысым, 1941 с., 198 с.

Ремзие Берберова,

Акъмессджит Девлет ушверситети
кърымтатар тили кафедрасынынъ
оджасы.

МУРЕККЕП СЁЗЛЕРНИНЪ БЕЛЬГИЛЕНЮВИНЕ БИР НАЗАР

Тюркишнаслыкъкъа аит эдебиятта муреккеп сёзлернинъ бельгиленюви акъкъында пек чокъ фикирлер айтылды. Лякин олар терен ишленильди демек яньлыштыр. Оларнынъ акъкъында даа бир чокъ тедкъикъатлар откърмек керек. Хусусан, кърымтатар лисаниетинде бу даа огренильмеген пытакълардан бири сайылмакъта. Муреккеп сёзлернинъ бельгиленюви узеринде базы тедкъикъатлар алып барыр экенмиз, эльбетте, биринджиден, бизлер бу илим алеминде не киби ишлер япылгъан олса, онъа эсасланмалымыз. Шунынь ичюн де базы бир фикирлериниъ нетиждесини сечмек ичюн, башта бир, бизлер муреккеп сёзлерни бельгилегенде, В. Г. Егоровнынь бу акъта язгъан макъалесинден дикъкъаткъа лаякъкъ хусусиетлерини назар итибаргъа алгъанымызны къайд этип кечемиз. Бу хусуэтлер неден ибарет экен? Олар — муреккеп сёзлериниъ лексикагъа мунасебети, муреккеп сёзлериниъ теркиби, идиоматикасы/фразеологик теркиби/ ве фонетик инкишафы киби меселелерден ибареттир. Лякин бу къаиде тюркишнаслыкъкъа пек уйгъун олмагъаныны да айтмалымыз. Эки ве экиден зияде сёзлерден бир умумий лексик бирлик мейдангъа кетирильгенде, оларнынъ тургъушлыгъы ве сёз япылувы синтактик усулындан фаркъ эте. Чюнки тюркий тиллерде эки ве экиден зияде сёзлер бирлешип, мейдангъа грамматик ве лексик джеэттен айры сёзлерге айырылмайып кельген тургъун бирикмелер, эм де оларгъа хас олгъан лексик-семантик, ритмик-интонацион бирлик хусусиетинен саде сёзлерге ошап кельген лугъат бирикклери муреккеп сёз сайылыр. Муреккеп сёзлерни толуджа биз бойле тасвир эте билемиз: 1. Къадимий девирлерде пейда олып, земаневий тильде де лексика ве грамматика вазифелерине корс, инкишафта булунгъан, эки ве экиден зияде сёзлернинъ муреккеп сёзге бирлешюви сёз къошулувынынъ эсас къаиде ве усулларына базанаракъ, тургъун сёз бирикмелерине бирлешюви; 2. Озюнинъ лексик манасына,

грамматик вазифесине эм де сийрек алларда истисна оларакъ, ритмик-интонацион шекилленювине коре саде сёзлерге ошавы; 3. Тильдеки структура джеэтине коре, учъ чешитте олувы: а)къошма сёз шекилинде (собственносложные), б) чифт сёз шекилинде (парные), в)къошукъ сёз шекилинде (слитные) кельген лугъат бирликлери тюркий тиллерде муреккеп сёз сайыла.

ЧИФТ СЁЗЛЕР

Бир сыра тюркий тиллерде чифт сёзлернинъ умумий хусусиетлери, аляметлери къайд этильген олса да, чифт сёзлернинъ маисти ве тильдеки ери киби меселелери даа чезильмеди. Базы алимлер чифт сёзлер категориясына текрарлы сёзлерни де кирсетелер. Кърымтатар лисаниетинде де айны шу фикир уком сюре. Лякин чифт ве текрар сёзлер теркиплерине бакъмадан, ички хусусиетлери, лексик-грамматик джеэтине коре, бири-биринден пек фаркъ этелер.

Фонетик, морфологик эм де лексик-семантик джеэтине коре, компонентлери чифт алда кельген, муреккеп лексик бутюшликке чифт сёзлер дейлер. Чифт алда синонимлер къулланылса, бойле сёзлер озъара (чешит лексик бирлик оларакъ) чифт оттенкалы маналарны ифаделейлер. Эгер компонентлер къарама-каршы сёзлерден ибарет олса биле, чифтлик сакъланылып къалына, чюнки бу сёзлерде бир джыштакы предмет я да бири-бирине бенъзеген адиселерни ифаде этелер. Демек, фонетик ве морфологик аляметлерише коре, чифт сёзлернинъ компонентлери бири-бирине ошай. Айны шойле алшы текрарлы сёзлерде де коръмек мумкюн. Амма олар лексик-семантик джеэттен чифт сёзлерге ошамайлар. Бойле чифт сёзлер тюркий тиллерде къулланылмай. Месея: адам-дагъ, юкъары-сол, гедже-саба, аякъ-къурсакъ. Лякин: «дагъ-таш, сол-сагъ, гедже-кунъдюз, эль-аякъ, къой-къозу» киби чифт сёзлер къуллапыла. Демек, тек бойле къануний лексик-семантик сайлав истиджесинде, бири-бирине ошагъан адисени ифаделеген сёзлер чифт сёзлер дереджесине келе билир. Къаиде чифт сёзлернинъ эсас хусусиетлерини ифаделей ве дигер сёзлер арасында оларны айырмагъа ярдым эте. Бу къаиде чифт сёзлернинъ этимологиясынен огърашмагъа да ярдым эте. Тюркий тиллерде бир тамыр я да негиз текрарланып келюви нетиджесинде эки сёздеи ибарет бирлик пейда ола, онъа фонетик-морфологик бенъзев хас ола.

Лексик-семантик джеэтинс коре бойле сёзлерге текрарлы сёзлер я да редупликация дерлер. Текрарлы сёзлерге грамматик сёз бирикмелери де демек мумкюн. Олар предметнинъ сайысыны, арекетнинъ текрарланувыны, дсвамлылыгыны, къветини, сыфат дереджссини ифаделейлер. Чифт сёзлер янъы маналы сёзлер мейдангъа кетирелер. Оларгъа джыйма, къветлендириув, микъдар я да стиллистик модификация семантикасы да аиттир. Компонентлернинъ мана кучюни эксильтюв эсасында муреккеп зарфларны да мейдангъа кетире билир.

Демек, тюркий тиллер ве шу джумледен, кърымтатар тилинде де чифт сёзлер компонентлернинъ шексиз чифт-лиги къайдеси иле, текрар сёзлер исе компонентлери бири-бирине толу бенъзевинен, бу эки категория озъара фаркълайджы: грамматик хусусиетлеринен айырылып турмакъталар. Фразеологик тургъун бирикмелеринден фаркълы оларакъ, тургъун сёз бирикмелери категориясынынъ эсас ерлеринден биринде туралар.

ЧИФТ СЁЗЛЕРНИНЪ ЛЕКСИК ХУСУСИЕТЛЕРИ

Кърымтатар тилинде къулланылгъан чифт сёзлер, теркибиндеки компонентлернинъ бир де биринде мустакъиль лексик манасы олувы я да олмаювы иле бойле чешитлерге айырылалар:

1. Эки компоненти де мустакъиль лексик маналы чифт сёзлер: мен-сен, ана-баба, баба-бала, ал-хатыр, адсыз-эсапсыз, агъыр-сабыр, ачыкъ-айдын, агълай-сызлай, севип-сайып, баргъан-кельген, бир-эки, сарылы-беязлы, ач-токъ, ойнай-куле, севе-сая, алель-аджеле. Чифт сёзлернинъ бу къысымы эсас чешитни тешкиль эте. Компонентлери исе: исим, сыфат, замир, филь, алфинль, сыфатфиниль, зарф, сайы киби сёз чешитлеринен ифаделенир.

2. Бу чешитнинъ компонентлери маналы я да манасыз олувына бакъмадан, эки группагъа болюнир: а)чифт сёзлернинъ эки компоненти де там маналыдыр, лякин шимдики тилимизде олар айыры алда пек сийрек къулланылалар: майлы-паслы, бол-сал, бой-пост, от-олен. б)чифт сёзлернинъ экинджи компоненти къыскъартыла м,п,р,с киби сеслеринен битип, биринджи компонент оларакъ къулланыла: бом-бош, бус-бутюн, бам-башкъа, бес-бедава, тап-таз, тап-такъыр, ап-азыр, тас-тамам, тюм-тюз, уп-узун, зер-зебиль.

3. Чифт сёзлернинъ экинджи компоненти умумен мапа-

сыз олур: чай-пай, хыяр-мыяр, аш-паш, тар-мар, шорба-морба, урба-мурба. Кърымтатар тилинде чифт сёзлер лексик-грамматик характерине коре, бойле сёз чешитлерине ант ола биле: баба-деде, дост-эш, оба-тепе, агъа-къардаш, къадын-къызлар — исим; сарылы-ешилди, ач-чып-лакъ, аллы-такъатлы, уфакълы-ириди — сыфат; бир-эки, юз-эки юз, дертер-бешер-сайы, ойнай-куле, келе-кече, осьтим-буюдым, бараджакъ-келеджек — филь; севип-севилип, къоркъуп-пусып, багъыра-чагъыра — алфииль; кельген-кеткен, аллангъан-гулленген, солгъан-къуругъан — сыфатфииль; ана-мына, озъ-кенди, ойле-бойле, маъна-санъа — замир; сагъыша-солуна, алель-аджеле, сыкъ-сыкъ, чым-чырт — зарф; бары-ёкъу — дереджелик, эй-вай, вах-вай, ай-ой — нида.

ЧИФТ СЁЗЛЕРНИНЪ СЕМАНТИК ХУСУСИЕТЛЕРИ

Чифт сёзлерни семантикасына коре, бойле группаларгъа айырамыз:

1. Компонентлери синоним алда кельген чифт сёзлер: ахыр-сонъу, аллы-такъатлы, байрам-сейраң.

2. Компонентлери антоним олып кельген чифт сёзлер: гедже-кунъдюз, къадын-къоджа, эвли-баркълы.

3. Компонентлери бир джыныста олып, бири-бирине якъын тюшюндже ифаделеген чифт сёзлер: мых-тенеке, мал-мулк, сой-акъраба, алма-армут.

4. Компонентлери бир сёз чешит келиш искиллеринде текрарланып япылгъан чифт сёзлер: йылдан-йылгъа, эльден-эльге, омуз-омузгъа.

5. Тек бир компоненти маналы, экинджииси исе мансыз: селям-келям, гедже-медже, чалгъы-малгъы.

6. Компонентлери джыйма мананы аңлаткъан чифт сёзлер: баба-бала, ана-баба, баба-деде, къурт-къырмыскъа.

7. Эки компоненти де манасыз ола, айры алларда къулланылмагъан сёзлерден ибарет олгъан чифт сёзлер: жарт-журт, такъ-тукъ, тапыр-тупыр.

8. Компонентлер текрарлангъан алда келе, лякин экинджи компонентнинъ башына тутукъ сес къошула: урьаш-пурьяш, абдыр-сбдир.

9. Компонентлернинъ негизлеринде созукъ сеслери денишке чифт сёзлер: айт-уйт, шарт-шурт, ахылдадылар-охулдадылар.

Чифт сѣзлернинъ эсас кысымы даа къадимий девирлерде пейда олгъандыр, лякинъ земаневий тилимизде де пек чокъ мыкъдарда къулланылалар.

Чифт сѣзлер дефиснен язылыр.

Бойледже, мурсккеп сѣзлеринъ бельгилев акъкъында бойле фикирлеримизнен пайлашыр экенмиз, эльбет де, бу тедкъыкъатымызнынъ кучюк бир кысымыдыр. Оларны даа кенишлетмек, оларнынъ эр бирини айрыджа тедкъыкъ этмек лязим. Лякин бу кысымы да, кърымтатар лисаниетинде белли бир эмиетке малик ве ниаат индже бир иш сайылыр десек, янъылмамыз. Муреккеп сѣзлерининъ терен ишленильмеси ичюн даа чокътап-чокъ тедкъыкълер устюнде токъталмалы.

Денис Золотарев,
Виктор Ганкевич,

Ахъмесджит девлет
университетинишъ
аспирантлары.

КЪРЫМТАТАРЛАРНЫШЪ МУАДЖЕРЕТИ ВЕ ГАСПРИНСКИЙ

Кърымтатарларнышъ Тюркиеге муаджерети меселеси бугушъ Къара денъизнинъ эм о, эм бу тарафында яшагъанлары пек меракълашдыра. Бу меселе ичтимай-сиясий активлигинен бир сырада буюк ильмий-тарихий эмиекте де маликтир. Русие империясы девиринде де, большевиклер режими заманында да Кърым тарихынынъ бу саифесини объектив огренмек мумкюн дегиль эди. Кърымтатарларнынъ фаджиасы ичюн месуль система алимлерге бу проблеманен огърашмагъа изин бермедиди. Нетиджеде, бугушъгедже публицистик характердеки бир къач иш язылды. А. А. Сергеевнинъ ильмий иши бундан мустеснадыр.

Эски мектепте ишкинлешкен алим А. И. Маркевич асырымызнынъ йигирминджи йылларында бу муаджеретинишъ тарихына озъ бакъышларыны бильдирип, джиддий ильмий-теджикъат язды. Лякин бу кунъге келип, бу иш де бир чокъ джеттен эскирди. Дженктен сонъки джиддий ишлерден бири оларакъ Ахъмесджит университетинишъ профессору С. А. Секиринскийнишъ ильмий ишини косътере билемиз, о озюннишъ докторлыкъ диссертациясында кърымтатарларнынъ муаджерети меселесине токъушды. Секиринский муаджирликни догъургъан себеплерни комплексли суретте огренмекни теклиф этти. 60—80 йылларда В. М. Кабузан, А. М. Исхакъов киби алимлер муаджирлик тарихынынъ демографик джетлерине дикъкъат эттилер. Эписи бир япылгъан ишлеринишъ севисеи ве тамлыгъы бугушъки талапларгъа джевап бермей. Бугушъ де-бугушъ эдебиятымызда муаджирликнишъ толу тасвири ёкъ, бар олгъан ишлерде исе къапа-къаршылыкъ ве сатхийлик корюне. 19-нджы асырнынъ сонъу ве 20-нджи асырнынъ башындаки муаджирлик исе деерли огренильмеген саифелердендир.

Бу муаджирликни огрешовде муимдеп-муим менбалардан бири Исмаилбей Гаспринскийнишъ «Терджиман»

газетасыдыр. Тюрк дюньясындаки гъает итибарлы ве урьметли бу эрбапнынъ бакъышлары ватандашларынынъ мизаджына ве ахлякъына буюк тесир косътерди.

Газета саифелеринде муаджирлик меселеси 1886 сенеси сентябрь 21-де пейда олды. Бу Кавказ мусульманларынынъ Тюркиеге кочюв огърундаки арекетлеринен багълы эди. Гаспринский шойле яза: «Бундан 25 йыл эвель бир чокъ кърымтатарлар Тюркиеге муаджирликке кеттилер. Ябаний топракъта олар бинълернен ольдилер, эпсилери фукъарелешти ве базылары къайтып кельдилер. Кочюв агъыр ве телюкели иштир, онъа къапылмакъ олмаз. Эр бир адам тынчлыкъ ве бахтны четтен дегиль, озъ ватанындан арамакъ керек».¹

Бу макъаледен сонъ муаджирликке къаршы актив тешвикъат башланды. Кечкен асырнынъ 80—90-нджы йылларында кърымтатарларнынъ муаджирликке кетюви токътагъан олса да Гаспринский Кубань мусульманларынынъ Тюркиеге кетюви мунасебетинен 1890 сенесишишъ март айында бу меселеге кене къайтты: «Кочювнинъ не олгъаныны Кърым мусульманлары яхшы билелер, олар кочювнинъ бутюн акъибетлерини яшап кечирдилер... Биз бу меселеге халкъ башына кельген афат деп бакъамыз».² Гаспринский озъ окъуйджыларынынъ огюне суаль къоя: «Сизлерни Русиеден кетмеге не меджбур эте? Динимизни кутъмеге кимсе кедер этмей, диний тербисмиз сынъырланмай, девле бельгилеген дереджеден арткъач алымлар тёлешмей, бизим шанымыз ве мал-мулькимиз русларнен бирдай къорчалана».³

Русие укюметинен бераберликте иш коръмек Гаспринский программасынынъ озегини тешкиль эте эди. Бунышсыз Русиеде газета чыкъармакъ мумкюн дегиль эди. О, 1860 сенесининъ муаджеретини назарда тутып, шойле яза: «Бундан отуз йыл эвель Кърымдан Тюркиеге 300 бинъ мусульман кетти. Шимди о учъ юз бинъ халкътан анда 30 бинъ биле къалмады».⁴ Гаспринский кърымтатарларнынъ кене Тюркиеге кетип башлайджагъындан пек къоркъа эди.

Гаспринскийнинъ он йыл девамында татарларны рус тилини огренмеге давет этюви, мектеп исляты, дюньявий илимлерини огрешовге чагъырувы озъ петиджелерини тез косътерип оламады, койде ве шеэрде татар халкъынынъ вазияти эп феналашты.⁵

1892 сенеси кърымтатарларына арбий хызмет кечювде мевджут енгилликлер лягъу этильди. Бу ал муаджирлик далгъасынынъ кене котерильмесиине себеп олды. Муад-

жирликке кетиджилернинъ эксериети Багъчасарайдан эди.⁶ Январь-февраль айларындан Багъчасарайдан 28 адам кетти. Полициянынъ малюматына коре, баарьнинъ сонъунда 475 аиле кетеджек.⁷

Губернатор П. М. Лазарев эв-эвден юрип, татарларны кетювден токътатаджакъ олды. Онынъ иштиракинен татарларны токътатув боюнджа гизли план ишлеп чыкълды. Бу планнынъ иджрасы Багъчасарай полицмейстерине, шеэр башлыгъы Мустафа мырза Давидовичке ве староста Сент Ибраим Сейдамет огълуна авале олунды.

Укумет адамларнынъ кутлевий суретте кетювлери оларнынъ кутлевий суретте де къайтувларыны догъурад-жагъындан къоркъа эди. Кечкен йылларнынъ теджрибесинден белли ки, Тюркиеде ерлешип оламагъан татарларны ерлештирюв вазифеси кене укуметнинъ узерине тюшеджек. Укумет Кърымда стабилликинъ сакълавдан менфаат-дар эди. Бундан гъайры халкънынъ кутлевий суретте кетюви регионнынъ икътисадиятыны йкъа биле.

Татар помещиклери, мырзалары да халкъны муаджир-ликтен токътатмагъа арекет эттилер. Олар император-нынъ адына ариза яздылар, аризагъа губернатор да къол-тутты, кърымтатарларгъа арбий хызмет саасындаки ен-гилликлерни сакълап къалмакъны риджа эттилер.⁸⁻⁹

«Терджиман»да мемурий телбирлерни айдынлатмакъ ичюн махсус коше айырылды. Июль 30-да газетала «Тюр-кисге кетюв акъкъында» деген макъале басылды. Гасприн-скийнинъ муаджирликке къаршы алып баргъан фаали-етине эди укумет де къолтутты. Гаспринский шойле яза: «Кърымдан бизни кимсе къувмай, мында яхшы къазан-макъ мумкюн. Тюркиеге бизни кимсе чагъырмай, чагъы-рып да оламай».¹⁰ Бу девирде «Терджиман»да басылгъан материалларнынъ эксериети укуметнинъ ресмий бакъы-шынен багълы эди: «Ватанны терк этмек ичюн биз бир тюрюлю икътисадий, я да башкъа себепни корьмеймиз, бойле себеплер ёкъ».¹¹ Кочюв мизаджларыны къызыш-тырувда эсас месулиет провокаторларнынъ — эв ве топ-ракъ алып-саткъан адамларнынъ узерлерине юклениле.¹²

Муаджирликинъ себеплерине Гаспринскийнинъ ба-къышлары яваш-яваш денъише. Биринджи вакъытларда бунынъ эсас себеплерини ачыкъ айтувдан сакъынгъан олса керек, сонъундан оларны яваш-яваш айта: татар джеми-етининъ ашагъы табакъларында укум сюрген икътиса-дий чаресизлик, чыкълмсызлыкъ. Бу фикир ресмий фикир-ни ишкар этмекнен бир олып, онынъ укуметиен мунасебет-лерини джиддий дерсджеде муреккеплештире биле.¹³

Даа сонъ оларны кетмеге тешвикъ эткен мемурулерге татар койлюлерининъ озьлери апълатып башладылар, энъ муим себеп шунда ки, «кетиджилернинъ эксериствини тешкиль эткен топракъсыз татарларнынъ башыны сокъмагъа ерлери ёкъ. Гаспринский халкънынъ фикирине эсасланып, халкънынъ чаресиз, сонъ дередже агъыр икътисадий вазистини муаджирликнинъ эсас себеби оларакъ костырип язды.

Газетада басылгъан макъалелернинъ тесири корюнип башлады, татарлар «рус падишасынынъ фукъарелери оларакъ, рухсетсиз муаджирликке кетмемек керек» деген къараргъа кельдилер.¹³

1893 сенесининъ декабрь айында мырзаларнынъ язгъан аризаларына падишадан джевап кельди. Багъчасарайдаки кърымтатар атлылар дивизионы сакълап къалынды.¹⁵ Бу къарарны халкъ къуванчнен къабул этти. Татарлар эр якътап падиша адына тешеккюр мектюплери ёлладылар. Бойле мектюпке багъчасарайлылар арасында биринджи олып озь имзасыны Исмаилбей Гаспринский къойды. Даа сонъ губернатор онъа падишанынъ мераметини бильдирип, халкъ адындан тешеккюр макъалеси язмакъны авале этти.¹⁶ Мемуриетнинъ ве полициянынъ тазыйкъы ве матбуат саифесиндеки ташвикъат, падишанынъ татарларгъа нисбетен арбий хызметтеки снгилликлерини сакълап къалувы муаджирликин баягъы эксильтти.

1894 сенесининъ апрель айында Кавказ мусульманлары ичюч чыкъарылгъан муаджирликнинъ къатты шаргларынен кърымтатарлар да таныш этильди.¹⁷ 1 майыста «Терджиман» татарларнынъ Кърымдан кетюви токътатылгъаныны бильдирди.¹⁸ Бу девирдеки муаджирликке къаршы алынып барылгъан тешвикъат баягъы семерели олып чыкъты. Кутлевый кетювнинъ арты кесильди. Губернатор фондындаки материалларгъа коре 1893 — 94 сенелери эпис олып 500 адам кеткен.¹⁹

19-нджы асырынъ сонъунда татар койлюлерининъ ве эснафларынынъ вазieti эп агъырлашты. 1899 сенеси «Терджиман» акимнет сиясетини мукъайтлыкънен тенкъид этрек, шойле язды: «Татарларны ернен темишлев акъкълындаки укъомет сиясетине бакъмадап, бу сиясет озь макъсадына ирмеди... татарларнынъ буюк бир къысымы Тюркниге кетти, бу ал тек икътисадий вазьетнен, яни топракъсызлыкънен багълы эди». Гаспринский сиясет, маариф, медеиет, дин саасында укъомет сиясетини тенкъид этмектен къачынды.

1901 сене татарларнынъ муаджирлиги кене башланды.

Муаджирликнинъ янъы далгъасы къаршысында укюмет шашмалады ве онынъ акъикъый колемиши корип оламады. Губернатор бунинъ себебини кене де татарларнынъ диний фанатизминен, арбий хызмет шараитлеринен разы олмаюв ве алыш-веришчилерининъ фаалиетинен багълады. Муаджирлик аркестини бизге белли олгъан усулларнен токътатмакъ истедилер. Лякин энди бу тедабирлер озъ тесирини бермедилер.²⁰

1901 сенеси сентябрь айынынъ сонъунда муаджирлернинъ биринджи группасы, 60 айледен ибарет топракъсыз койлюлер Акъярдан кеттилер.²¹

1901 сенеси декабрь 15-те «Терджиман»да «Татарлар нечюн кетелер?» деген макъале басылды. Гаспринский озюнинъ баштаки фикирини девам эттирип, муаджирликнинъ эсас себеби икътисадий чаресизлик олгъаныны косътере: топракъсыз татар койлюси кете. Бу ерде муаджирликнинъ психологик джеэтлерине дикъкъат эте. «Кеткенлернен тувгъанлыкъ багъдары да роль ойнай, адамлар бирлешмек истейлер. Бу эр анги халкъкъа хастыр».²²

Психологик проблеманынъ косътерилюви пек муимдир. Лякин Тюркиеге кутълесвий кетювнинъ себебини тек бунушънен анылатмакъ мумкюн дегиль. Эбст, кетювнинъ себеплери ичинде арбий хызметтен къачышув, сиясий ве диний себеpler де бар эди.

Тюркиеге тек фукъаре татарлар кетелер, мырзалар, моллалар, челебилер кетмейлер. «Терджиман»нынъ нашири укюметни тенкъид эте, догъру, 18-нджи асырынъ сонъунда Кърымны идаре эткен укюметни, лякин бу ишнинъ маистини денъиштирмей. Татарларнынъ муаджирлиги ичюн эсас къабаатны падиша мемуриети устюне къоя. «Кърым ишгъаль этильген сонъ койлюлер де мырзалар, моллалар киби ернен теминленген олсалар, ич бир тюрлю муаджерат олмаз эди»,²³ деп яза Гаспринский.

Вакъыт кечтикче татарларны кучьнен токътатмакъ мумкюн олмагъаны анылашылды. Муаджирликке писбетен бакъыш ве сиясет яваш-яваш денъишип башлады. 1902 сенесининъ апрель айында татарларнынъ муаджирлигине ёл бермеге тырышкъан П. М. Лазаревнинъ ерине В. Ф. Трепов губернатор оларакъ тайинленди. Янъы губернатор майыс 20-де ички ишлер министрлигине мураджаат этип, татарларнынъ Тюркиеге муаджирлигине изин берильмесини истеди. Кеткен татарларгъа къачандыр империя территориясына къайтмакъ къатнен ясакъ этильмесини талап этти.²⁴ Бойле истек бир тюрлю сыр тутулмады. Полициядан ве муфтиден бу акъта татарларны хабердар этмек

талап олунды. Бойледже, татарларгъа тезден кетмеге изин бериледжеги бильдирильди. Губернаторнынъ авалеси муджиби айны истекнен Гаспринскийге де мураджаат этильди. Мураджаатта шойле деңиле: «Бу къарар мумкион къадар кениш аңлатылсын... татарлар тыш мемлекетке кетюв изинни алгъандже мал-мулькюни сатмай турсышлар... ашыкъчанлыкънен агъыр икътисадий вазиятте къала билелер...²⁵» Озь халкъынынъ фаджиасыны терен яшап кечирген ве оңъа буюк Русие империясынынъ мераметини истеген Гаспринский губернаторнынъ истегине къулакъ асмады.²⁶ 1902 сенеси майыс 29-да губернаторнынъ бойле истеги акъкъында информация ве айны заманда Тюркиеде татарларнынъ гъает агъыр вазияти акъкъында икье этиджи мектюплер басылды.²⁷ Гаспринский озюнинъ муаджирликке къаршы сиясатини девам эттирди ве бу меселеде уюмстнинъ къолтутувундан марум олды.

1902 сенеси девамьнда муаджирлик акъкъында бир къач макъале даа басылды.²⁸ Булар, бир шейге бакъмайып, Тюркиеге кетмек истеген татарлар ичюн информациялар эди.

1902 сенесининъ октябрь айында Тюркиеге кетмек истегенлерининъ эписи ичюн изин берильмеси акъкъында хабер кельди.²⁹ Кетмек истегенлерининъ сайысы о дерджеде чокъ эди ки, Тюркие уюмсти кочип кельгенлерни не аш-сувнен, не топракънен, не де ишнен темиш этип олды ве йлыннынъ сонъунда келиджицерни сынъырламагъа ыштылды.³⁰ Тюркиеге кочип кельген кърымтатарларнынъ вазияти гъает агъыр эди. Оларнынъ бир чокъу тилепджиликнен кечине эди. Балалар арасында олюм чокълашты. Оларнынъ пек аз къысымына нормаль яшайыш къурмакъ насип олды.³¹

Гаспринский «Терджиман»да «Муаджир мектюплери» рубрикасыны ачты ве ватандашларыны акъылсыз иджреттен вазгечмеге чагъырды.³²

1903 сенесининъ август айында Гаспринский къуванчен «Аллагъа шукюрлер олсун, муаджирлик хасталыгъы къайтып башлады»³³ деп язды. «Тюркиеден мектюплер» рубрикасы алтында басылгъан макъалелер адамларгъа пек яхшы тесир этти. 1903 сенесининъ сентябрь айында муаджирлер Русие империясына бир даа къайтмайджакълары акъкъында имза эткенлерше бакъмадан, эп бир, артларына къайта эдилер. «Къартайгъан, ипрангъан, сумелеген адамлар эр бир пароходнен келелер». Бу ал акимнетни джиддий раатсызлап башлады. Акимнет муаджирликке кеткен адамларнынъ бир даа артларына къай-

тып башлайджакъларындан пек къоркъа эди. Губернатор В. Трепов тюрк ватандашлыгъыны къабул эткен татарларны къувыш чыкъармакъ акъкъында полициягъа эмир берди. Кельгенлерни тутта ве Тюркие консулларына теслим этелер. Чаресизлик ичинде къалгъан адамлар не ишлейджеклерини бильмейип чырпына ве кимерде озъ джанларына суикъаст япа эдилер.³⁴ Бу вакъытта «Герджиман» газетасында «Муаджирлик къурбаны», «Бахтсызлыкъ» деген макъалелер басыла,³⁵ оларда къайтып кельген татарларнынъ харап алы тасвирлене, о адамларгъа шисбетен мераметли олмагъа чагъырыла.³⁶ Гаспринскийнен берабер кениш джемаатчылыкъ даирелери де муаджирлик къурбанларыны къорчаламагъа къалкъты. Татарларынынъ проблемаларына дуйгъудашлыкънен бакъкъан Таврия земствосы муаджирликтен къайткъанлар ичюн 500 рубле мыкъдарында ярдым айырмагъа къарар бере.³⁷

Джемаатчылыкъ фикирининъ тазыйкъы алтышда укумет «мераметликъ» косътермеге меджбур олды: иджретликтен къайтып кельген ве падиша адына рус ватандашлыгъына къабул этильмесини риджа этип ариза язгъан адамларны, мустесна оларакъ, къувмай эдилер.

1903 сенесининъ сонъуна келип, муаджирликнинъ кутълеви характери гъайып олды. 1904 сенесинден муаджирлик токътады деп эсап этмек мумкюн. 1904 — 1905 сенелери базы къоранталар, адамлар кеттилер, лякин бундан макъсад тувгъанларынен къошулмакъ эди. Муаджирликнинъ энъ биринджи себеби топракъсызлыкъ эди. Иджретке кеткен татарларнынъ буюк бир эксерieti топракъсыз койлюлер эдилер. Кеткенлернинъ андаки чаресиз алышы анълагъан татарлар яваш-яваш токътады ве озъ ватанларында темеллешмек ёлларыны арадылар.

Прогрессив зиялыларынынъ муаджирликни токътатувгъа догърултылгъан фаалieti пек муим олды, оларнынъ арасында Исмаилбей Гаспринскийнинъ ролю айрыджа юксектир. Ватаныны терк эткен адамларнынъ фаджиалы такъдири акъкъында икяе эткен дигер матбуат органлары буюк иш яптылар. Бу меселеге земствоннынъ бакъышы да ярдым этти. Кърымда топракъ саиплиги акъкъындаки меселени цизамгъа чекиледжегине ишандырувнынъ да эмиети буюк олды. 1905 сенеси биринджи рус революциясында юзь берген вакъяларны козь огюне алсакъ, татарларнынъ эйиликке ишанчлары пекинди.

Йигирминджи асырыннъ башында Кърымны терк эткен татарларнынъ сайысы меселеси шимдигедже ачыкъ къала. Паспортларнынъ сайысына бакъып япылгъан эсап-

ларгъа коре, оларнынъ сайысы энъ аздан 17 бинъ адамшы тешкиль эте.

Узун вакъыт девамында — 1862 сепесинден 1902 сепесинедже укюмет муаджирликни токътатув сиясетиши алып барды. Лякин бу сиясет сатхий характер ташый эди. Укюмет муаджирликнинъ тамырларына къаршы дегиль, онынъ нетиджелерине къаршы куреше эди. Мемурист исляятлар кечирмеге къоркъа, чонки бу исляятлар Русие самодержавиесининъ истинад нокътасы олгъан помещиклерге токъунаджакъ. Бундан гъайры объектив икътисадий къанулар да озъ ишини япалар — уфакъ эснафлар капиталистик мунасебетлерининъ инкишафынен, ирилешкен санайынен конкуренциягъа даянып оламайлар. Рус тилиши бильмеген кърымтатарлар озълерининъ икътисадий позицияларышы тутып оламайлар. Миллий ве сиясий истисмар алтына алынгъан халкъ иджреттен башкъа ёл тапып оламай ве нетиджеде токътамай болюне.

Олшоминден эки йыл эвель, 1912 сепеси, Стамбулда нешир этильген «Тюрк юрду» меджмуасында Исмаилбей Гаспринскийнъ «Тешкилятлы кочюв» деген макъалеси басылды. О юксек истидатнен язылгъан фантастик эсер эди. Муэллиф сеяат вакъытында денъиз ялысында юкълап къала ве тюшонде османлыларнынъ мусульман Месопотомиясыны кениш суретте менимсегенлерини коре.

Макъаленинъ башында Гаспринский Кърымдан, Кавказдан, Румыниядан, Булгъарстандан ве Криттен Тюркиеге олгъан муаджирлик акъкъында язаракъ, бу иште тешкилятлыкънынъ ёкъ экенини къайд эте: «Кочюв базы мемлекетлерни перишан этти, Османлы империясына да сезилирли дереджеде файда кетирмеди... Русинден сюрдюю этилюв Тюркиеге муим файда бермеди, Русинде къалгъанларгъа буюк зарар кетирди... Догърусыны айтсам, эгер манъа багълы олса, мен бир тюрк халкъыны биле еринден къыбырдатмаз эдим, чонки кочкеш бир тюрк еринде къалгъан даа он тюркке тесир эте, оларны къараилыкъ ичинде терк эте ве озю де кочювде бахт буламай, нетиджеде бир меслекет харап ола, экинджиси де бундан менфат тапмай, кочювден кимсеге файда ёкъ».

Редакция бу макъаленинъ сонъунда бойле тешеккур сатырларыны яза: «Къара денъизнинъ бу тарафында да бойле тюш корьген адамлар чокъ олса, сизинъ корьгенлериниз керчек олур эди».³⁸

Бойледже, Исмаилбей Гаспринский ве онынъ «Терджиман» газетасы муаджирликке къаршы джиддий сед чекмек ичюн куреш башлады. О озъ халкъыны медений

къораланувдан къуртармакъ, озь ватандашларыны земане омюрининъ акъыкъатларына якъынлаштырмакъ истеди. Онынъ атешин сѣзю бир чокъ къоранталарны муаджирликте алып къалды.

«Терджиман» газетасынынъ материаллары цензурагъа багълы олувыша бакъмадан, 19-нджы асырнынъ соңунда ве 20-нджы асырнынъ башында Русиедеки кърымтатарларнынъ вазнети акъкъында кешин тасавур берелер. «Терджиман»нынъ саифелеринден биз укюметнинъ о девирде алып баргъан снысетини, кърымтатар зиялыларынынъ муаджирлик меселесине бакъышыны билемиз. Исмаилбей Гаспринский атынынъ сонъунадже муаджирликке къаршы курешти ве бу куреште бир заман ёрулмады, усанмады, белли дереджеде, гъалебе къазанды.

Э Д Е Б И Я Т Л А Р

1. Вследствие введения воинской повинности на Кавказе. Терджиман. Симферополь. 1886, № 41.
2. Об эмиграции. Терджиман. 1890, № 10.
3. Там же.
4. Там же.
5. Памятная книжка Таврической губернии. 1867 г. под редакцией Хаацского. Симферополь. 1867; Памятная книжка Таврической губернии. 1889. Под ред. Вернера.
6. Об упадке татарского хозяйства. Терджиман. 1888, № 36.
7. О татарских ремеслах. Терджиман. 1890, № 35.
8. Там же.
9. О чем говорил «Переводчику» в течение 10 лет? Терджиман. 1891, № 48.
10. ЦГАК, ф. 26, оп. 1, д. 3407, л. 167.
11. Там же. — л. 44.
12. Там же. — л. 44 об.
13. Там же. — л. 112.
14. Об уходе в Турцию. Терджиман. 1893, № 75.
15. Там же.
16. ЦГАК, ф. 26, оп. 1, д. 3407, л. 131 об.
17. Положение, в котором находятся безземельные, печально. Терджиман. 1893, № 28.
18. ЦГАК, ф. 26, оп. 1, д. 3407, л. 166.
19. Там же, л. 271.
20. Там же л. 274 об.
21. Там же, л. 293.
22. О переселении горцев Тверской области. Терджиман. 1894, № 15.
23. К эмиграции мусульман в Турцию. Терджиман. 1894, № 17.
24. Татарская бедность. Терджиман. 1899, № 9.
25. ЦГАК, ф. 26, оп. 39, д. 194, л. 9.
26. Эмиграция. Терджиман. 1901, № 38.
27. Почему уходят татары? Терджиман. 1901, № 46.

28. Там же.
29. ЦГАК, ф. 26, оп. 3, д. 194, л. 132 об.
30. Там же, л. 139.
31. Еще по поводу эмиграции. Терджиман. 1902, № 18.
32. Об эмиграции. Терджиман. 1902, № 20.
33. О землях эмигрантов татар. Терджиман. 1902, № 27. Эмиграция. Возврат принявших турецкое подданство в Крым дозволяться не будет. Терджиман. 1902, № 40, 49.
34. О разрешении эмигрировать. Вестник Таврического земства. Симферополь 1903, № 2.
35. ЦГАК, ф. 26, оп. 3, д. 194, л. 167, 168. 1902, № 49.
36. Положение эмигрантов в Турции. Вестник Таврического земства. 1903, № 6, с. 55.
37. Письмо эмигранта. Терджиман. 1903, № 10.
38. Мы с радостью отмечаем. Терджиман. 1903, № 31.
39. К эмиграции татар. Терджиман. 1903, № 36.
40. К эмиграции татар. Терджиман. 1903, № 42.
41. Жертва эмиграции. Терджиман. 1903, № 49.
42. Несчастье. Терджиман. 1903, № 51.
43. По поводу постановления губернского земства. Терджиман. 1903, № 51.
44. Самойлович А. Н. Мусульманская периодическая печать. Мир ислама. СПб. 1912. т. 1. — № 3.

К. Ф. Линев,
В. Ф. Шарапа

С. СУЛЬКЕВИЧНИНЪ КЪРЫМ УЛЬКЕ УКУОМЕТИ

Брест барышыкъ мукъавелесинден сонъ Кайзер Германиясынынъ аскерлери, 1918 сенесининъ апрель айында Кърымны ишгъаль эттилер. Германиянынъ укюмдар даирелери Шаркъкъа таба джыльпшмакъны, Кавказны, инглиз-франсыз мустемлекелерини басып алмакъны, Якъын ве Орта Шаркъта озь тесирлерини арттырмакъны козьде тута эдилер. Русини джиддий зайыфлатмадан бу планларны омюрге кечирмек мумкюн дегиль эди. Германиянынъ тыш ишлер боюнджа девлет сскретары Р. Кальман 1918 сенесининъ майыс айында шойле язды: «Бизим менфаатларымыз парчалангъан Русининъ къысымлары бир даа къошулмасыны мумкюн къадар арткъа сюрмекни талап эте... ве меним арскетлерим Русининъ пекинмесише кедер этмектен ибареттир». Бу гъае «дживар девлетлер» назарисинен текмиллене. Онынъ маисти Германиягъа дост олгъан мустакъиль девлетлерни тешкиль этмек эди.

Кърымны ишгъаль эткенде Германия укюмети ачыкъ программагъа эсасланды: онъа сыгъырлапгъан мустакъиллик бермек керек. Акъикъий акимет исе Германия аскерининъ элинде оладжакъ. Бу макъсадла Русининъ дженюбинде яшагъан немсе мустемлекеджилерини айрыджа муим роль айырыла. Оларнен багъланмакъ ичюн зираатчылыкъ ве мустемлекеджилик министри генерал фон Линдеквист Херсон, Мелитополь, Николаев ве Евпатория уездлеринде булунды. 1918 сенеси майыс 7-де Бютещ коюнде (шимди Красногвардсейский районьыдаки Лешинский кою) Русие дженюбиндеки немсе мустемлекеджилерининъ съезди чагъырылды, онда 100-ден зияде делегат иштирак этти. Фон Линдеквистнинъ доклады боюнджа немсе ордусыны селямлагъан ве Германиянынъ акимлиги Кърымгъа да джайрамасыны талап эткен резолюция къабул олунды. Русие дженюбиндеки немселернинъ бирлиги тешкиль этильди. Кене Бютеще татар миллетчилеринен немсе мустемлекеджилерининъ мушавереси олып кечти. Бу мушавереде Кърымда алий акиметни тешкиль этюв

тешеббюсини Къурултайгъа берюв акъкъында къарар къабул этильди.

1918 сенеси апрель 21-де Германия ордусы Кърымгъа киргенинен сабыкъ мувакъкъат укюметнинъ учъ губерния комиссары (П. И. Бианки, В. П. Поливанов, А. Озенбашлы) озъ фаалиетлерине башлагъанларыны бильдирдилер. Чар самодержавиеси девиринде тешкиль этилген «Губерния укюмет муэссиселери ве озъ-озюни идаре этиов ерли тешкилятлары векиллерининъ советлери» де укюметни идаре этмек истеклериши бильдирди. Олар император Вильгельмнинъ ордусы эски тертиплерни гъайрыдан тиклер деп умют эттилер. Шу кушо Къурултай азаларынынъ бир группасы озюни парламент бюросы деп адландырды ве Германия команданлыгынен сёйлешювлер алып баргъаджакъ олды. Лякин оккупантлар акимieti кърымтатар парламентиинъ бутюн эркъанынен бир кереден иш корьмекни макъуль сандылар. Эр алда парламент бюросы Кърымдаки немсе ордусынынъ команданы генерал Кошнен корюше. Олып кечкен сёйлешювлерге екюн чекерек, А. С. Айвазов Кърымда акимietни аджакъ Къурултай тешкиль этеджегини бильдирди. Амма Акъмесджит девлет думасы мувакъкъат акимiet тизмекни талап этти. Генерал Кош бойле талапны ред этти.

1918 сенеси майыс 11-де Миллий-фыркъа ве Къурултайнынъ лидерлеринден бири, сабыкъ арбий ве тыш ишлер миинистри Джафер Сейдамет Тюркистен къайтып кельди. Парламентнинъ топлашувунда Сейдамет Тюркие укюмети Къурултайгъа арбий ве малиевий ярдым косьтермеге азыр экенини, Акъяргъа тюрк эскадрасы кельгенини бильдирди. Топлашувда иштирак эткен генерал Кош тюркчилик мизаджларыны деръал сувутты, топлашувдан сонъ Джафер Сейдамет Акъмесджиттеки «Европейская» мусавирханесинде бир афта къапавлы отурды. Къурултайнынъ 1918 сенеси майыс 16-да олып кечкен топлашувунда Джафер Сейдамет Германия протектораты алтындаки мустакъиль Кърым акъкъында айтты. 18 майыста исе кърымтатар парламенти озюни мувакъкъат укюмет оларакъ иляп этти. Премьер-министр этип бир агъыздан Джафер Сейдамет сайланды. Германия команданлыгы янъы укюметке ярдым ишандырды. Джафер Сейдамет министрлер кабинетини шекиллендириов ишине киришти. Германия аскерлери команданлыгынынъ талабынен укюметке русиели немселер де кирмек керек эдилер.

Янъы укюметнинъ сиясий ве ичтимай базасыны кешшлетмек макъсадынен ерли кадетлерге де укюмет эр-

кышыа кирмек теклиф олунды, амма кадетлер премьер-министр оларакъ Джафер Сейдаметни танымакъ истемедилер. Ерли думанышъ эрбаплары, помещиклер генерал Кошкъа мураджаат этип, Сейдаметни укумет башы япмакъ мерамындан вазгечмекни, укуметтеки 9 ерден 5-иш губерния зираатчылыкъ ишлери топлашувына берильмесини талап эттилер. Чешит сиясий къуветлер арасындаки акимияет ичюн куреш Германия команданышъны зытына токъуныш башлады. 1918 сенеси июнь 5-те генерал Кош Берлиннен аңлашты ве генерал-лейтенант С. Сулькевични премьер-министр оларакъ тайинледи.

Сулейман Сулькевич литва татарларындан эди. Эвеллери Акъмесджиттеки 7 орду корпусынынъ штаб башлыгы эди, биринджи джиан дженкинде 32-нджи дивизиягъа, сонъундан биринджи мусульман атлы корпусыша команданлыкъ япты.

1918 сенеси алман ордусынынъ уджюми вакъытышда озъ корпусынынъ къалымтыларыны топлады, бирлештирди ве Кърымгъа алып кельди, Джафер Сейдаметнинъ министрлер кабинетине кирмеге биринджи олып разылыкъ берди. Украина укуметине берильген меморандумгъа да биринджи олып имза чекти. Бу меморандумда Украинанынъ Кърымдан умутиши кесмек кереклиги ве Кърымнынъ артыкъ мустакъиль девлет олгъаны акъкъында сёз юрютиле. Шай этип, Сулькевич Кърым ульке укуметини тизмеге разылыкъ бере. Башта о укуметке князь Горчаковнынъ, граф Татищевнинъ, сенатор Чарыковнынъ, С. Крым, В. Келлер, В. Налбандов, Т. Рапп киби адамларынынъ кирмесини истей. С. Крым ве В. Келлер ёлбашчылыкъ япкъаа кадетлер партиясы кабинетке кирмек истемей. Германия оккупациясындан халкънынъ паразылыгы, къурултайнынъ бир тарафлы сиясети, земство ве думаны эсапкъа алмаюв бунъа себеп ола. Нетиджеде кабинетке 7 адам кирди. Къурултай векиллери 2 ер алдылар. Сулькевич ве Джафер Сейдамет. Немсе мустемлекеджилери губерния комитетинден 2 адам — Т. Рапп ве В. Налбандов. Къалгъаа учъ ер «джемаатчылыкъкъа» берильди: князь Горчаков, граф Татищев ве Фриман.

Июнь 14-те яныз укумет Кърым эалисине Декларация къабул этти. Декларацияны Сулькевич генерал Кошкъа теслим этти. Кош Декларацияны Киевге ёллай, онынъ такъдирленгени акъкъындаки джевап телеграфнен кельмек керек эди. Лякин телеграмма кельмей. Бу Германия укумети Декларацияны тасдыкъламады деген маланы аңълата эди. Июнь 20-де министрлер Сулькевичке мемо-

рандум бере ве укюмет эркянында чалышмакътан ред этелер. Сулькевич шу кую герман укюметинен сёлешювлер биткендже ярымадада укюметин толусынен озь элине алганыны илян эте. Амма учь куньден сонъ вазист дешъише. 1918 сенеси июнь 23-те Гъарбий джебэ алий баш команданлыгъынын штабында Кърым укюметинен сёлешювлер алыш бармакъ ичюн майор фон Бринкман келе. Учь куньден сонъ Кърым укюметининъ Декларациясы илян олуна ве министрлер кабинетининъ эркяны билъдириле. Бу Декларацияда 1917 сенеси октябрь 25-тен сонъ къабул этильген къанунларнынъ эписи лягъу этиле. Революция тарафындан эзнетленген адамларнынъ акъ-укъуклары тиклене. Сёз, матбуат, топлашувлар сербестлиги токътатыла. Трибуналар чалышып башлайлар.

Кърым ярымадасы мустакъиль девлет оларакъ илян этиле. Девлет тили оларакъ рус тили илян олуна, лякин кърымтатар ве немсе тиллериен де файдаланмагъа изин бериле. Сабыкъ Таврия губерниясынынъ мавы байрагъы девлет байрагъы ола.

Кърым ульке укюметининъ Декларациясында 7 адам косьтериле: С. Сулькевич (премьер-министр, ички, арбий ве денъиз ишлери министри), князь С. Горчаков (ички ишлер министрлининъ муавини), Т. Рапп (зираатчылыкъ ве темиат министри), Д. Сейдамет (тышкы ишлер министри), граф В. Татищев (малие, санайи, тиджарет ве эмек министри, эм де адлие министрлигининъ вакъытлы иш кочюрджиси), В. Налбандов (ульке незаретчиси ве секретары, мувакъкъат оларакъ халкъ маарифи ишлерининъ ребери), Л. Фриман (демир ёл, джемаат ишлери, почта ве телеграф министри). Сонъундан министрлер кабинетине учь адам даа къошулды: П. Саковкин (халкъ маарифи министри), контр-адмирал С. Бурлей (денъиз ишлери министри), Б. Ахматович (адлие министри).

Амма Германия Кърым укюметини танымагъа ашыкъмай, оккупацион акимет исе укюметнен эсаплашмай. Июль айында Кърымда булунгъан Германиянынъ Киевски эльчиси фельдмаршал Эйгори Сулькевичнен ве онынъ министрлеринен корюшмек истемей. Бу ал министрлерни пек ачувландыра. Олар эписи Герман штабына барып, бунынъ себеби анылатылмасыны талап этелер. Генерал Кош эгер укюмет истифагъа кетеджек олса, Кърымнынъ бутюн идареси Украинагъа кечеджегини билъдире, берильген ресмий аризаны къайтарып алмакыны теклиф эте. Министрлер ресмий аризаны агъзаки ариза оларакъ къабул этильмесини риджа этелер.

В. Татищев ве Д. Сейдамет Берлинге кете, андан чокъ мыкъдарлы заём ве тиджарет мукъавелселери имзалап кельмек истейлер. Айны заманда Сейдамет Сулькевичиниъ разылыгынын Германиягъа Кърым миллий Советиниъ баш директоры Абдул Аким эфендининиъ гизли докладыны алып кете. Бу докладда Кърымны Германия ве Тюркие протектораты алтында мустакъиль ханлыкъкъа чевирмек теклиф олуна. Амма кайзер Вильгельм Сейдаметни къабул этмей ве бу мектюпке джевап бермей.

Тыш ишлер министри Джафер Сейдаметиниъ, Сулькевичиниъ разылыгынын Истамбулга баргъаны ве анда гизли сёйлешювлер алып баргъаны белли олды. Буны бильген сонъ бир сыра министрлер истифагъа чыкътылар. Джиддий сиясий кризис мейдангъа кельди. Сулькевич озь укюметиниъ эркъаныны аджеле суретте текмиллемек зорунда къалды. Ульке незаретчиси ве секретары оларакъ Мустафа мырза Кыпчакъский, малис министри оларакъ Никифоров тайинленелер. Немсе команданлыгы Сулькевични денъиштирмек ичюн намзет къыдырып башлады. Бу вакъытта о Кърымнын Украина теркибише автономия оларакъ кирюв акъкъында къарар къабул этти. Сулькевичиниъ укюмети Украинагъа бойсулмакъ истемей, андан кельген косътеришлерини ред эте эди. 1918 сенеси июль айынынъ башында Украинашен Кърым арасында почта-телеграф алякъалары токътай, Украинадан кельген эрзакъ малларынынъ арты кесиле, июль 10-да исе гетман Скоропадскийнинъ аскерлери арбий арскетлерге кечип, Перекопны ишгъаль эттилер. Немсе команданлыгы къарышкъан сонъ конфликт токътады. Замандашнынъ ибарели сёзлеринен айткъанда «Кърымнен Киев озъаралары немсе терджиманы вастасынен лакъырды этелер». Лякин икътисадий къыйынлыкълар ульке комитетини ян бермеге меджбур этти. Украина Кърымнынъ онъа къошулмасыны ве гетман тарафындан тайинленген валийлер вастасынен идаре этильмесини теклиф этти. Бу шараитте бойле валий Сулькевич ола биле, онынъ министрлер кабинети исе валийлер кабинетине чевириле. Ерли халкънынъ бутюн миллий, диший, медений хусусиетлери къорчаланаджакъ. Амма бу лакъырдылар файдасыз олып чыкъты, август-сентябрь айларында Кърымны мустакъиль девлет оларакъ танувдан кесен-кес ред этильди. Киевден немсе делегациясы кельди ве ульке укюметинен икътисадий меселелерни музакере этти. Сулькевичиниъ укюметине Украина укюметинен музакерелер алып бармакъ теклиф этильди. Кърым делегациясыннъ реиси оларакъ сенатор Ах-

матович тайинленди. Октябрь 5-те делегация Киевге кельди. Онышъ теркибинде Рапп, Нефф, Озенбашлы, Везиров, Никифоров, Чарыкъов бар эдилер. Бу музакерелер бир тюрлю нетидже бермеди. Германиянынъ озюнде ички вазиятнинъ феналашувы себбинден бу сыйлашувлар бирмей къалды. Сулькевич бу дженкте Германия енъилессе, оккупирлеген территорияларында аскерини алып чыкъмакъ кереклигини яхшы анълай, бунынъ ичюн акимиятни сакълап къалмагъа догърултылгъан чешит тедбирлер коре. Октябрь 18 — 20-де ульке земствосынынъ топлашувы олып кече, анда бирагъыздан Сулькевичнинъ отставкагъа кетмеси акъкъында къарар къабул этелер. Онынъ ерише С. С. Крым сайлана. Амма Сулькевич истифагъа кетмей. Онынъ эмиринен полиция земство топлашувынъ дарма-дагъын эте

Сулькевич, не олса да, акимист башында къалмакъ ичюн октябрь 30-да ульке сейми чагъырыладжагъышы илян эте, ульке парламентиные сайлавлар боюнджа низамнамени ишлеп чыкъмакъ ичюн чешит тешкиятлардан 83 векиль тсклиф эте. Лякин бойле тедбирде иштирак этмек истегенлерининъ сайысы пек аз эди. Бутюн Кърым ичинде джемаатчылыкъ топлашувлары кече, халкъ Сулькевич укюметининъ кетмесини талап эте.

Бу шараитте, 1918 сенеси ноябрь 9-да Къурултай Бутюнкърым татар съездини чагъырды. Ички вазият акъкъындаки меселе музакере этилген сонъ, теэсис укьукъы олгъан Бутюнкърым парламентини чагъырув акъкъында резолюция къабул этильди.

Шойле талаплар къойылды: укюметининъ премьер-министри мытлакъ кърымтатар олмакъ керек, парламентте кърымтатарларнынъ векилетлиги ярымадаки халкънынъ нисбетинен бир олмакъ керек. Бу талапларгъа къулакъ асылмайджакъ олса, Къурултай Сулькевич укюметине къолтутмакъ къарарында эди. Айны вакъытта губерния земствосы, волость ве уезд векиллерининъ топлашувы олып кечти, олар Сулькевич укюметини акимист тѣпесинде къалдырмакъ мумкюн олмагъаны акъкъында къарар къабул эттилер. Топлашув иштиракчилери Кърымдаки немсе ордусы команданыгъына мураджаат этип, Сулькевични алып ташламакъ кереклигини бильдирдилер. Генерал Кош Кърымнынъ ички ишлерине къарышмайдагъышы бильдирди, амма Сулькевичке язгъан мектюбинде исе эчиден сонъ онъа къолтутуш оламайджагъыны малюм этти.

Чаресиз алда къалгъан генерал Сулькевич 1918 сенеси

ноябрь 14-те истифагъа чыкты, ноябрь 15-те исе Соломон Самойлович Кърымнышъ ёлбашчылыгъында янгы ульке комитети сайланды. Сулькевич озъ укюметишнъ беш айлыкъ омюри девамында бир сыра сясий ве икътисадий тедбирлерни омюрге кечирди. Биринджи невбетте, девлет идаре оргаиларыны шкиллендириув боюнджа джиддий адимлар атылды. Бутюн уездлерге комиссарлар тайинленди. Лякин тез вакъытта уезд комиссарлары вазифесине рус ве еудий офицерлери къойылып башланды. Тек Акъ-месджит уезд комиссары оларакъ Зубеир-бей Кърымтаев къалды. Кърым Министрлер Советининъ къарарынса округ ве уезд идарелери ве оларынъ озъ полициялары, озълерининъ суд-джинает болюкклери бар эди. Бу тешкиятлар ички ишлер министрлигине бойсуна, буида гъайры шеэр думасы ве земство топлашувларынынъ къанунийлигини незарет этелер. Кърымнынъ сынъырлары пекитильди.

Сулейман Сулькевич демократия тарафкъа зияде янтая эди. О озюнинъ биринджи декларациясынса земство топлашувларыны ве шеэр думаларыны дагъытты. Бушыш нетиджесинде озюне къаршы курушкешлернинъ сайысыны арттырды. Ульке ве уезд земстволарына сайлавларынъ къанушы ишлеп чыктылды.

Генерал Сулькевич онынъ укюмети тек немсе оккупацион ордусына базанаракъ чалышып оламайджакъыны айтлай эди. Бунынъ ичюн о озюне истинад нохътасыны башта Къурултайдан къыдырды. 1917 сенесининъ декабрь айында Къурултай беш директордан ибарет озъ Дирекциясынъ тешкиль эткен эди. Сулькевичнинъ укюметиндеки эсас министрликлерни Къурултай азалары ишгъаль эте эдилер.

Къурултай ульке укюметинден мустакиль олмакъны ве Тюркиеге юзь чевирмекни талап эте, Германиянынъ меджбурый протекторатыны индемейип къабул эте. Укюмет эркъанындаки немсе мустемлекеджилери Германия тарафына къолтуталар. Укюметке кирген рус октябрьджилери исе битарафлыкъ туталар. Кадетлер, эсерлер ве социал-демократлар укюметке къаршы сясий оппозициягъа бирлештилер. Кърым профсоюзлары да укюметке къолтутмадылар. Акимет башында булунгъан беш ай девамында Сулькевичнинъ укюмети чешит тарафтан токътамай таланды ве ярымадада икътисадий вазистини тюзетип оламады. Пара мунасебетни бозулды, санайы зайыфлашты. Ачлыкъ келип басты. 1918 сенесининъ июль айында Кърымнынъ бутюн иезрлеринде джан башына 125

грамм эсабындан отъекем карточкалары дагыгтылды. Халкынын наразылыгы арты, арбий-тарла судлары ве джеза отрядлары чалышып башладылар. Миллий меселе аль олузмады. Кърымтатар халкынын миллий менфаатларыны къорчалайджакъ олып япылгъан базы аркетлер чокъ-миллетли Кърым залисини деръал сергеклеидирди.

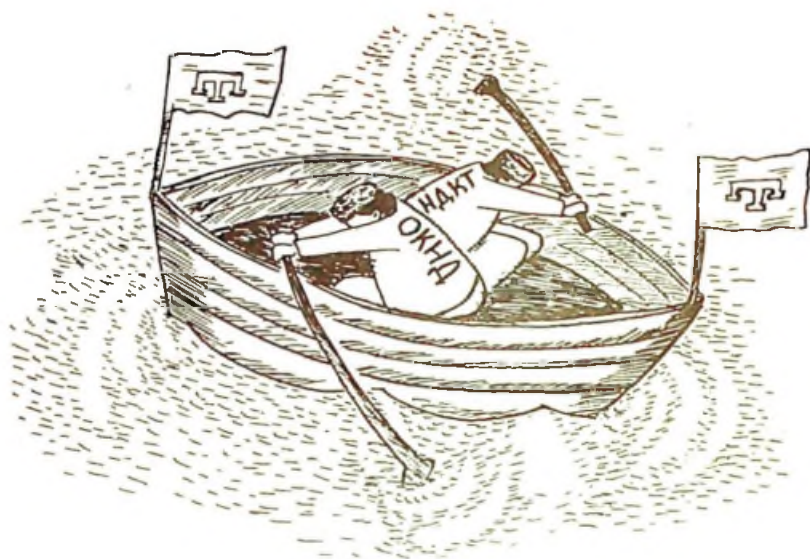
Кениш эали кутълесининъ къолтутувыны къазанып оламагъан Сулькевичнинъ укюмети 1918 сенсининъ сентябрь айында богъулып башлагъан эди, амма немсе оккупацион акиметининъ къолтутувы оны бир ай даа яшатты. Бу вакъытта бир баскынджы акимет ерине дигери — Англия-Франция аскерлери кельди. Кърымда граждан муаребеси ве чет эль интервенциясы фаджиясынынъ янъы девири башлады.

ЭДЕБИЯТЛАР

1. Разгром немецких захватчиков в 1918 г. М. 1943.
2. «Дранг нах Остен» и народы Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы. 1871 — 1918. М. 1977.
3. Вольфсон Б. Изгнание германских оккупантов из Крыма. Симферополь. 1939.
4. Крымское краевое правительство в 1918 -- 1919 гг. Красный архив. 1927. № 22.
5. Елагин В. Националистические иллюзии крымских татар в революционные годы. Новый Восток. 1921. № 6.
6. Надинский П. Н. Очерки по истории Крыма. Т. 2. Симферополь. 1957.
7. Государственный архив КАССР.
8. Крым — 1918. № 6.
9. Бунегин М. Ф.
Революция и гражданская война в Крыму (1917 — 1920). Симферополь. 1927.
10. Наша газета. 1918. № 34.
11. Красный архив. 1927. № 22.
12. Наша газета. 1918. № 53.
13. Крым и Украина, Наша газета. 1918. № 113.
14. Крымская делегация. Наша газета. 1918. № 113.
15. Резолюция краевого съезда об отношении к правительству Сулькевича. Наша газета. 1918. № 148.
16. Новое Крымское правительство. Наша газета. 1918. № 29.
17. Отставка Сулькевича. Наша газета. 1918. № 126.
18. Штейнбах К. М. Профессиональное движение в Крыму. 1917 — 1927. Симферополь. 1927.
19. Бунегин М. Ф. Революция и гражданская война в Крыму (1917 — 1920). Симферополь. 1927.
20. О краевой власти. Наша газета. 1918. № 145.
21. Надинский П. Н. Очерки истории Крыма. Т. 2. Симферополь. 1957.
22. Собрание узаконений и распоряжений Крымского краевого правительства. Отдел первый. № 2. Симферополь. 1918.

23. Собрание городских голов Крыма. Наша газета. 1918. № 42.
 24. По Крыму. Наша газета. 1918. № 41.
 25. Съезд земских деятелей. Крым. 1918. № 26.
 26. Съезд земских гласных. Крым. 1918. № 26.
 27. Обленский В. Крым при немцах. На чужой стороне. Кн. VI.
 28. Увольнение министров. Наша газета. 1918. № 100.
 29. Обзор писем. Крым. 1918. № 43.
 30. Наша газета. 1918. № 67.
-

Всички от нас. Рустем Абляевның ресимлери.

Экимиз бир кыйыкъята.

На крымскотатарском языке «Йылдыз» № 2 («Звезда» № 2)

Корректор З. Эреджесова.

Бир матбаа табагы колеминден экск эльязмалар музалифине кыйтарылмай. Буюк колемли эсерлерини кыскартылгъац, журнал варианты кябул олуна: несир эсерлер 150 санфеден, назм эсерлер 700 сатырдан ашумамак кереклер.

Басылуvgъа 22.01.94 с. берильди. Басылуvgъа 31.03.94 с. рухсет этильди. Формат 84x108 1/32. Офсет усулында басылды. Нешрият-жап табагы 7. Сымарыш 6. Тиражы 3323.

Джедвельге алынъгъаш акъкъындаки шеадетнаме: Км 0113.

Адресимиз: 333024, Симферополь шеэри, Севастополь сокъагы, 250 «Йылдыз» журналы редакциясы.

«Таврида» нешриятынынъ басмаханеси, 333700. Симферополь шеэри, ген. Засильев сокъагы, 44.

Аши
чанақтан
ашаған
экен?

Кърымтатарнынъ бугушки къасевети.

Зурган 122

/ Индекс 75298.